

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української географії

ВИПУСК

21

2010

ТЕРНОПІЛЬ

ББК 26.890 (4 Укр) Г
І-90

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. — д. з. н., проф. (Львів)
Редактор: Заставецька О. В. — д. з. н., проф. (Тернопіль)
Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. — к. з. н., доц. (Тернопіль)
Ковальчук І. П. — д. з. н., проф. (Київ)
Нагірна В. П. — д. з. н., пр. н. сп. (Київ)
Немець Л. М. — д. з. н., проф. (Харків)
Олійник Я. Б. — д. з. н., проф. (Київ)
Пістун М. Д. — д. з. н., проф. (Київ)
Позняк С. П. — д. з. н., проф. (Львів)
Руденко В. П. — д. з. н., проф. (Чернівці)
Сивий М. Я. — д. з. н., проф. (Тернопіль)
Стебельський І. Б. — проф. (Вінсор, Канада)
Топчієв О. Г. — д. з. н., проф. (Одеса)
Царик Л. П. — д. з. н., проф. (Тернопіль)
Шищенко П. Г. — д. з. н., проф. (Київ)

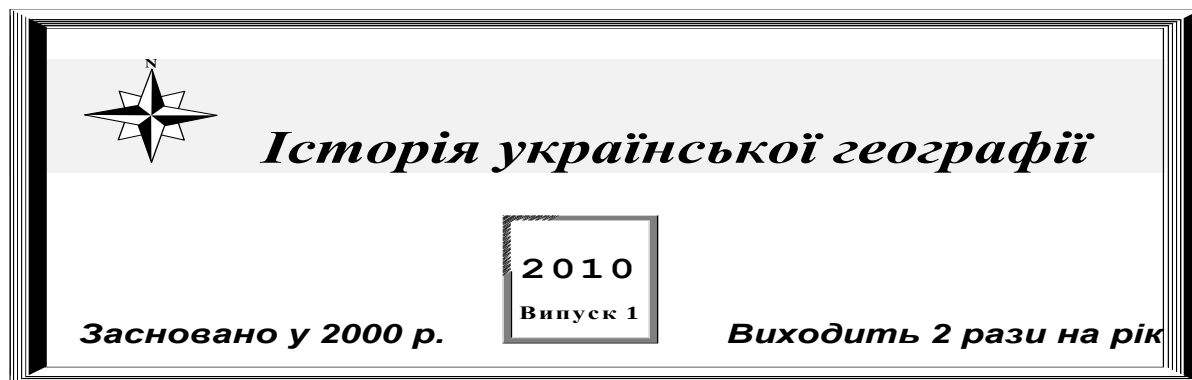
*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою Президії ВАК України № 1-03/8 від 11.10.2000 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань зі спеціальності “Географічні науки”.

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2010. — Випуск 21. — 120 с.

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

Зміст

Постаті

Лілія Мазник. Ґрунтово-географічні дослідження професора Г.О. Андрущенка.....7

Наукові школи і центри

Олексій Федюк. Українська історична географія другої половини ХХ століття.....13

Раритети

Ярослав Жупанський. Методологічні основи картографування виробничо-територіальних комплексів.....17

Крає- і країнознавство

Микола Костриця. Внесок священнослужителів у розвиток краєзнавства.....34

Степан Пушикар. Вивчення місцевих географічних назв у контексті історичної економічної географії України (на прикладі території Рогатинського району в період Австро-Угорщини)41

Володимир Юровчик. Аналіз рекреаційної діяльності у Волинській області.....52

Натургеографічні та геоекологічні студії

Йосип Гілецький. Рельєф Українських Карпат: стан і проблеми понятійного апарату.....56

Володимир Опока. З історії світової практики використання антропогенно-терасових комплексів.....60

Семен Кукурудза, Володимир Грех. Ретроспективний аналіз біотичних досліджень західних теренів України.....64

Павло Шубер, Володимир Березяк. Аналіз гідрометеорологічних процесів річки Прут у ландшафтно-моніторингових дослідженнях Карпатського національного природного парку71

Антропогеографічні дослідження

Сергій Пугач. Ретроспективний аналіз міграцій населення Волинської області у ХІХ – на початку ХХ ст.82

<i>Наталія Смочко</i> . Лісові ресурси Закарпатської області: стан, проблеми, перспективи.....	86
<i>Володимир Бурка</i> . Суспільно-політичне, економічне та історико- краєзнавче значення будівельної індустрії в суспільному розвитку.....	93
<i>Ірина Гамалій</i> . Водні ландшафтно-інженерні системи Правобережного Лісостепу України: історія водогосподарського будівництва.....	97
<i>Олена Сенейко</i> . Історія формування українсько-польського державного кордону та етнічні межі.....	103

Картографічні сюжети

<i>Наталя Дук</i> . Проблемно-орієнтоване картографування: розвиток, сучасні особливості.....	107
--	-----

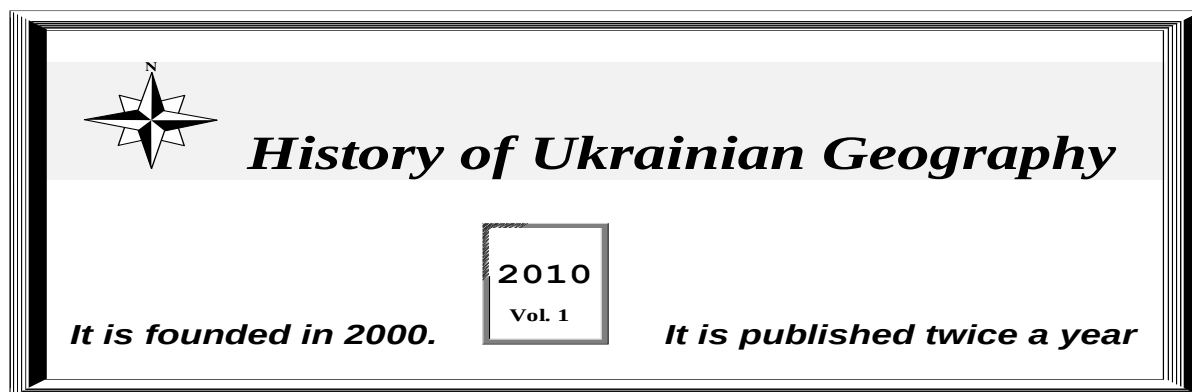
Географічна освіта і просвіта

<i>Олег Шаблій, Юрій Кисельов</i> . Геософічна інтерпретація просторових образів у поезій Тараса Шевченка.....	111
---	-----

Ювілеї та номінації

<i>Деонізія Ковалишин</i> . Професор Мирослав Сивий – вчений, педагог (з нагоди 60-річчя від дня народження)	114
---	-----

Наші автори	118
--------------------------	-----

Contents

Personalities

Liliya Maznyk. Professor H.O. Andrushchenko's soil-geographical research.....7

Academic Schools and Centres

Oleksiy Fedyuk. Ukrainian Historical Geography in the second half of the 20th century.....13

Rarities

Yaroslav Zhupans'kyi. Methodological foundations for mapping
production-territorial complexes.....17

Regional Ethnography and Country Studies

Mykola Kostrytsya. Church ministers' contribution to development of area studies.....34

Stepan Pushkar. Learning local geographical names in the context of the historical
economic geography of Ukraine (the example of the territory of Rohatyn district,
Ivano-Frankivsk region, in the period of the Austro-Hungarian Empire)41

Volodymyr Yurovchyk. An analysis of recreational activity in the Volyn region.....52

Natural-Geographical and Geoecological Studies

Yosyp Hiletskyi. Relief of the Ukrainian Carpathians:
the status and problems of conceptual devices.....56

Volodymyr Opoka. From the history of using antropogenic-terraced
complexes in the world.....60

Semen Kukurudza, Volodymyr Hrehk. A retrospective analysis of biotical
research of the western regions of Ukraine.....64

Pavlo Shuber, Volodymyr Berezyak. Analysis of hydrometeorologic
processes in the Prut river as a part of landscape-monitoring
studies at Carpathian national park.....71

Anthropogeographical Researches

Serhiy Puhach. Retrospective analysis of population migrations
of the Volyn region in the 19th – beginning of the 20th century.....82

<i>Nataliya Smochko</i> . Forest resources of the Transcarpathian region: state, problems, prospects.....	86
<i>Volodymyr Burka</i> . The building industry: its socio-political, economic and historic-regional-geographic significance in social development.....	93
<i>Iryna Hamaliy</i> . Water landscape-engineering systems of the Right Bank Forest-Steppe zone of Ukraine: a history of water management facilities construction.....	97
<i>Olena Seneyko</i> . History of the formation of the Ukrainian-Polish state boundary and ethnic borders.....	103

Cartographic Subjects

<i>Natalya Duk</i> . Problem-oriented mapping: its development, modern features.....	107
--	-----

Geographical education and enlightenment

<i>Oleh Shablii, Yuriy Kyselyov</i> . Geosophical interpretation of spatial images in Taras Shevchenko`s poetry.....	111
---	-----

Jubilees and nominations

<i>Deoniziya Kovalyshyn</i> . Professor Myroslav Syvyi is a scientist, pedagogue (on occasion of 60 th birthday).....	114
---	-----

Our Contributors	118
-------------------------------	-----

Постаті

УДК 631.4-057.4(477.8)

Лілія Мазник

ГРУНТОВО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА Г.О. АНДРУЩЕНКА

У статті висвітлено життєвий і творчий шлях одного з фундаторів українського ґрунтознавства – професора Г.О. Андрущенко. Проаналізовано основні напрямки його наукової діяльності. Розкрито історію дослідження ґрунтів західних областей України. Охарактеризовано внесок вченого у становлення і розвиток ґрунтознавчої науки та кафедри ґрунтознавства, землеробства і агрономії Львівського національного аграрного університету.

Ключові слова: Г.О. Андрущенко, ґрунтово-географічні дослідження, західні області України, генетико-виробнича класифікація, ґрунтова карта.

Liliya Maznyk. Professor H.O. Andrushchenko's soil-geographical research. The article elucidates the life and the creative work of one of the founders of the Ukrainian soil studies – Professor H.O. Andrushchenko. In it the main directions of his scholarly research are analyzed. The article also deals with the history of soil research on the territory of Western Ukraine. It characterizes the contributions of the scientist in establishing and developing soil studies and the Department of Soil Science, Agriculture and Agronomy at the Lviv National Agrarian University.

Key words: H.O. Andrushchenko, soil-geographical research, the western regions of Ukraine, the genetic-developmental classification, soil map.

Постановка проблеми дослідження. Григорій Овксентійович Андрущенко – один із відомих дослідників ґрунтового покриву західних областей України. Впродовж майже трьох десятиліть за

методикою, під керівництвом і при безпосередній участі вченого проводилися дослідження генезису, географії поширення та родючості ґрунтів. Наукові праці дослідника лягли в основу агроґрунтового районування і численних розробок, спрямованих на підвищення продуктивності сільсько-

покоління ґрунтознавців, агрономів і меліораторів.

Аналіз попередніх публікацій. У літературних джерелах творчий доробок вченого є не достатньо висвітлений. У наявних публікаціях [12, 13, 14] наведені лише окремі моменти життя вченого. У працях з історії Львівського державного аграрного університету та кафедри ґрунтознавства, землеробства та агрономії знаходимо біографічні дані вченого, але аналіз наукових праць не проводиться.

Мета дослідження. Головною метою статті є висвітлення життєвого та творчого шляху професора Андрущенко Григорія Овксентійовича, аналіз наукових праць присвячених дослідженням ґрунтів західних областей України, характеристика внеску вченого у розвиток ґрунтознавчої науки.

Результати дослідження. Андрущенко Григорій Овксентійович народився 16 березня 1902 року на хуторі Подол Семенівського району Полтавської області [12, 13].

У 1926-1930 рр. навчався у Харківському сільськогосподарському інституті за спеціальністю

агроном-організатор. Продовжив навчання в аспірантурі Українського науково-дослідного інституту ґрунтознавства і хімізації сільського господарства. У довший період працював ґрунтознавцем-гідрогеологом.

У 1946 р. захистив кандидатську дисертацію і працював на кафедрі агрохімії та ґрунтознавства Львівського сільськогосподарського інституту. З 1947 р. працює доцентом цієї кафедри [13].

У 1957 році Г.О. Андрущенко публікує статтю “До питання про генезис і особливості торфів і мулистих відкладів на них у різних ґрунтових зонах західних областей УРСР” [2]. За будовою профілю дослідник поділяє болотні ґрунти на два типи:

1. Весь профіль ґрунту складається з двох горизонтів: торфу і оглеєного мінерального, кожний з яких відповідно позначається *T* і *Pg1*. Горизонт торфу може бути поділений на підгоризонти залежно від ступеня його розкладеності, ботанічного складу або наявності в ньому культурного шару.

2. Профіль ґрунту складається з трьох головних горизонтів — мулистого, торфу і оглеєного мінерального, кожний з яких відповідно позначається *H* (або *Hi*), *T* і *Pg1*. На мулистих відкладах розвиваються навіть лучно-болотні структурні ґрунти в тому випадку, коли мулистий шар у достатній кількості містить у собі мінеральні колоїди. Глибина мулистого шару може досягати 120 см в периферійних частинах болота і зменшуватись у центральній частині до 20 см і менше [2]. Такий поділ болотних ґрунтів за будовою профілю вчений використовує у подальших дослідженнях (при складанні генетико-виробничої класифікації).

У 1965 році Г.О. Андрущенко (у співавторстві Г.В. Козієм, П.Р. Красіцьким, В.П. Ступаковим) видає монографію “Культура боліт”. Книга складається з 5 розділів: “Болота, їх походження і властивості”, “Будова, склад і особливості торфоболотних ґрунтів”, “Агрономічна характеристика торфоболотних ґрунтів”, “Регулювання водно-повітряного режиму торфоболотних ґрунтів”, “Система обробітку торфоболотних ґрунтів” [8].

У праці розглядаються природні властивості боліт у геохімічному і сільськогосподарському аспекті. Подається загальна характеристика торфоболотних ґрунтів, їх фізичні та хімічні властивості, водний, тепловий та повітряний режими. Значна увага приділяється системі заходів (осушення, обробіток ґрунту, удобрення, посів сільськогосподарських культур, боротьба з бур’янами тощо), спрямованих на перетворення боліт у високопродуктивні землі.

На увагу заслуговує генетико-виробничу класифікацію ґрунтів (таблиця 1), розроблена авторами. Торфоболотні ґрунти зведені у класифікаційну систему за генезисом залежно від карбонатності водоносних порід (за літологічним середовищем), за типом водного живлення й глибиною залягання мінерального глейового ложа та зольністю.

Подані в класифікації торфоболотні ґрунти можуть бути об’єднані в такі агровиробничі групи:

1. Торфувато-болотні ґрунти. Найбільш схильні до надмірного зволоження. Після осушення їх доцільно використовувати під сіножаті, пасовища з підсівом багаторічних трав. Для вирощування сільськогосподарських культур вони малопридатні у зв’язку з високим заляганням мінерального ложа, сильною його оглеєністю і несприятливими фізичними і хімічними властивостями ложа.

2. Торфово-болотні ґрунти і торфовища низинні середньозольні та високозольні, неглибокі й глибокі. Після врегулювання водного режиму їх можна орати і використовувати під польові культури.

3. Торфовища верхові і перехідні неглибокі й глибокі. Осушивши ці торфовища, доцільно використовувати їх під сіножаті, пасовища.

4. Мулувато-болотні ґрунти на торфах неглибоких і глибоких та на алювії: а) не карбонатні і б) карбонатні. Після врегулювання водного режиму і проведення оранки на них можна вирощувати різні сільськогосподарські культури, дотримуючись сівозмін залежно від карбонатності. Ці ґрунти, як правило, поширені в лісостеповій зоні і в карбонатних районах Полісся [8].

У класифікації, поданій у таблиці 1, подібні за генетичною будовою торфоболотні ґрунти розділено залежно від характеру середовища, бо вони різняться між собою за хімічним складом. Всі ці ґрунти потрібно використовувати за методом сільськогосподарського окультурення боліт, але розрізняти за системою добрив. Розглянута генетико-виробничу класифікація торфоболотних ґрунтів використовується для розробки меліоративних заходів, підвищення родючості та охорони даних ґрунтів.

У 1957-1961 рр. Григорій Овксентійович очолював створену при кафедрі ґрунтознавчу експедицію. Вона проводила обстеження ґрунтів у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській, Вінницькій, Хмельницькій, Полтавській областях України, в Казахстані і деяких областях Росії [12].

На початку 1962-1963 навчального року кафедру агрохімії та ґрунтознавства було роз’єднано на дві кафедри — ґрунтознавства та агрохімії. Завідувачем кафедри ґрунтознавства було призначено доцента Андрущенко Г.О. На цій посаді Григорій Овксентійович працював до 1972 р. (кафедри ґрунтознавства та агрохімії знову об’єднали) [14].

Наукова робота співробітників кафедри була спрямована на вивчення агрофізичних і агрохімічних властивостей ґрунтів західного регіону України. Г.О. Андрущенко за результатами досліджень видав навчальний посібник у двох томах “Ґрунти західних областей УРСР” (Львів — Дубляни, 1970 р.) [4, 5].

У першому томі книги Г. Андрущенко розглядає географічні закономірності поширення, генезу, фізичні та хімічні властивості ґрунтів рівнинних зон: Західного, Волинського і Малого Полісся; Західного Лісостепу, Волинського Лісостепу, середнього Лісостепу, західної і східної частини підвищеного Лісостепу [5].

Таблиця 1

Генетико-виробнича класифікація болотних ґрунтів [8]

Групи ґрунтів за літологічним середовищем	Типи ґрунтів за водним живленням		Підтипи ґрунтів за глибиною торфового або наносного (у похованих ґрунтах) шару		Види ґрунтів за зольністю	
	водне живлення	ґрунт	глибина шару у см	ґрунт	зольність, %	ґрунт
1	2	3	4	5	6	7
Ґрунти у безкарбонатному середовищі	Підземне з мінералізованими водами	Торфоболотний низинний	20	Торфувато-болотний	--	--
			50	Торфово-болотний	--	--
			50	Торфово-болотний залізистий	--	--
			150	Торфовище неглибоке низинне	8-20	Середньозольний
			150	Торфовище неглибоке низинне залізне	8-20	-//-
			>150	Торфовище глибоке низинне	8-20	-//-
			>150	Торфовище глибоке низинне залізне	8-20	-//-
	Підземне з мало мінералізованими водами	Торфоболотний перехідний	>150	Торфовище глибоке перехідне	<8	Малозольний
			>150	Торфовище глибоке верхове	<5	-//-
		Торфоболотний верховий	20	Торфувато-болотний	--	--
			50	Торфово-болотний	--	--
			150	Торфовище неглибоке верхове	<5	Малозольний
		Торфоболотний верховий	>150	Торфовище глибоке верхове	<5	-//-
			20	Торфово-болотний мілко похований	--	--
	Поверхнево-стічне	Торфоболотний похований	150	Торфово-болотний глибоко похований	--	--
			<50	Мулуватоболотний на алювії	>20	Високозольний
		Мулуватоболотний	150	Мулуватоболотний на торфах неглибоких	>20	-//-
			>150	Мулуватоболотний на торфах глибоких	>20	-//-
			20	Мулуватоболотний мілко похований	--	--
		Мулуватоболотний похований	>20	Мулуватоболотний глибоко похований	--	--
			20	Торфувато-болотний	--	--
Ґрунти у карбонатному середовищі	Підземне	Торфоболотний низинний	50	Торфово-болотний	--	--
			150	Торфовище неглибоке низинне	>20	Високозольний
			>150	Торфовище глибоке Низинне	>20	-//-
			20	Торфувато-болотний содово-солончаковий	--	--
		Торфоболотний низинний содово-солончаковий	50	Торфово-болотний содово-солончаковий	--	--
				содово-солончаковий		

1	2	3	4	5	6	7
Ґрунти у карбонатному середовищі	Підземне Поверхнево-стічне	Торфоболотний низинний содово-солончаковий	150 150	Торфовище неглибоке низинне содово-солончакове Торфовище глибоке низинне содово-солончакове	>20 >20	Високозольний -//-
		Торфоболотний похований карбонатний	20 >20	Торфо-болотний карбонатний мілко похований Торфо-болотний карбонатний глибоко похований	-- --	-- --
		Мулуvато-болотний карбонатний	50	Мулуvато-болотний карбонатний на алювії	>25	Дуже високозольний
			150	Мулуvато-болотний карбонатний на торфах неглибоких	>25	
			>150	Мулуvато-болотний карбонатний на торфах глибоких	>25	-//-
		Мулуvато-болотний карбонатний похований	20	Мулуvато-болотний карбонатний мілко похований	--	--
			>20	Мулуvато-болотний карбонатний глибоко похований	--	--
		Мулуvато-болотний содово-солончаковий	>150	Мулуvато-болотний на торфах неглибоких і глибоких	>20	Дуже високозольний

У другому томі книги дослідник розглядає ґрунти гірських територій (буро-земно-лісова область Українських Карпат). Автор розглядає генезу, географічні закономірності поширення, фізичні та хімічні властивості ґрунтів Закарпаття низинного, Закарпатського передгір'я, Передкарпаття (Карпатського передгір'я) та гірських Карпат [4].

У книзі подана детальна характеристика ґрунтового покриву території в цілому і кожного виду ґрунтів зокрема, а також у повному обсязі описані природні умови формування ґрунтів. Подається повний літературний огляд даних про ґрунти та науковий матеріал власних досліджень. Це дає змогу значно розширити знання про ґрунти кожної із ґрунтово-кліматичних зон західних областей України. Опубліковані матеріали мають велике практичне значення і застосовуються дослідниками для вивчення ґрунтів.

На основі проведених досліджень, у 1970 році Георгієм Овксентійовичем Андрущенком (у співавторстві) складена ґрунтова карта західних областей УРСР масштабу 1 : 7 500 000. У межах досліджуваної території виділено такі ґрунтово-кліматичні зони: Полісся, Лісостеп, Закарпаття низинне, Закарпатське передгір'я, Передкарпаття (Карпатське передгір'я), Карпати гірські [11].

У численних публікаціях, присвячених дослідженню ґрунтів Полісся [2, 5, 6, 10], Г.О. Андрущенко зазначає, що ґрунти Західного Полісся поділяються на великі групи за провінційними

особливостями (Волинське і Мале Полісся), також за літогенними особливостями (ґрунти на пісках і супісках та ґрунти на елювії крейдових порід). Автор наголошує на відмінності властивостей ґрунтів Волинського і Малеого Полісся. Це пояснюється різними фізико-географічними умовами та віком ґрунтів.

Вивчаючи ґрунти Українських Карпат, Г.О. Андрущенко не тільки описує різні типи буроземів та процес їхнього утворення, але й пропонує агро-виробниче групування цих ґрунтів та заходи щодо підвищення їхньої родючості. Досліджуючи Закарпатську низовину вчений, на відміну від інших дослідників, відносить її до буроземно-лісової зони. Хоча вважає, що, оскільки, ця впадина зазнає постійного опускання, то це забезпечує розвиток дернового процесу ґрунтоутворення на гірському делювії, який є матеріалом буроземних ґрунтів, змитих з гір. Завдяки цьому ґрунти набувають буруватого відтінку, але ніяких процесів буроземоутворення тут не відбувається [7, 9].

У межах цієї території автор виділяє наступні різновиди ґрунтів:

- 1) буроземно-підзолисті, що мають ознаки оглеєння;
- 2) бурі лісові приурочені до схилів;
- 3) дерново-буроземні на схилах [4].

Дослідженням, що відображає невтомний 20-літній пошук автора і охоплює різноманітні важливі проблеми ґрунтознавства, є докторська дисертація

на тему: "Питання генезису, закономірності їх поширення та підвищення родючості ґрунтів в західних областях УРСР", яку Григорій Андрущенко захистив у 1973 році. Вчений пропонує нові критерії для вивчення генезису ґрунтів. Основними з них є: співвідношення мінеральних і органічних форм заліза, фракційний склад фосфатів, співвідношення органічного заліза і органічного алюмінію, співвідношення карбону та обмінного кальцію [1].

На основі літературних джерел і особистих спостережень та досліджень автор вважає, що територію західних областей України, всупереч загальноприйнятій схемі горизонтальної зональності для східних областей УРСР (з півночі на південь), можна розділити на вертикальні зони, а не горизонтальні. При чому такий поділ на вертикальні зони і пояси відноситься не тільки до висоти над рівнем моря, але й характерний у кліматичному та геологічному відношеннях, а відповідно, і в ґрунтовому відношенні.

На основі спостережень і вивчення території західних областей УРСР Г.О. Андрущенко поділяє дану територію на три ґрунтово-ботанічні області:

1. лісова рівнина;
2. лісостепова рівнина;
3. гірсько-карпатська буроземно-лісова.

Лісова рівнина область поділяється на тайгово-лісову з дернопідзолистими ґрунтами та листяно-лісову з сірими лісовими ґрунтами. До лісостепової області відносяться сірі опідзолені ґрунти, чорноземи опідзолені, чорноземи глибокі. У межах гірсько-карпатської буроземно-лісової області виділяються: дернові опідзолені буроземоподібні оглеєні і дерново-глеєві ґрунти Закарпатської низовини; буроземно-підзолисті глеєві ґрунти Закарпатського передгір'я; дерново-підзолисті поверхнево-оглеєні і дерново-опідзолені глеєві ґрунти Прикарпаття; бурі лісові і дерново-буроземні ґрунти гірських Карпат; дерново-буроземні гірсько-лучні і гірські оторфовані ґрунти полонин [1].

Автор вважає, що такі ґрунтово-ботанічні назви краще відповідають західній частині України, оскільки ці області входять до складу великих ґрунтово-біокліматичних областей, які є не однорідними.

На основі своїх багаторічних досліджень проф. Андрущенко Г.О. розробив схему генетико-виробничої класифікації ґрунтів західних областей України (1979 р.) [3]. Дана класифікація побудована на співвідношенні хімічних елементів у ґрунтах. Відношення суми мінеральних фосфатів заліза і нерозчинних фосфатів до суми мінеральних алюміній-фосфатів та кальцій-фосфатів визначає основну відмінність ґрунтоутворення у гірській і у рівнинній системі ґрунтів. Ці співвідношення відображають ступінь природної дренуваності ґрунтів,

наявність чи відсутність у них перезволоження, що пригнічує процес накопичення органічно зв'язаного заліза і фосфатів.

У класифікації групи ґрунтів виділяються за двома головними напрямками ґрунтоутворення:

I група – гірсько-карпатська система вертикальних зон і підзон, яка включає ґрунти Передкарпаття; Карпат (різні за хімізмом в залежності від абсолютних висот та інших факторів, що впливають на ступінь вираженості промивного водного режиму); Закарпаття (передгір'я і низовина).

II група – система рівнинних зон і вертикальних підзон, яка включає в себе Полісся (низьке й підвищене); Лісостеп (низький, середній і підвищений). ґрунти Подільської височини, як перехідні, розділені відповідно за генезисом і хімізмом між обома класифікаційними групами.

Класи ґрунтів виділені за співвідношенням хімічних елементів у ґрунтах: ґрунти природно дренувані; ґрунти природно слабо дренувані. Поділ ґрунтів на типи і підтипи відбувається за ступенем окультурення та біологічною здатністю ґрунтів до нітрифікації: не розорані ґрунти – не здатні до нітрифікації; розорані, удобрені ґрунти – здатні до нітрифікації.

Застосування принципу хімізму ґрунтів дало змогу автору побудувати єдину генетико-виробничу класифікацію ґрунтів. Така класифікація включає в себе, по-перше, співвідношення хімічних елементів, що відображають генезис ґрунтів і, по-друге, ті співвідношення елементів, які обумовлені власне генезисом і мають одночасно безпосереднє виробниче значення [3].

Життєвий шлях професора Григорія Овксентійовича Андрущенко обірвався в 1985 році [13].

Висновки. Численні роботи професора Г.О. Андрущенко присвячені різнобічному дослідженню ґрунтів західних областей України та пошуку шляхів підвищення їхньої родючості. Григорій Овксентійович вивчав властивості ґрунтів Полісся, Лісостепу, Карпат та Закарпаття. Довгий час очолював роботи з крупномасштабного знімання ґрунтів і узагальнення результатів досліджень. У результаті цих робіт вчений запропонував свій підхід до вивчення генетичної природи ґрунтів (на основі хімізму ґрунтів) та розробив їх класифікацію, виділив вертикальні ґрунтово-кліматичні зони у західних областях України. Агроґрунтове районування, розроблене професором Г.О. Андрущенко використовується при дослідженні ґрунтового покриву і є актуальним для сьогодення.

Професор Г.О. Андрущенко зробив значний вклад у розвиток ґрунтознавства. Його роботи добре відомі широкому колу спеціалістів. Багато ідей вченого є новаторськими, що становлять наукову цінність і знайшли своє практичне застосування.

Література

1. Андрущенко Г.А. Вопросы генезиса и закономерности распространения и возрастания плодородия почв в Западных областях УССР: Дис. ... д-ра с-х. наук. – Львов, 1973. – 459 с.

2. Андрущенко Г.А. К вопросу о генезисе и особенностях торфов и илистых отложений на них в различных почвенных зонах западных областей УССР // Труды Совета по изучению производительных сил АН УССР. – Киев, 1957. – С. 33-38.
3. Андрущенко Г.А. Схема генетико-производственной классификации почв западных областей УССР // Научные труды Львовского сельскохозяйственного института. – Львов, 1979. – Т. 85. – С. 25-31.
4. Андрущенко Г.О. Ґрунти західних областей УРСР. Ґрунти буроземно-лісової області Українських Карпат. – Львів-Дубляни, 1970. – 180 с.
5. Андрущенко Г.О. Ґрунти західних областей УРСР. Ґрунти рівнинних зон. – Львів-Дубляни, 1970. – 216 с.
6. Андрущенко Г.О., Білан А.М., Більська М.В., Вороний В.В., Сухорська І.М. Причини неродючості меліорованих мінеральних ґрунтів Малого Полісся // Наукові праці Львівського сільськогосподарського інституту. – Львів, 1975. – Т. 63. – С. 138-148.
7. Андрущенко Г.О., Вороний В.В., Савченко Т.Г. Склад фосфатів у ґрунтах Передкарпаття та Закарпатської низовини // Наукові праці Львівського сільськогосподарського інституту. – Львів, 1970. – Т. 27. – С. 10-23.
8. Андрущенко Г.О., Козій Г.В., Крasicький П.Р., Ступаков В.П. Культура боліт. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. – 180 с.
9. Андрущенко Г.О., Приходько М.М. Органічні форми мікроелементів у ґрунтах Закарпатської низовини // Наукові праці Львівського сільськогосподарського інституту. – Львів, 1971. – Т. 33. – С. 9-12.
10. Андрущенко Г.О., Якобенчук В.Ф. Хімічна та фізико-хімічна характеристика деяких типів ґрунтів західного Полісся України // Наукові праці Львівського сільськогосподарського інституту. – Львів, 1968. – Т. 17. – С. 5-12.
11. Ґрунти Української РСР: Карта в масштабі 1:7 500 000 / За ред. Г.О. Андрущенка, Н.Б. Вернандер, Г.С. Гринь, О.П. Канаш, В.Д. Кисіль, С.О. Скорина, В.М. Ребезо. – Київ, 1970.
12. Кафедра ґрунтознавства, землеробства та агрономії: До 90-річчя з дня заснування / За заг. ред. Лопушняка В. І. – Львів: Львівський державний аграрний університет, 2009. – 68 с.
13. Львівський державний аграрний університет в іменах: Науково-педагогічний склад у 1946-2006 роках: Біографічно-бібліографічний довідник / За заг. ред. Г. Барабаш. – Львів: Львівський державний аграрний університет, 2006. – С. 9.
14. Панас Р.М. Історія виникнення і розвитку дублянської школи ґрунтознавців і агрохіміків // Вісник Львівського державного аграрного університету. Агрономія. – Львів, 1996. – № 1. – С. 19-24.

Стаття надійшла 30.03.2010 р.

Наукові школи та центри

УДК 911.3

Олексій Федюк

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Висвітлюються загальні особливості та тенденції розвитку української історичної географії упродовж другої половини ХХ століття. Розглядаються основні історико-географічні праці вказаного періоду. Подається коротка характеристика сучасного стану історико-географічних досліджень в Україні та у провідних університетах країн Заходу.

Ключові слова: історична суспільна географія, історико-географічна інформація, історико-географічні дослідження, історичний атлас, етногеографія.

Oleksiy Fedyuk. Ukrainian Historical Geography in the second half of the 20th century. *The common special features and trends of development of Ukrainian historical geography are explored. The general historic-geographical works of the above mentioned period are analyzed. A short description of the present state of historical-geographical investigations, both in Ukraine and at some leading universities in the West, are characterized.*

Key words: historical social geography, historic-geographical information, historic-geographical research, historical atlas, ethnic geography.

Вступ. Постановка проблеми. Історична географія як галузь наукових знань і навчальна дисципліна сформувалась на перетині географії та історії. Невід'ємною складовою історико-географічних досліджень виступає історична суспільна географія.

Історична географія дає змогу прослідкувати історичні передумови та фактори формування екологічної, політичної, соціально-економічної ситуації на певній території. Завдяки відомостям історико-географічного плану поглиблюються та конкретизуються наші уявлення про хід історичного процесу. Знання історико-географічних особливостей розвитку конкретної території дозволяють з'ясувати багатогранність історичного процесу в усіх його проявах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження з історичної географії мають в Україні досить тривалу історію. Перші історико-географічні праці з'явилися в Україні на початку ХІХ ст. й були присвячені "окремим історико-географічним об'єктам, переважно опису певних територій та населених пунктів в їхньому історичному розвитку" [3, с. 54]. Упродовж досліджуваного нами періоду побачила світ значна кількість наукових праць історико-

географічного змісту, частина з яких мала суспільно-географічний зміст. Детальний аналіз їх викладено в основній частині нашої роботи. Серед історико-географів сучасності можна виділити Ф.Д. Заставного, В.П. Круля, С.П. Романчука, С.В. Трубочанінова, О.І. Шаблія та інших.

Формулювання мети статті. Постановка завдання. Основним завданням даної статті слід вважати висвітлення ключових проблем розвитку історичної суспільної географії у її тісному зв'язку з історико-географічними студіями загалом. Метою нашого дослідження виступає також загальне ознайомлення з провідними історико-географічними роботами, які були написані в другій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Протягом 50-х – першої половини 60-х років минулого століття поновилися увага науковців до історико-географічної тематики, що знайшло своє відображення, зокрема, у двотомній історії Української РСР. Цей період розвитку історичної географії позначений тенденцією загального піднесення історичної науки у повоєнний період. У цей час плідно працювали на ниві історичної географії такі відомі науковці, як: В.К. Яцунський, А.М. Насонов, К.В. Кудряшов, Б.Д. Гре-

ков, В.Т. Пашуто та ін.

Серед монографічних праць яскраво вираженим історико-географічним забарвленням відзначаються дослідження міст України другої половини XVII ст. О.С. Компан та етнічної структури населення тодішньої Української РСР В.І. Наулка. Зокрема, багато цінної історико-географічної інформації містить праця О.С. Компан “Міста України в другій половині XX ст.” [8]. В першому її розділі охарактеризовано співвідношення наявного на той час міського та сільського населення у розрізі воєводств, розкрито соціальну та національну структуру населення тогочасних українських міст.

У другому розділі розглядаються умови розвитку українських міст у складі Речі Посполитої та Московської (Російської) держави.

Найбільший інтерес з точки зору історичної географії являє собою третій розділ даної роботи “Міста як осередки промисловості і торгівлі”. В цьому розділі з’ясовується значення суспільного поділу праці у виникненні та розвитку міст. Значну увагу приділено розвитку ремесел у містах, зародженню у міському ремісництві нових форм виробничої діяльності, поширенню на українських землях різних видів промислів. Авторкою простежено процес поступового переростання дрібного товарного виробництва у мануфактурне. Глибоко проаналізовано особливості розвитку торгівлі як передумови формування купецького стану, джерела нагромадження купецьких статків, а також роль купецтва на початковому етапі формування промисловості.

У монографії В.І. Наулка “Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження” [10] подається коротка історична довідка про заселення території України різними народами та характеристика етнічної території українського народу. При цьому розкриваються різні погляди та підходи українських вчених на проблему визначення меж української етнічної території. Далі розглядаються етнічно змішані території, розселення українців та етнічних меншин наприкінці XIX – початку XX століття, а також етнічна структура робітничого класу, який тоді інтенсивно формувався. Вченим проаналізовано також динаміку національного складу населення України в історичній ретроспективі.

У другій половині 60 – 70-х років XX ст. українськими науковцями була проведена величезна копітка праця зі створення багатотомної серії “Історія міст і сіл Української РСР”. В цьому унікальному виданні викладена узагальнююча історико-географічна картина усіх адміністративних областей України, кожній з яких присвячений окремий том. При цьому історичний розвиток кожної області відображений у тісному взаємозв’язку з історичними факторами. В ході роботи в архівах України було опрацьовано величезну масу різноманітних документів і матеріалів.

Важливе науково-пізнавальне значення має

стаття І.О. Гуржія та О.В. Молодчикова “Стан і завдання історико-географічних досліджень на Україні” [4]. Дана робота присвячена висвітленню розвитку історичної географії в Україні з часу зародження української історичної географії (початок XIX ст.) до 70-х років XX ст. Коротко аналізується творчий доробок М.О. Максимовича, В.Б. Антоновича, Д.І. Багалія та інших видатних українських вчених. Основна ж увага приділена історичній географії радянського часу, у межах якого виділено два періоди розвитку даної галузі знань. Автори відзначають, що перший з них припадає на 20 – 30-ті рр. XX ст., другий охоплює післявоєнні часи. Вченими розглядаються характерні риси та специфічні особливості обох виокремлених часових відрізків. Відмічається також висока наукова цінність та комплексний характер багатотомного видання “Історія міст і сіл Української РСР”. Розкривається непересічне значення для подальшого розвитку історичної географії багатющої й різноманітної джерельної бази – історичних, археологічних, економічних, статистичних, географічних, мовознавчих праць і, в першу чергу, картографічних джерел.

Упродовж 1970-х років поглиблено досліджується джерельна база та історіографія історичної географії (І.А. Бутич, Я.Д. Ісаєвич, І.О. Гуржій, Л.Г. Безкровний, М.Ф. Котляр, І.А. Гольденберг). Питанням Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. присвячені праці О.М. Апанович, В.О. Замлинського, І.П. Крип’якевича, Ф.П. Шевченка. Основна тематика наукових досліджень була присвячена питанням формування й подальшого розвитку територій і меж племен, державних утворень, історичних областей та адміністративних одиниць; розселенню і господарському освоєнню територій; історичному розвитку і розташуванню населених пунктів; розміщенню різних галузей народного господарства (промислів, ремесел, сільського господарства, промислового виробництва); формуванню транспортної мережі тощо.

Окрім згаданих вище, питаннями історичної географії України займалися також вчені, які працювали поза межами тодішньої УРСР. Так, В.М. Кабузан розробляв проблему заселення території Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній у XVII – першій половині XIX ст. Ним було доведено вирішальну роль українського народу, в першу чергу, вихідців з Полтавської та Чернігівської губерній, у колонізації Північного Причорномор’я.

Найбільш вагомими матеріалами з історичної географії систематично друкував “Український історичний журнал”. На сторінках цього збірника висвітлювалося широке коло актуальних питань історичної географії – чисельність і розміщення населення в історичному ракурсі, економічні зв’язки України, історико-географічні нариси окремих місцевостей, джерельна база історико-географічних досліджень тощо. Авторами зазначеної проблематики були О.С. Компан (1960), Г.П. Махнова (1965), Д.І. Мишко (1966), І.О. Гуржій (1965), Л.М. Пуш-

карьов (1966), В.Г. Сарбей (1965), А.С. Харченко (1966), Ф.П. Шевченко (1966), І.Г. Шовкопляс (1965) та ін.

Вагомий внесок у розвиток історичної географії здійснили Л.І. Воропай та П.Д. Підгородецький [9]. Зокрема, Л.І. Воропай значну увагу приділила загальнотеоретичним і методичним питанням історичної географії: з'ясуванню місця дисципліни в системі наук, її структурі, провідним напрямам досліджень, а також історико-географічному вивченню Поділля та Чернівецької області. П.Д. Підгородецький проаналізував історичний та географічний підходи до розуміння сутності історичної географії, вказавши на її місцезнаходження в структурі природничо-гуманітарних наук.

Наприкінці 70-х років XX ст. в Україні розгорнулася робота з підготовки до друку Історичного атласу України. В Інституті історії Академії наук України було сформовано сектор історичної географії та картографії, до складу якого увійшли як історики, так і географи (П.П. Толочко, Ф.П. Шевченко, О.Є. Маркова, О.А. Купчинський та інші дослідники).

Численні матеріали з історичної географії публікуються у 80-ті рр. XX ст. у періодичних збірниках “Український історико-географічний збірник”, “Вісник АН УРСР”, “Історичні дослідження: вітчизняна історія”, “Архіви України”, “Історичні джерела та їх використання”, виданнях вищих навчальних закладів. Загалом у цих збірниках було опубліковано 67 статей багатьох вчених, які розробляли проблематику з історичної географії.

Зміст згаданих збірників досить різноплановий. У них була серія статей, присвячена адміністративно-територіальному устрою України в різні періоди часу. В декількох працях викладено питання виникнення і подальшого розвитку міських поселень. Важливе місце посідає проблематика соціально-економічного розвитку України від найдавніших часів до наших днів. У низці публікацій висвітлюються історико-географічні аспекти розвитку культури в Україні, зокрема освіти, книгодрукування тощо.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років відбулося істотне поживлення історико-географічних досліджень. У цей час вийшли в світ збірники наукових праць “Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів в Україні (К., 1988) та “Географічний фактор в історичному процесі (К., 1990). Також в 1992 році був опублікований перший випуск тематичного збірника “Історико-географічні дослідження на Україні”. Цей збірник продовжує виходити і в наш час. Видає його відділ української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України.

Цінними з точки зору історичної етногеографії України є монографічні дослідження О.С. Стрижака “Етніонімія Геродотової Скіфії” [13] та “Етніонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі” [14]. Ці

праці відтворюють етнічну картину українських земель минулого, розкривають особливості територіальної організації різних племен та племінних союзів, що заселяли територію України у стародавні часи.

Значною науковою новизною та пізнавальним інтересом відзначається історико-етногеографічна монографія І.І. Винниченка “Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис” [2]. Перший розділ даної роботи знайомить читачів з історико-географічними особливостями розселення українців на території колишнього СРСР від княжих часів до початку 90-х років XX ст. Зокрема аналізується процес еміграції другої половини XIX – початку XX ст. та заселення земель “колонізаційного фонду”. Значна увага приділяється висвітленню примусового переселення (депортацій) українських селян, творчої інтелігенції, духовенства, учасників повстанського руху в роки колективізації, політичних репресій та у повоєнний період. Охарактеризовано також міграційні процеси у другій половині 40-х – початку 90-х років минулого століття.

Другий розділ зазначеної праці присвячений загальним проблемам проживання українців у межах колишніх радянських республік. Вченим розглянуто історію та сучасний стан українського населення в регіонах компактного проживання у межах Російської Федерації та інших суверенних держав, що утворилися внаслідок розпаду Радянського Союзу.

Яскравий історико-географічний зміст притаманний роботі Ф.Д. Заставного “Українські етнічні землі” [7]. Дана праця присвячена висвітленню історико-географічної специфіки етнічних українських земель в Україні та поза межами її сучасної державної території. Автором у стислій формі викладена характеристика геополітичного положення України, її етнічних меж і державного кордону. Наведена стисла характеристика етногеографічних груп українського народу.

Істотним науково-пізнавальним значенням позначена праця В. Боечка, О. Ганжі та Б. Захарчука “Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан” [1], у якій розглядаються процеси зміни державного кордону України в період Української Народної Республіки, Української Держави за гетьмана Павла Скоропадського та в радянський період.

У 90-ті рр. XX ст. історична (у тому числі її невід’ємна складова – історична суспільна) географія увійшла до категорії навчальних дисциплін вищої школи. На сьогоднішній день її розробкою та впровадженням у навчальний процес займаються викладачі вищих навчальних закладів, які складають програми вивчення дисципліни, методичні рекомендації, курси лекцій, навчальні посібники тощо. Проте, як цілком слушно зазначає відомий сучасний український економіко-географ М.Д. Пістун, “навіть нині, на початку III тисячоліття в НАНУ відсутній відділ історико-географічних досліджень, немає жодної кафедри історичної географії у відомих

національних університетах” [11, с. 43].

У наш час історична географія належить до числа навчальних дисциплін, що найдинамічніше розвиваються у провідних університетах США, Канади, європейських країн, в тому числі й України. В Сполучених Штатах діє координаційна рада з історичної географії при Сиракузькому університеті, до складу якої входять науковці багатьох університетів країни. Чимало фахівців з американських та канадських університетів проводять фундаментальні дослідження в галузі історичної географії. В Університеті Північної Кароліни створено спеціальний “Картографічний центр античного світу”. Дана наукова інституція має пряме відношення до “Атласу грецького і римського світу Баррінгтона”, опублікованого у 2000 році видавництвом Принстонського університету. На декількох картах атласу зображено частини сучасної території України (№ 23 “Томіс – Ольвія – Херсонес”, № 84 “Меотія”, № 87 “Кіммерійський Боспор”).

Висновки і перспективи подальших розвідок. Впродовж другої половини XX століття українська історична географія загалом та українська історична суспільна географія, зокрема, пройшли декілька періодів розвитку. За цей час було опубліковано чимало монографій, тематичних збір-

ників, окремих статей, у яких висвітлювалися найрізноманітніші проблеми історичної географії України. Важливою подією стало видання багатотомної праці фундаментального значення “Історія міст і сіл Української РСР”.

Сучасна історична географія України розв’язує завдання системного вивчення в географічному ракурсі усього історичного минулого України. Нині вона займається розробкою нових тематичних напрямів, які донедавна не мали значного розвитку. Серед них – дослідження з історії культури та історичної етнічної географії.

Нинішні дослідження в галузі історичної географії передбачають залучення широкого кола джерел, відомостей, методів та результатів досліджень інших галузей знань. Актуальним лишається питання відкриття на географічних та історичних факультетах кафедр історичної географії, організації в системі Інституту географії НАН України науково-дослідного відділу (або сектору), в якому розроблялися б питання історичної географії України. На сьогоднішній день назріла потреба у написанні узагальнюючої праці, в якій висвітлювався б увесь процес розвитку історико-географічної науки в Україні.

Література

1. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан – К.: Основи, 1994. – 168 с.
2. Винниченко І.І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир: Львонок, 1992. – 164 с.
3. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Ю.Ю. Кондуфор, А.В. Санцевич, В.В. Румянцева и др.; Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 280 с.
4. Гуржій І.О. Стан і завдання історико-географічних досліджень на Україні // Український історико-географічний збірник. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – С. 3-33.
5. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: Наук. думка, 2004. – 528 с.
6. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Посібник. – Видання друге, доповнене. – К., 2006. – 275 с.
7. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
8. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Наук. думка, 1963. – 388 с.
9. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
10. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с.
11. Пістун М.Д. Розвиток суспільної географії в Україні у XX – на початку XXI сторіччя: Монографія. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2009. – 112 с.
12. Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / В.А. Замлинский и др. – К., 1992. – 323 с.
13. Стрижак О.С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К.: Наук. думка, 1988. – 224 с.
14. Стрижак О.С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с.

Стаття надійшла 18.01.2010 р.

Раритети

УДК 911.3

Ярослав Жупанський

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КАРТОГРАФУВАННЯ ВИРОБНИЧО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ

Розкрито сутність картографічного методу дослідження комплексів. Охарактеризовано способи і засоби картографічного відображення різноманітних кількісних і якісних характеристик об'єктів – складових виробничо-територіального комплексу, наведено конкретні приклади складання легенд карт.

Yaroslav Zhupans'kyi. Methodological foundations for mapping production-territorial complexes. *The essence of cartographic methodology for the study of production-territorial complexes is revealed. The ways and means of cartographic representation of various quantitative and qualitative characteristics of objects – components of a production-territorial complex are characterized and specific examples of designing map legends are shown.*

Картографічний метод дослідження комплексів. Дослідження виробничо-територіальних комплексів, як і наукові дослідження взагалі, складаються з двох взаємопов'язаних етапів, а саме: емпіричного і теоретичного. На першому етапі встановлюються нові факти, на основі яких формуються емпіричні закономірності. Далі відбувається процес вивчення і формування загальних закономірностей, які дозволяють пояснити попередні факти та емпіричні закономірності, а також передбачити майбутній хід подій і фактів. Ці дослідження здійснюються з допомогою відповідних методів, підходів до досліджуваних явищ, планованих шляхів наукового пізнання та встановлення істини.

Основним методом дослідження територіальної структури виробництва є діалектичний метод як дійсно науковий метод пізнання явища. Розуміння виробничо-територіального комплексу як діалектичного цілого, що розвивається в просторі і часі, дає можливість вибору конкретних методів дослідження відповідних сторін явища.

Методи досліджень комплексів можуть бути різними залежно від етапів дослідження (збір, систематизація, узагальнення матеріалів), предметів дослідження (галузеві, інтегральні), місця робочого процесу (польові, лабораторні, камеральні), ступеня використання характеристик (якісні, кількісні), спостереження за змінами в просторі чи часі (просторові, часові). Загальними для всіх досліджень є логічні і ґносеологічні методи.

Типовими методами економіко-географічних досліджень виробничо-територіальних комплексів є аналіз статистичних матеріалів, картографування, безпосереднє спостереження, а також конструктивні методи. Провідним можна вважати картографічний метод, який дає можливість уявити локалізацію економіко-географічних об'єктів, їх територіальні

взаємовідносини і взаємозв'язки, веде до нових висновків та встановлення деяких закономірностей розвитку цих явищ, їх причинної залежності [1]¹.

Карта – це відображення подібності та відмінностей просторових особливостей досліджуваної дійсності, тобто зображення порівняльне. Вона забезпечує однакові умови порівняння просторових особливостей будь-яких сторін, як видимих, так і невидимих. Характерною особливістю порівняння по карті є те, що розумовий процес співпадає із зоровим сприйняттям результату порівняння чи порівнюваної інформації. Таким чином, карта забезпечує просторово-часове і часово-просторове порівняння якості, кількості та структури порівнюваних явищ.

На основі сказаного можна стверджувати, що картографічний аналіз є універсальним методом, з допомогою якого можна виявити особливості просторової протяжності будь-якого об'єкта та відношення з тими явищами, які становлять безпосередній інтерес пізнання [2].

Отже, картографічний метод дослідження – це ієрархія взаємопідпорядкованих форм логічних прийомів мислення, яку О.Ф. Асланікашвілі [2] будує в такій послідовності: порівняння, аналіз і синтез, абстрагування і узагальнення, моделювання.

Картографічний метод охоплює весь процес дослідження територіальних аспектів виробничо-територіальних комплексів, починаючи від складання карти як джерела попередньої інформації про об'єкт до аналізу карти з метою одержання нової інформації².

Графічне перетворення інформації. При-

¹ У цьому випадку під картографічним методом розуміємо єдність картографічних форм логічних прийомів пізнання.

² Огляд картографічного методу дослідження складається з двох етапів: складання карт та їх аналіз.

ступаючи до складання карти певного виробничо-територіального комплексу, необхідно, поряд з розробкою програми карти, усвідомити всю специфіку комплексу, його будову, розвиток, взаємодію складових елементів для даної конкретної території на конкретний період часу. Таке уявлення про комплекс дає його графічна модель. Саме завдяки графічній моделі комплексу стає можливим наукове узгодження природних і соціально-економічних елементів карти, покликаних всебічно охарактеризувати об'єкти і явища на певній території у сукупності. Для такої моделі найголовнішими є логічні "ланцюжки", які відбивають реальні зв'язки явищ і елементів комплексу, а саме зв'язки та залежності між природними умовами і ресурсами, населенням, виробництвом і споживанням [18]. Це дає можливість відібрати найхарактерніші фактори для картографічного відображення територіальної організації і структури комплексу.

Графічна модель території в спрощеній формі показує зв'язки елементів системи, а це дає можливість виявити найістотніші зв'язки і цілі підсистеми для багаторазового поглибленого моделювання. Для прикладу наведемо схему графічної моделі галузевої і територіальної структури господарства (рис. 1), яка послужила основою при виборі показників, їх компоновці та визначенні сюжетів карт [18]. Ця графічна модель розкриває не лише галузеву структуру виробництва на певній території, але й зв'язки між складовими частинами системи. Така схема дозволяє найбільш раціонально визначити картографічну модель у вигляді окремої карти або групи узгоджених карт.

Системність і типологія. Важливою умовою складання чи аналізу карт є науково обґрунтований підхід до виявлення та наступного картографування характерних явищ і процесів соціально-економічного плану. Найбільш перспективним можна вважати системний підхід, з допомогою якого можливе виявлення об'єктивно існуючих та закономірно пов'язаних соціально-економічних процесів і явищ та їх територіальних поєднань або, інакше кажучи, територіальних систем господарства і соціальної діяльності.

Разом з тим, враховуючи складність і багатогранність територіальних виробничих систем, охопити їх в усій сукупності одночасно неможливо. Тому основним прийомом системного аналізу слід вважати типологічний підхід, тобто виявлення типових елементів системи на основі спільності провідних ознак. Яскравим прикладом цього може бути процес районування, який полягає у виділенні певних типів господарств (районів) за відповідними ознаками, спільними для всіх складових частин, які в сукупності характеризують відповідну таксономічну одиницю.

Визначаючи типи явищ чи об'єктів за певними показниками, тобто переходячи від окремих індивідуальних властивостей до типових, слід пам'ятати, що показники цих властивостей повинні бути придатними для всіх складових елементів системи, не повинні порушувати кількісні співвідношення різних об'єктів і відрізнятися простотою обчислень і

доступністю розуміння.

Для карт виробничо-територіальних комплексів найбільш важливим є визначення типів економічних пунктів (центрів) та районів. В даному випадку нас цікавлять типи пунктів з погляду виконуваних ними функцій. Така функціональна типологія може здійснюватись для всієї сукупності функцій пунктів, які розглядаються при цій умові як економічні осередки (пункти, центри), або для певної групи або галузі функцій.

Наприклад, для карт промислових комплексів найбільш важливою є промислова типологія пунктів, яка відображає участь їх в міжнародному поділі праці. Згідно з цією ознакою, промислові пункти поділяються на пункти міжрайонного, внутрішньорайонного та місцевого значення. Такий ступінь можна визначити на підставі індексу участі пункту у міжрайонному (внутрішньорайонному) територіальному поділі праці:

$$i_t = \frac{T_1}{T_2} \cdot 100\%,$$

де T_1 – товарна продукція промисловості, що вивозиться з пункту за межі даного району або використовується всередині району, T_2 – вся товарна продукція, яка вивозиться з пункту;

на підставі рівня товарності:

$$T = \frac{T_2}{P} \cdot 100\%$$

де P – вся продукція, що виробляється в пункті;

а також на підставі обсягу вироблюваної в пункті промислової продукції [19].

Важливого значення типологічний підхід набуває в тому випадку, якщо в основу типології покладається сукупність функціональних значень пункту. Це можуть бути загальноекономічні карти комплексів або певних територій, де населені пункти розглядаються не лише як промислові, сільськогосподарські, транспортні або культурні центри окремо, а як цілісні економічні осередки, тобто місця проживання та виробничо-соціальної діяльності населення. При виборі кількісних показників для характеристики картографованих об'єктів слід враховувати їх зіставлюваність, тобто використовувати такі матеріали, які характеризують діяльність (обсяг і структуру) у всіх галузях та підрозділах матеріального виробництва і невиробничої сфери. В кінцевому результаті справа зводиться до опрацювання відомостей про чисельність зайнятого у виробництві населення і обсяг виробленої продукції.

Аналіз даних про зайнятість населення дає можливість згрупувати населені пункти за територіальним значенням (республіканські, обласні, міжрайонні, міжгосподарські, внутрігосподарські) і класифікувати їх, залежно від спеціалізації (промислові, сільськогосподарські, будівельні, транспортні, заготівельно-розподільчі, торговельні, культурні центри, центри охорони здоров'я, організаційно-управлінські, центри змішаного типу і т. п.), причому структура і ранг цих типів можуть бути

досить різноманітними.

Значно складніша справа з типологічною класифікацією території, тобто визначенням економічних районів (галузевих або інтегральних). Типи або системи господарств визначаються за спільністю ознак на підставі синтетичних показників, які визначаються складними характеристиками за ряд років. Найчастіше процес типології території застосовується при галузевому, особливо сільськогос-

подарському, районуванні. При визначенні сільськогосподарської спеціалізації господарств, типи якої потім групуються в райони, використовують багаторічні дані про виробництво валової і товарної продукції сільського господарства. М.І. Нікішов [13] рекомендує при типологічних групуваннях за вартісними показниками керуватись відповідними кількісними границями.

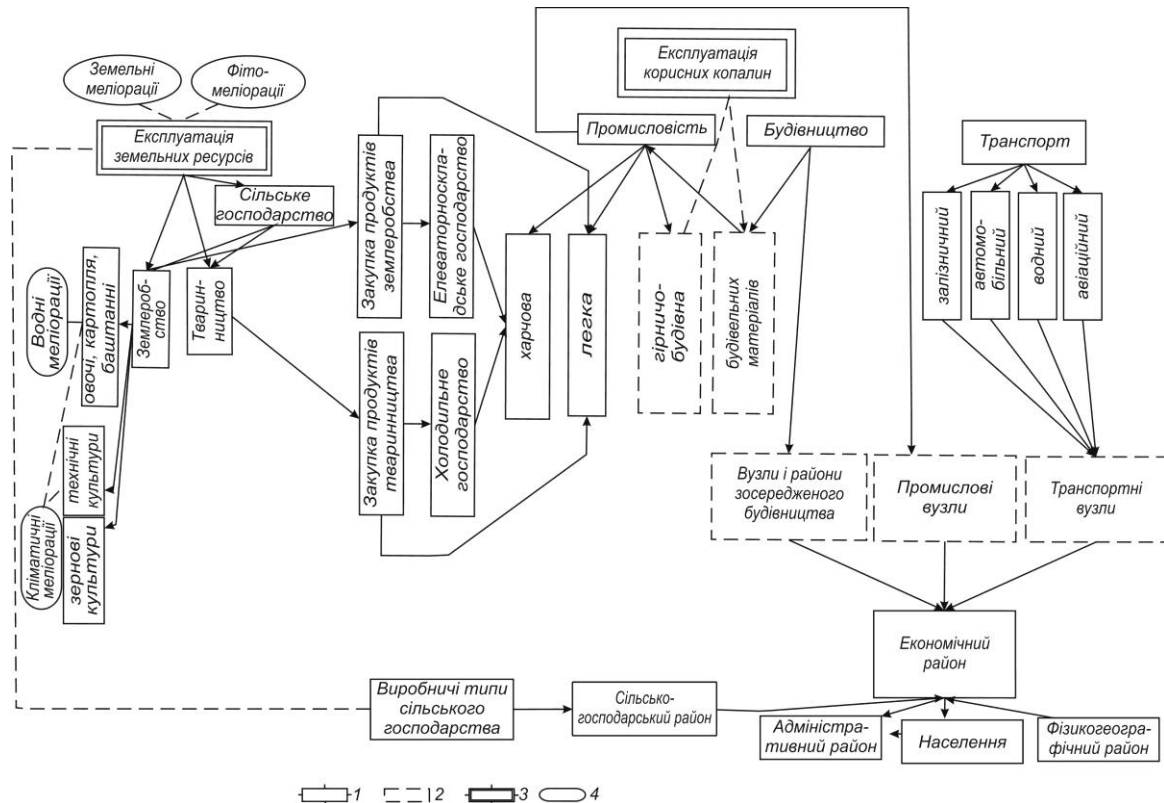

Рис. 1. Схема "Галузі господарства та їх територіальні поєднання" з графічної моделі Кустанайської області (І.М. Гусева, Ю.Г. Саушкін, 1968).

1 – основні компоненти графічної моделі та їх взаємозв'язки; 2 – компоненти графічної моделі, що відбивають специфічні особливості району; 3 – експлуатація різних видів природних ресурсів; 4 – меліорація природних ресурсів.

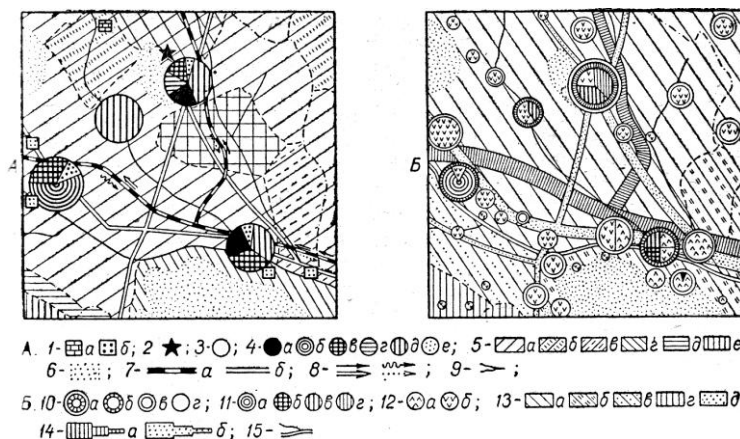

Рис. 2. Фрагменти загальноекономічної карти

А. Складена суміщенням галузевих карт. 1 – видобуток корисних копалин: а – гіпсу, б – піщано-гравійних сумішей; 2 – теплова електростанція; 3 – промислові пункти і центри (за обсягом продукції, що виробляється); 4 – галузі промисловості: а – металообробна, б – деревообробна, в – будівельних матеріалів, г – легка та харчова, е – інші; 5 – райони спеціалізації сільського господарства: а – м'ясо-молочне тваринництво

і буряківництво з розвинутим зерновим господарством, *б* – м'ясо-молочне тваринництво і буряківництво з розвинутим зерновим господарством і птахівництвом, *в* – м'ясо-молочне тваринництво і буряківництво з розвинутим зерновим господарством і садівництвом, *г* – м'ясо-молочне тваринництво і буряківництво з розвинутим овочівництвом та вирощуванням картоплі, *д* – льонарство і м'ясо-молочне тваринництво, *е* – м'ясо-молочне тваринництво і льонарство; 6 – ліси; 7 – шляхи сполучення: *а* – залізниці, *б* – головні безрейкові шляхи; 8 – основні вантажопотоки; 9 – гідросітка.

Б. Складена за синтетичними характеристиками; 10 – економічні центри (за числом жителів): *а* – місцевий економічний центр обласного значення складної функціональної структури з розвитком сільського господарства, будівельної індустрії, промисловості, транспорту, заготівельно-розподільчих, адміністративних, господарсько-організаційних та соціально-культурних функцій, *б* – промислові центри обласного значення з розвинутим сільським господарством, *в* – організаційні місцеві центри сільськогосподарського виробництва, *г* – внутрігосподарські центри сільськогосподарського виробництва; 11 – переважаючи галузі промисловості (за числом зайнятих): *а* – деревообробна, *б* – будівельних матеріалів, *в* – харчова, *г* – будівництво; 12 – переважання зайнятих в: *а* – промисловості; *б* – сільському господарстві; 13 – райони спеціалізації: *а* – сільськогосподарські з виробництвом м'ясо-молочної продукції, цукрових буряків і зерна, з переважною зайнятістю населення на місцях, *б* – приміського сільського господарства з переважною зайнятістю населення в великих економічних центрах, *в* – сільськогосподарські з виробництвом м'ясо-молочної продукції, льону і картоплі, із значними сезонними міграціями робочої сили, *г* – сільськогосподарські з виробництвом льону і м'ясо-молочної продукції, *д* – лісгосподарські; 14 – шляхи сполучення: *а* – залізниці (за пропускною спроможністю), *б* – шосейні шляхи (за пропускною спроможністю); 15 – гідросітка, в тому числі справні ділянки річок.

Прикладом широкого застосування типологічних характеристик може бути загальна економічна карта території (рис. 2).

Для порівняння наводимо фрагменти двох карт однієї території: одна складена на основі поєднання галузевих карт, а друга – на підставі багатьох показників, узагальнених у вигляді складних синтетичних характеристик. Безумовно, що в другому випадку інформаційна ємність карти набагато вища.

Картографічний синтез. Синтез (від гр. *synthesis* – з'єднання, поєднання, складання) – це метод вивчення предмета в його цілісності, єдності та взаємному зв'язку його частин. Синтетичне картографування дає можливість «стиснути» величезну кількість просторової інформації. Синтез на карті здійснюється переважно двома шляхами, а саме: 1) словесна форма синтезу, тобто синтетичні характеристики досліджуваного комплексу явищ для задалегідь заданих обліково-територіальних одиниць; 2) словесна форма, або синтетичні характеристики для просторових регіонів, виявлених за допомогою карти шляхом взаємного картографічного співставлення серії аналітичних карт взаємопов'язаної тематики (спосіб такого зіставлення в практиці картографії відомий як «метод калюк»). Це специфічна картографічна форма синтезу.

Картографічна форма синтезу є необхідним засобом просторових узагальнень. Наступним картографічним синтезом уже здійсненого синтезу зручно розв'язується складна проблема багатоелементного географічного районування [3].

На синтетичних картах об'єкти та явища соціально-економічного життя характеризуються через узагальнення кількох (інколи багатьох) показників. Оскільки виробничо-територіальні комплекси – це складні територіальні утворення вироб-

ництва, на картах вони характеризуються переважно численними показниками у вигляді синтетичних характеристик, про що говорилося вище. Карти, які відображають комплекси за цими ознаками і називають синтетичними картами комплексів.

З точки зору можливості підрахунку кількісного обсягу синтетичні карти поділяють на два види: карта закритого синтезу (закритої структури) і карта розкритого синтезу (розкритої структури) [7]. Карти закритої структури дають готові висновки, не пояснюючи зумовленості і причинності отриманих результатів (наприклад, карти районування). Ці карти корисні в тих випадках, коли треба прийняти рішення попереднього характеру. Карти розкритої структури – це карти, на яких поряд із висновками подані фактори, що їх зумовили. Карти цього виду містять значно більше інформації. Границі їх використання ширше, оскільки, залежно від мети дослідження, споживач може робити власні висновки, створювати інші варіанти синтезу з допомогою виявлення додаткових факторів.

Основні принципи складання карт комплексів. Першою відправною позицією соціально-економічної картографії є питання про принципи картографування. Деякі дослідники під цим поняттям розуміють ті чи інші аспекти проблеми, як, наприклад, методологічні положення або способи картографування, шляхи складання карт і т. п.

На нашу думку, принципи соціально-економічного картографування визначають загальний напрямок та характер робіт складання соціально-економічної карти. А.І. Преображенський [16] наводить такі основні принципи соціально-економічного картографування:

- 1) ідейно-політична спрямованість змісту карти;
- 2) розробка змісту та оформлення матеріалів карти на рівні найновіших досягнень науки та

- техніки;
- 3) відповідність змісту карти її конкретному характеру та цільовому призначенню;
 - 4) єдність змісту карти, його повнота та внутрішня завершеність;
 - 5) точна географічна локалізація змісту, залежно масштабу, способів картографування та характеру розміщення картографованих явищ і об'єктів;
 - 6) виразність, чіткість, оптимальне навантаження змісту карти;
 - 7) стислість, чіткість та змістовність якісних характеристик при класифікації явищ;
 - 8) порівняльна оцінка об'єктів картографування;
 - 9) єдність часу в розкритті усього змісту карти;
 - 10) єдність показників характеристики об'єктів картографування;
 - 11) повнота і однотипність вихідних матеріалів для всієї території картографування;
 - 12) взаємна узгодженість способів зображення картографованих явищ і об'єктів та єдність оформлення всієї карти.

Важливим етапом є розробка розгорнутої і доступної програми складання карти, яка повинна включати різноманітні питання, починаючи з вибору і обґрунтування теми та способів її відтворення та вироблення прийомів користування картою*.

Методи складання карт комплексів. Питання про метод картографування, в зв'язку з різним розумінням суті самого поняття «метод», в сучасній літературі трактується по-різному. Є підстави стверджувати, що метод соціально-економічного картографування – це характер дій при складанні карти. Наприклад, статистичний метод (складання карти на підставі статистичних матеріалів), метод польового економіко-картографічного знімання, метод генералізації і т. ін. Кожен з цих методів передбачає вироблення певного образу дії дослідника і прийняття конкретної програми карто-складальних робіт.

У числі методів складання карт виробничо-територіальних комплексів слід назвати в першу чергу *статистичний*, або метод складання карт на підставі первинних статистичних матеріалів. Цей метод передбачає збір і опрацювання матеріалів статистичного обліку по окремих територіальних об'єктах комплексу з наступним їх узагальненням.

Такі матеріали не завжди придатні для безпосереднього картографування і потребують відповідного опрацювання залежно від вибору об'єктів та одиниць картографування.

Під *об'єктом картографування* слід розуміти сукупність елементів і явищ соціально-економічного життя, які характеризують особливості процесу виробництва і виробничих відносин на певній території. Ним може бути певна територія, галузь господарства або виробничо-територіальний комплекс певного рангу (район, зона, вузол, центр і т. ін.). По цих об'єктах здійснюється збирання та обчислення вихідних даних для картографування.

Одиницею картографування слід вважати складовий елемент об'єкта картографування, який є носієм ознак, що підлягають зображенню, і основою відрахунку, що ведеться по карті.

Інколи одиницю картографування ототожнюють з одиницею звітності, якою є підприємство, заклад, установа, будова і т. д., що зобов'язані подавати статистичні звіти про свою діяльність і функціонують при цьому як самостійні господарські одиниці. Одиниці картографування і одиниці звітності не завжди співпадають територіально. Наприклад, трест або комбінат може виступати як одиниця звітності, в той час як їх складові частини (підприємства, цехи, дільниці) мають дисперсний характер розміщення по території.

Більше того, виробничий профіль підприємства в цілому може визначитись провідними виробництвами, в той час як складові частини в різних місцях території мають свій набір спеціалізуючих виробництв**.

Статистичний метод картографування, незважаючи на широке застосування, майже не вживається в чистому вигляді. В зв'язку з тим, що при картографуванні нерідко виникає потреба уточнення профілю, структури об'єкта на місці, застосовується метод, який дістав назву *польове економіко-картографічне знімання*. Він передбачає обов'язкове глибоке вивчення об'єктів картографування на місці, а різноманітні літературні та картографічні джерела і матеріали виконують допоміжну роль. Вони дають змогу уточнити важливі моменти в характері об'єктів картографування, прослідкувати процеси розвитку.

Важливим методом складання карт є метод *картографічної генералізації*, тобто складання нових карт на підставі існуючих картографічних матеріалів різної тематики. Це може бути складання карти дрібнішого масштабу на підставі великомасштабних, загальноекономічної карти на підставі декількох галузевих і, нарешті, складання карти нової тематики на основі синтезу зображень на картах-джерелах***.

Якісна і кількісна оцінка об'єкта. Картографічна характеристика об'єкта складається з

* Така програма відрізняється від загальноприйнятої схеми [15, 17] тим, що тут з'являється спеціальна ланка у вигляді авторського оригіналу або, як інколи кажуть, авторського ескізу. Його виконує автор карти, який не завжди добре орієнтується в загальних питаннях картографії, і тому авторський оригінал істотно відрізняється від того, який виготовляється за всіма правилами картографічного виробництва.

** Особливо це треба враховувати при вивченні елементів енерговиробничого циклу, оскільки ігнорування окремими складовими частинами комплексу не дасть можливості розкрити повну його структуру.

*** Питання методології генералізації карт неодноразово висвітлювались в картографічній літературі і розроблені досить докладно [4, 5, 17 та ін.].

відображення його зовнішніх, геометричних особливостей та елементів внутрішнього змісту, тобто кількісних і якісних характеристик. Якщо перша ознака для соціально-економічних карт, як правило, не має істотного значення, то останні дві є домінуючими.

Якісна оцінка об'єкта картографування дається на основі науково-обґрунтованої класифікації з чіткою, стислою, змістовною характеристикою типів і груп явищ. Саме наукова класифікація є основою для розробки легенди карти.

Кількісні показники слід поділяти на абсолютні і відносні. Абсолютні кількісні показники відбивають розміщення картографованого об'єкта чи явища (його місце на карті), значення (потужність) об'єкта порівняно з іншими, розвиток явищ у часі і просторі (абсолютні показники розміщення, порівняння, динаміки). Відносні показники характеризують картографічні об'єкти за цими ж ознаками, але стосовно території, на якій розміщений об'єкт, а також стосовно більш крупної територіальної одиниці, складовою частиною якої і є досліджуваний об'єкт, та інших ознак.

Якщо якісні відмінності між картографованими об'єктами передаються кольором або формою зображення, то кількісні – розміром цього зображення.

Наприклад, на багатокольоровій карті промислових комплексів кольором позначаються галузі промисловості, відтінки кольору або додаткова штриховка означають підгалузі і окремі виробництва, а розмір значків – потужність промислових пунктів.

Зображення потужності і структури об'єкта. Вважається, що найкращими показниками для відображення потужності і структури виробничих пунктів, центрів, об'єктів є обсяг продукції в грошовому чи натуральному виразі, зайнятість населення, вартість виробничих фондів. Однак карти, складені на основі одного з цих показників, мають певні недоліки, які криються в їхньому змісті. Так, на основі показника продукції в натуральному виразі можна картографувати лише виробництва або підприємства, що відпускають однакову продукцію. Показник продукції в грошовому виразі (валова, товарна, реалізована продукція) також не є досконалим, тому що не враховує різницю в цінах на різні види продукції. Карта, де потужність об'єктів показана на основі кількості зайнятого персоналу чи вартості основних промислово-виробничих фондів, теж має серйозні недоліки, оскільки через неоднаковий ступінь механізації кількість працюючих на підприємствах навіть однакової потужності може бути різною. Структура і насиченість основними промислово-виробничими фондами на окремих підприємствах теж досить різні, а на деяких з них облік взагалі не ведеться.

Разом з тим перелічені та інші показники (наприклад, число одиниць характерного технологічного устаткування, виробництво продукції в натуральному виразі, обсяг сировини, що споживається

та ін.) є найбільш загальними і поширеними показниками потужності та структури господарських об'єктів і відмовлятися від них не слід. Завдання, очевидно, полягає в тому, щоб розробити більш досконалі прийоми картографування на основі цих показників (як кожного зокрема, так і в поєднанні).

Не менш важливою справою є запровадження нових показників потужності об'єктів для карт виробничо-територіальних комплексів. Розглянемо такий показник, як нормативна вартість виробництва продукції, досліди по впровадженню якого успішно проводились в багатьох республіках і областях СРСР. Такий показник становить значний інтерес для соціально-економічної картографії, оскільки дозволяє зображати витрати праці і коштів на виробництво продукції на одному підприємстві, без урахування подібних витрат за його межами, що має місце при обчисленні валової чи товарної продукції (наприклад, сировинної складової). При цьому відповідає повторюваність обліку продукції, яка особливо зростає із збільшенням стадій переробки сировини.

Щодо застосування найбільш поширених нині показників потужності промисловості – валової продукції та числа зайнятих – можливості їх використання ще не вичерпані. Мова йде хоча б про сумісне позначення на карті. Труднощі тут полягають лише в тому, що на карті треба лінійно-площинними величинами показати два явища, які мають різні вимірники, оскільки валова продукція обчислюється в грошовому виразі, а число працюючих виражається кількістю осіб. Вихід можна знайти з допомогою усередненого показника продуктивності праці (виробництво валової продукції на одного працюючого в *крб/чол*).

Побудову значка, яким передається даний показник, розглянемо на прикладі. На певній території відомий обсяг валової продукції та число працюючих в кожному з промислових пунктів і по всій території разом. В першу чергу слід обчислити виробництво валової продукції на одного працюючого для всієї території і для кожного пункту зокрема. Показник для всієї території приймається за 100%. Обчислюється також процентне відхилення показника виробітку в кожному пункті від середнього по території. Якщо прийняти відношення розміру обсягу валової продукції та кількості працюючих по всій території як 1: 1, то різниці в лінійно-площинних виразах між ними для кожного з промислових пунктів дорівнюватимуть різниці між виробітком в пункті і по всій території (з протилежним знаком). Оскільки більший виробіток на одного працюючого свідчить про вищу продуктивність праці і меншу кількість працюючих, площа фігури, що зображатиме число працюючих в даному промислового пункті буде меншою, ніж фігура, що зображає обсяг продукції. Ці розрахунки стають зрозумілими з такого прикладу:

Промисловий пункт	Обсяг валової продукції, тис. крб	Кількість персоналу, чол	Виробництво продукції на одного працюючого, крб/чол	Відхилення виробітку від середнього, %	Розмір радіуса фігури за валовою продукцією, мм	Розмір радіуса фігури за кількістю персоналу, мм
А	66	31	2,1	-12,5	1,0	1,1
Б	2500	1100	2,3	-4,2	7,0	7,1
В	976	320	3,1	+29,1	4,0	2,8
Вся територія	3542	1451	2,4	—	—	—

Збудований за такими показниками значок складається з двох півкіл (рис. 3).

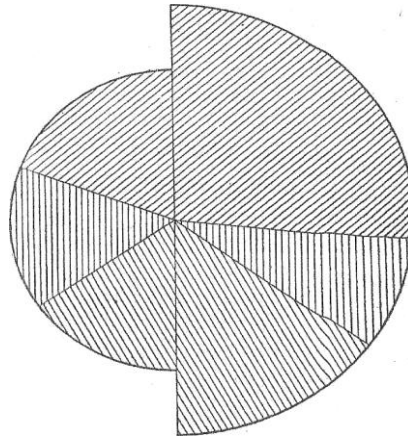

Рис. 3. Значок для одночасного позначення обсягу валової продукції і числа працюючих.

Площа лівого півкола означає обсяг валової продукції. Його розмір обчислюється згідно з правилами обчислення площ значків в абсолютній масштабності [15]. Площа правого півкола означає кількість працюючих в пункті. Розмір його встановлюється в результаті обчислення. Якщо для пункту **А** розмір лівого півкола становить 1 мм, то радіус правого півкола повинен бути на 12,5% більшим, оскільки розмір виробітку тут на 12,5% менший, ніж в середньому по території, а, отже, праці на виробництво продукції витрачається

більше. Приймаючи розмір кожного півкола за 100%, ділимо їх на сектори, згідно з питомою вагою окремих галузей чи виробництв в промисловому пункті.

Якщо на карті необхідно передати оперативну інформацію без додаткових вимірювань, можна скористатись видозміною попереднього значка (рис. 4), де показані величини, що стосуються промислового пункту в цілому (лініями першого порядку) і окремих галузей (лініями другого порядку).

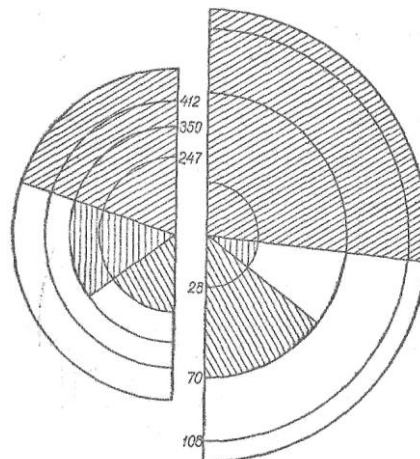

Рис. 4. Структурний сумщений значок

В такому разі при читанні карти маємо можливість знімати абсолютні та відносні показники не лише в цілому по промисловому пункту, а й по кожній з галузей, що тут розвиваються. Для зручності користування значок розривається і між пів-колами записуються цифрові показники. Однак при великому навантаженні карти краще користуватись окремою шкалою в легенді (рис. 5).

Такий прийом картографування є дуже зручним при складанні великомасштабних карт до-

відкового характеру. При великих різницях у виробництві продукції на одного працюючого в різних пунктах виникають труднощі у застосуванні викладеного прийому. Наприклад, якщо різниця між продуктивністю праці в якомусь пункті і в середньому по території перевищує 100%, її необхідно ділити для визначення лінійних розмірів фігури на дві або три частини, що вимагає додаткових розрахунків.

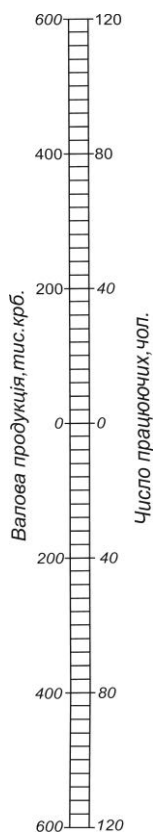

Рис. 5. Шкала структурного суміщеного значка

В такому випадку доцільніше скористуватись ще однією видозміною значка – поєднанням секторів різних площ, радіуси яких відповідають кількості

працюючих. А кути – питомій вазі галузей промисловості у загальному обсязі валової продукції пункту або навпаки (рис. 6).

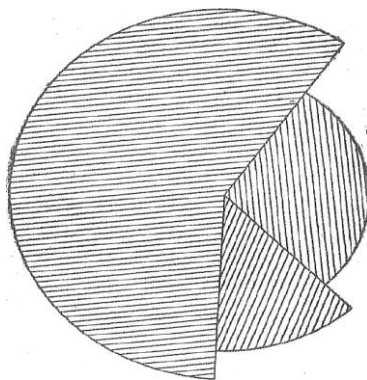

Рис. 6. Комбінований структурний значок

Символічність зображень на карті. В будь-якому випадку зображення на карті, крім акцентування уваги, повинно викликати у читача афективні асоціації, тобто пояснювати характер чи тип явищ, тобто бути символічним.

Якщо виходити з того, що символіка – це вираз ідей, понять чи почуттів з допомогою умовних позначень (символів), а символ це зображуючий засіб, який служить позначенням якогось об'єкту чи поняття, то під символічністю зображень на карті слід розуміти образне позначення чи відображення об'єктів або явищ соціально-економічного життя. Символічність досягається формою або кольором зображення.

Форма позначення може нагадувати зовнішній вигляд об'єкта картографування або його частини, продукту, який тут виробляється, а також передавати характер технологічного процесу (наприклад, зображення реторти на карті означає об'єкт хімічної промисловості). Як правило, такі символічні знаки мають вигляд малюнків, мало-придатних до точної передачі знаходження, потужності і структури об'єктів картографування. Краще поєднуються символічність і метричні властивості для штрихових заповнень площинних позначень.

Особливо значні можливості символічності закладені в кольорових зображеннях. Символічність проявляється в наслідуванні зафарблених карти кольору об'єктів в дійсності, а також в асоціаціях кольору з враженням при читанні карти. Якщо в першому випадку передається зовнішня сторона зображення (його колір), то в другому – ці асоціації проявляються в передачі кількісної та якісної інформації. Наприклад, посилення насиченості зафарблення асоціюється з посиленням ступеня інтенсивності явища і навпаки; явища позитивного характеру зображуються теплими кольоровими тонами, а негативного – холодними.

З точки зору психології розрізняють прямий і непрямий вплив кольору. Якщо прямий вплив викликає враження легкості або тягару, тепла чи холоду, почуття, веселощів чи суму, то непрямий – афективні розумові зв'язки, суб'єктивні чи об'єктивні асоціації, що значною мірою залежать від індивідуальних особливостей людини. Частина цих асоціацій найбільш стійка в масі. Як вказує М. Дерібере, оранжевий колір, наприклад, афективно нагадує тепло, а об'єктивно – вогонь, що й обумовлює його психологічний вплив як гарячого, збуджуючого [8]*.

* Якщо в полі зору є кілька кольорових подразників, що властиве більшості кольорових карт, значно змінюється зорове сприйняття кольорів. Дослідження, проведені під керівництвом С.В. Кравкова [9, 10], показали, що сірий колір на червоному фоні приймає зеленуватий відтінок, на синьому – золотисто-жовтий, на зеленому – малиновий, тобто колір поля зображення змінюється залежно від сусіднього фону. Наприклад, жовте зображення на червоному фоні здаватиметься зеленуватим, на зеленому – оранжевим і т. п.

Врахування властивостей та особливостей зорового сприйняття дає можливість найбільш ефективно застосовувати колір як зображуючий засіб на соціально-економічних картах взагалі і картах комплексів зокрема. Широке застосування мають кольори, запропоновані І. В. Нікольським та А. І. Преображенським [14] для позначення галузей промисловості: машинобудування, хімічної, лісової, легкої, харчової та ін. Найбільш традиційними серед них є кольори, які в певній мірі символізують характер виробництва (червоний колір – колір розпеченого металу, зелений – лісової промисловості, блакитний – тканини, жовтий – зерна, фіолетовий – колір чорнила як продукту хімічної промисловості, сірий – нейтральний колір, яким позначаються нетипові явища).

Важливою проблемою сучасного картографування є також вибір кольорів для інших галузей промисловості. На нашу думку, наприклад, для зображення електроенергетики як структурної складової промисловості слід використовувати білий колір з червоними крапками.

Крім того, поєднання двох кольорів (на відміну від суцільного фону для позначення інших галузей промисловості, сірий – нейтральний колір, яким позначаються неелектроенергетики).

Вугільну промисловість пропонується позначати чорним кольором. Це асоціюється в читача з кольором вугілля, а також створює чіткий контраст на карті звертаючи увагу читача на об'єкти вугільної промисловості як основи важкої індустрії. Цим же мотивом обґрунтовується вибір коричневого кольору для позначення гірничовидобувної промисловості (зовнішній колір сировини).

Вибір бордового тону для об'єктів чорної металургії обумовлений тим, що він одночасно символізує і колір вихідних матеріалів, і вогневий процес металургії, і масштабність підприємств цієї галузі, оскільки створює на карті досить чіткий контраст. Рожевий колір свідчить про легкість та благородність кольорових металів. Всі інші галузі виробництва рекомендується зафарбовувати в світло-сірий колір, що відсуває ці об'єкти на другий план в зоровому сприйнятті карти**.

Є підстави вважати, що кольорова композиція карти залежить від характеру інформації, що нею передається. Якщо інформація складна і потребує тривалої уваги читача, то її кольорова структура повинна забезпечити умови такого сприйняття. В даному разі об'єкти інформації не повинні бути динамічними за прийомами оформлення, не повинні викликати надмірно активну реакцію в читача. І, навпаки, на картах, які передають оперативну інформацію, композиція повинна бути гострою, динамічною з метою звернення уваги на головне.

Метричність зображень. Соціально-економічна карта дає в першу чергу просторові харак-

** Приблизно такі ж кольори можна використовувати для позначення структури вантажопотоків і вантажообороту.

теристики об'єктів і явищ соціально-економічного життя, дозволяє виявити закономірності їх поширення (які переважно візуально не спостерігаються), встановлювати взаємозв'язки та напрямки динаміки явищ.

Встановлення місцезнаходження картографованого об'єкта вводиться до визначення його місця на території, розміщення в оточуючому середовищі чи положення стосовно інших елементів. Для соціально-економічних карт найбільш важливим є також кількісно охарактеризоване розміщення, яке показує величину елементів об'єкта по відношенню до оточення.

Кількісною стороною поняття про фізичні розміри, тенденції розвитку і структуру є характеристика потужності. Усі ці аспекти поняття тісно пов'язані між собою [6]. Інакше кажучи, кількість – це характеристика об'єкта, яка вимірюється відносно фіксованої шкали, а порівняльна кількість – це кількісна міра даного об'єкта в прямому зоровому відношенні до кількісних характеристик інших об'єктів.

Відповідь на питання, як діє об'єкт картографування, полягає у відображенні його фізичного руху – потоків чи послідовно пов'язаних подій. Таким чином, мова йде про просторове переміщення (рух) об'єктів, або динаміку процесів.

Не менш важливою стороною характеристики картографованих об'єктів і явищ є їх зміст, або структура. Структура розуміється як основна будова об'єкта чи взаєморозміщення і зв'язок складових його частин.

З точки зору передачі кількісних характеристик картографованих об'єктів, засоби картографування поділяються на якісні, універсальні та кількісні [11].

У цьому відношенні вони розміщуються в такому порядку: граничні лінії, кольоровий тон, художні і символічні побудови, буквенно-цифрові позначення, пряма вказівка, вектор, кольорова насиченість, площа, скаляр, число елементарних побудов, прості геометричні фігури.

Граничні лінії, оконтурюючи певну площу на соціально-економічній карті, виконують функцію якісної характеристики. Виняток становить випадок, коли вони виступають в ролі ізоліній (як способу картографування) і передають кількісні зміни по території за допомогою абсолютних чи відносних показників.

Досить наочним і економічним засобом з точки зору навантаження карти, як уже зазначалось, є колір. Колір на карті використовується для кращого розчленування картографічних елементів, для виділення істотного серед багатьох явищ, для надання зображенню певних якісних та кількісних характеристик.

Художні малюнки як зображуючий засіб на карті практично мало придатні для передачі точної кількісної інформації. Будучи досить наочними або символічними, такі зображення найкраще показують

якісні відмінності об'єктів, які мають локальний характер розміщення. Найчастіше такі малюнки, у поєднанні з іншими засобами, відіграють допоміжну роль, що дозволяє за допомогою обраного прийому картографування більш повно розкрити причинно-наслідкові зв'язки. Говорити про точність цих малюнків з точки зору передачі кількісних ознак можна лише в окремому випадку (наприклад, вписування малюнка в просту геометричну фігуру, поєднання малюнка і скаляра і т. п.).

Буквенно-цифрові позначення найчастіше застосовуються для якісної характеристики об'єктів, які не мають точної прив'язки. Це обумовлено тим, що літери і цифри в зв'язку з різними центрами рівноваги важко, а інколи і неможливо точно прив'язати до певної точки карти. Кількісна інформація знову ж таки передається в поєднанні з іншими засобами, зокрема, зі скаляром, яким може бути висота літер чи цифр, а також вписуванням цих позначень в геометричні фігури.

Пряма вказівка, яка застосовується для передачі власних назв або виконує роль службових написів, в принципі не картографічна і переважно не метрична. Вектор як зображуючий засіб застосовується для кількісної характеристики та передачі географічної орієнтації, головним чином, лінійних об'єктів (транспортні перевезення, міграції і т. п.).

Широке використання має такий засіб, як кольорова насиченість. Особливо поширений він при передачі ступеня інтенсивності розвитку явища. Будучи досить наочним, цей засіб добре передає кількісні характеристики, підкреслюючи пластичність статистичної поверхні (особливо у випадку виділення більш дрібних одиниць територіального поділу та застосування неперервної шкали інтервалів статистичного ряду).

Загальновідомо, що площа побудови в принципі обов'язкова для будь-якого способу картографування, особливо при картографуванні окремо розміщених соціально-економічних об'єктів шляхом побудови площинних фігур. Ці так звані позамасштабні площі* вимірюються за лінійними розмірами фігур, а потім на їх основі визначаються кількісні показники потужності чи структури об'єктів картографування.

Обов'язковим супутником при визначенні позамасштабних площ є найчастіше вживаний для передачі кількісних показників засіб – скаляр. Він виступає у вигляді лінійних розмірів площинних побудов, буквенно-цифрових позначень, ліній різної товщини і т. ін. Цей засіб є досить точним і «картографічним» з точки зору метричності.

Елементарні побудови повинні застосовуватись для передачі кількісних характеристик, але на соціально-економічних картах цей засіб поши-

* Позамасштабними їх називають тому, що вони на карті займають більшу площу, ніж об'єкт на місцевості. Це визначення не зовсім вдале, оскільки ці площі мають свою масштабність.

рений ще недостатньо, що пов'язано з відсутністю постійного підрахунку числа побудов (за виключенням карт, призначених для машинного читання).

В зв'язку з цим число елементарних побудов на даних картах найчастіше передає лише якісні характеристики, переважно особливості розміщення того чи іншого явища.

Прості геометричні побудови дуже часто застосовуються для передачі певної інформації про явища соціально-економічного життя, а на однокольорових картах вони є домінуючим зображуваним засобом. Форма простих площинних геометричних побудов передає якісні характеристики, а їх сукупність і лінійні розміри або площі – кількісні. Метричність таких побудов досягається при комбінуванні їх зі скаляром, а точність визначається за допомогою точності вимірювань розмірів цих побудов. Площинні побудови (значки) застосовуються переважно для об'єктів, які розміщені локально.

Різною штриховкою (густа або рідка) позначається посилення або послаблення інтенсивності прояву картографованого явища.

Способи картографування. Застосування певного способу картографування виправдане тоді, коли з його допомогою можливе відображення географічної локалізації чи диференціації явища, його кількісних та якісних характеристик. Природно, що, виходячи з самої суті того чи іншого способу картографування, кожен з них найбільш придатний для відображення на карті певних галузей соціально-економічної діяльності або їх окремих характеристик.

Картограма з точки зору метричності – це площинне зображення об'ємного статистичного розподілу [21]. Справді, клітинку територіального поділу, прийняту в картограмі за одиницю картографування, можна вважати основою призми, висота якої пропорційна інтенсивності прояву зображуваного явища. На карті цей показник передається або інтенсивністю зафарблення, або густотою штриховки.

Метричність картограми залежить від шкали інтервалів статистичного ряду картографованих показників*.

На картограмі, як відомо, уся площа кожної територіальної одиниці покривається однаковою штриховкою (або кольором), яка відповідає інтервалу значень, в який входить ця одиниця без врахування відмінностей, які існують в її межах. У реальній дійсності відбуваються плавні переходи величин від однієї просторової одиниці до іншої.

Оскільки статистичні дані для картограми базуються на дисперсних, чітко обмежених територіальних поділах, то такі карти можуть створювати неправильне враження чітко обмежених і різких змін картографованого показника (мається на увазі ступінь вираженості явищ) при переході від однієї територіальної одиниці до іншої. Запобігти

цьому, виходячи із самої суті картограми як способу картографування, неможливо. Можна наблизитись до більш точного відображення розміщення показника картографування шляхом застосування дрібніших територіальних клітинок як одиниць картографування. Чим дрібніша клітинка територіального поділу, тим менша ймовірність узагальнення карти (втрати) внутрітериторіальних відмінностей. Разом з тим так звані виправлені картограми досить добре передають плавність статистичної поверхні, а для районів з різким коливанням кількісних значень картографованого явища (наприклад, для мало-заселених північних районів) підкреслюють реальне співвідношення величин при характеристиці об'єктів по території (смуги з підвищеною густотою населення вздовж річок і незаселені території).

Картодіаграма як спосіб картографування поєднує особливості чисто статистичних (картограма) і картографічних способів. При характеристиці територіального розподілу явищ за допомогою картодіаграми виникає можливість точно охарактеризувати об'єкт картографування за показниками розміщення, потужності, динаміки і структури. Це робить картодіаграму майже універсальним способом картографування та наближає її до значкового способу**. Картодіаграма як спосіб картографування найчастіше реалізується на карті з допомогою геометричних побудов (фігур), метричні властивості яких вважаються одним з кращих.

Значковий спосіб можна вважати найбільш універсальним, найбільш картографічним. Цим способом картографуються явища і об'єкти, що розміщені в пунктах, в певних точках, тобто локально.

Разом з тим, для передачі кількісних характеристик потужності значковий спосіб дуже часто поєднується з іншими способами картографування, що застосовуються для відображення розосереджених явищ.

Цей спосіб реалізується на карті за допомогою простих геометричних побудов (значків), художніх малюнків та буквенно-цифрових позначень. Для визначення розмірів значків при їх побудові використовують геометричну залежність подібних фігур [15, 20].

Для кращого зорового сприйняття значків, побудованих в ступінчастій масштабності (абсолютній або умовній) рекомендується приймати невелике число груп статистичного ряду. Це дає можливість наочно відобразити кількісні відмінності в потужності картографованих об'єктів. Для карт, на яких передаються головним чином якісні характеристики, слід приймати лише кілька розмірів фігур (в межах максимального і мінімального значення об'єктів), які б чітко відрізнялись між собою. Разом з тим, окремі явища соціально-економічної діяльності для передачі особливостей розміщення потребують більш детальної характеристики, яка залежить від вибору шкали інтервалів.

* Існує кілька прийомів розбивки статистичного ряду на інтервали, залежно від масштабу і призначення карти, особливостей поширення явища і т. п. [5].

** Різниця полягає лише в тому, що картодіаграма застосовується для розосереджених, а значковий спосіб – для локалізованих явищ.

Карта, яка складена за допомогою крапкового способу є аналогом статистичної поверхні, двомірним зображенням її тривимірної характеристики. Якщо статистична поверхня плавна, то крапками позначається неперервність «схилів» цієї поверхні між контрольними пунктами. При ступінчастій статистичній поверхні точки розподіляються рівномірно всередині територіальних одиниць, створюючи «уступи» на границях. У першому випадку карта подібна до карти ізоліній, у другому – до картограми.

Крапковий спосіб в соціально-економічній картографії застосовується для передачі властивостей розосереджених явищ. Кількісні показники з такої карти, як правило, не знімаються, а передаються факультативно. Ці кількісні залежності можна найкраще прослідкувати, якщо площа крапки пропорційна площі, яку займає картографоване явище в масштабі даної карти [15].

Спосіб ареалів призначений для характеристики якісних сторін, а саме розміщення і будови явища. Спосіб ареалів є досить метричним (за винятком схематичних ареалів), але конкретні кількісні характеристики розміщення, структури, а також потужності явища на даній площі передаються лише в поєднанні із значковим способом або ареалами за принципом картограми.

Ізолінії, як спосіб картографування дуже зручні для характеристики на карті площинного поширення явищ з умовою, що це явище властиве всій території картографування. Але ця властивість, на жаль, в соціально-економічному картографуванні використовується не на повну силу в зв'язку з відсутністю необхідних первинних матеріалів. Тому плавність статистичної поверхні, утвореної ізолініями, на соціально-економічній карті досить відносна, оскільки за кількісне значення точок інформації штучно прийняті показники, які властиві для територіальних ділянок, тобто тих одиниць територіального поділу, по яких одержуємо кількісну інформацію.

Способи лінійних знаків і знаків руху застосовуються для картографування лінійних явищ та об'єктів соціально-економічної діяльності. Ці

способи констатують факт переміщення явища в просторі, його якісну характеристику, а також потужність і структуру шляхом застосування масштабних і структурних ліній руху. Кількісні показники в такому випадку знімаються із скаляра, роль якого виконує ширина смуги. Різновид способу лінійних знаків або, як його іноді називають, способу променів найчастіше застосовується для зображення економічних тяжінь.

Спосіб якісного фону використовується для передачі якісних відмінностей між одиницями територіального поділу.

З метою всебічної характеристики тих чи інших явищ здійснюється комбінування окремих способів. Найчастіше на соціально-економічних картах способи картографування комбінуються таким чином: якісний фон – ареали – значки, крапки – значки, ареали – крапки, ареали – значки, картограма – значки, картограма – картодіаграма.

В цілому слід зазначити спільність в прояві метричних властивостей різних способів картографування. В. Н. Назаров [11] поділяє способи картографування на три групи: якісні, з допомогою яких найповніше передаються якісні характеристики картографованого явища (спосіб якісного фону і ареалів); універсальні (спосіб лінійних знаків, знаків руху, значковий, крапковий, картодіаграма, неперервна картограма); кількісні, за допомогою яких точно передаються кількісні характеристики (ізолінії, картограма). Таке групування дає можливість схематизувати передачу інформації способами картографування стосовно соціально-економічних карт (рис. 7).

Якщо умовно зобразити спосіб картографування у вигляді трикутника, кожна із внутрішніх сторін якого відображає характер розміщення об'єкта картографування, зовнішні сторони – зображуючий засіб, який найчастіше застосовується для реалізації даного способу, а внутрішні смуги – ступінь метричності зображення цим способом з позначенням шкали масштабності, то дістанемо метричну модель способів картографування на соціально-економічних картах (рис. 8) [22].

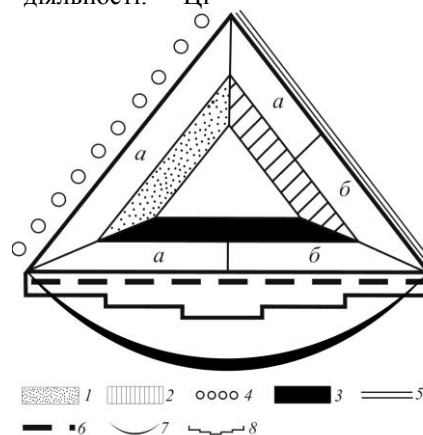

Рис. 7. Схема передачі інформації способом картографування.

Характер розміщення об'єкта картографування: 1 – точковий; 2 – лінійний; 3 – лінія; 4 – площа. Переважна масштабність метричних зображень: 5 – метрично; 6 – не метрично. Метричність зображень: 7 – неперервна; 8 – ступінчаста.

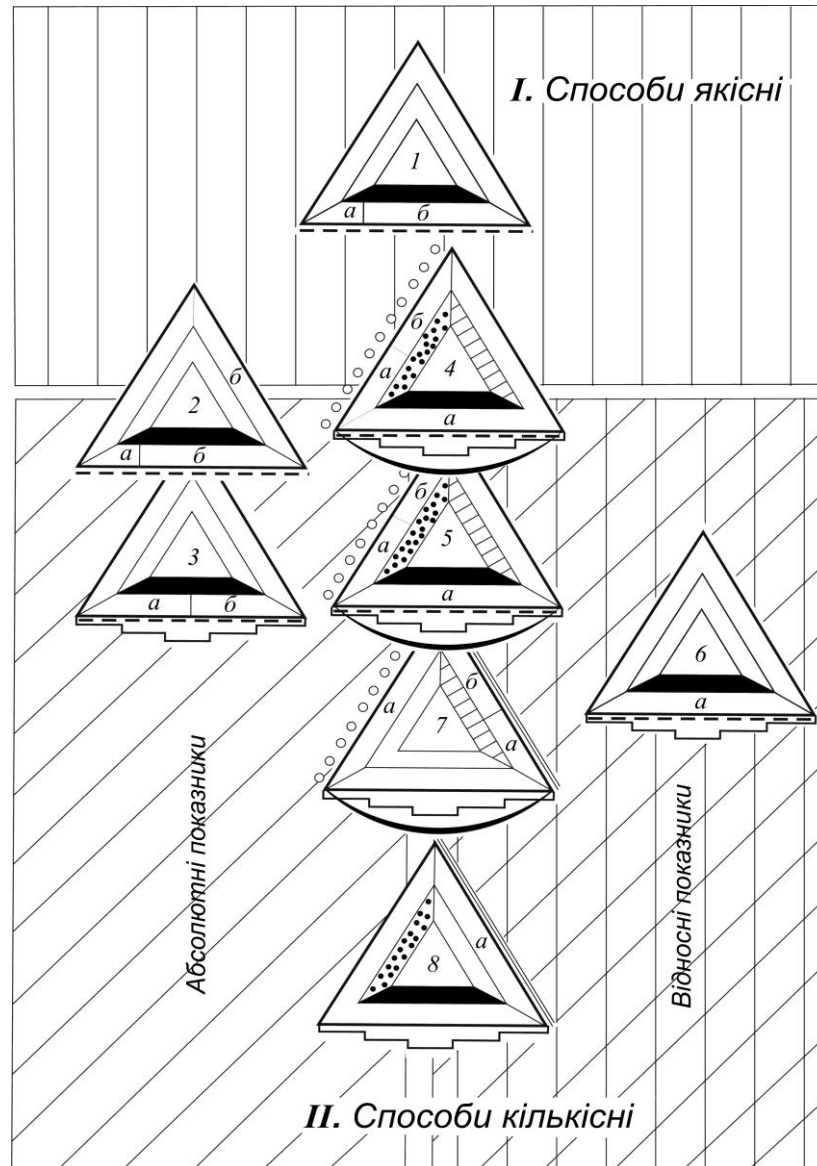

Рис. 8. Метрична модель найчастіше вживаних способів картографування на соціально-економічних картах:

1 – спосіб якісного фону; 2 – спосіб ареалів; 3 – крапковий спосіб; 4 – значковий спосіб; 5 – спосіб картодіаграми; 6 – спосіб картограми; 8 – спосіб ізоліній. Метричність зображень: а - метрично; б – не метрично.

До цієї схеми включено лише найчастіше вживані способи. З її допомогою, враховуючи характерні особливості картографованого явища, масштаб і призначення карти, можна визначити найбільш вдалий спосіб для конкретного випадку. На схемі в першу чергу виділяються способи, які несуть переважно якісну інформацію (спосіб якісного фону) і способи, за допомогою яких об'єкти і явища дістають на карті пряму кількісну характеристику (картограми, ізолінії). Всі інші способи картографування можуть передавати пряму кількісну та якісну характеристику картографованих об'єктів і тому розміщені на схемі між двома першими групами способів. Кількісні характеристики передаються переважно у вигляді абсолютних (способи

ареалів і крапковий) або відносних (спосіб картограми) показників. Значковий спосіб, картодіаграма, знаки руху, ізолінії поєднують ці показники і тому розміщуються посередині двох підгруп кількісних способів (абсолютних і відносних).

Умовні позначення. Як відомо, сукупність відомостей про реальну дійсність, тобто зміст карти, передається умовними позначеннями.

При побудові умовних позначень як символів картографованих явищ чи об'єктів за основу приймаються: характер явища, його структура, прояви в повсякденному житті, зовнішні ознаки і т. п. При цьому слід також враховувати зональні відмінності, історичні особливості явища традиційно складені форми поняття.

При проектуванні умовних позначень, як показує досвід, якісні відмінності між типами явищ найкраще передає форма позначення, а внутрішні відмінності – колір чи внутрішня модифікація – форми зображення. Кількісні відмінності в потужності об'єктів картографування передаються переважно розміром позначення або інтенсивністю забарвлення. Останнє стосується головним чином площинних позначень.

Виходячи з цього, а також враховуючи велику різноманітність об'єктів і явищ, які наносяться на карти комплексів, виникає потреба розробки системи умовних позначень для соціально-економічних карт. Якщо для топографічних, загально-географічних карт така система вже сформувалась, то в тематичних картах, в тому числі і в соціально-економічних, спостерігається різнобічність в зображенні корисних копалин, об'єктів промисловості, сільськогосподарства, транспорту, будівництва, соціально-культурних закладів і т. п.

У зв'язку з різноманітністю умовних позначень корисних копалин на різних картах і недосконалістю цих позначень можна рекомендувати зображати певні типи корисних копалин знаками з врахуванням традиційно складених форм, призначення копалин – кольором, а внутрішні відмінності – внутрішньою модифікацією знаків. Традиційно усталились форми знаків для родовищ вугілля, нафти, газу, сланців, залізних, мідних, поліметалевих руд, золота, фосфоритів, кухонної і калійної солей. Ці позначення широкого застосовуються при складанні навчальних карт і атласів, тому немає необхідності відмовлятися від них при складанні спеціальних карт комплексів. Можливості застосування цих знаків для передачі розширеної інформації ще далеко не вичерпані.

Родовища інших металевих копалин краще позначати кольором, в який вписується символ копалин у вигляді літери. Такий знак добре прив'язується до точки знаходження об'єкта і водночас розмір його передає потужність родовища. Нерудні копалини найчастіше зображаються трикутником. Найбільш різнобічність спостерігається у виборі позначень для будівельних корисних копалин. Ці родовища рекомендується позначати у вигляді квадратів. Це обумовлено тим, що зорова прив'язка знака такої форми до точки менш чітка, а це передає специфіку розміщення родовищ цих копалин, які досить часто нечітко оконтурені. Разом з тим, квадрат є зручною фігурою для передачі кількісних характеристик, а також вміщає значне число додаткових характеристик і побудов, що дуже важливо у зв'язку з великою різноманітністю цієї групи копалин.

Практичне призначення копалин передається певним кольором знака. В зв'язку з цим доцільно застосовувати кольори, які рекомендуються для зображення тих галузей промисловості, в яких використовується певний вид корисних копалин. Зокрема, знаки родовищ чорних металів бажано

зафарбовувати бордовим кольором, кольорових металів – рожевим, хімічної сировини – фіолетовим, будівельних копалин – оранжевим*. Відмінності в групах і окремих видах копалин найкраще передаються шляхом накладання на кольорове зображення різних видів штриховок чи вписування літер.

Промислові об'єкти на картах комплексів позначаються значками переважно у вигляді кола; розмір знака характеризує потужність об'єкта. Встановлено, що структура промисловості найкраще сприймається при зображенні основних галузей промисловості кольором, а виробництв всередині них – внутрішньою модифікацією, тобто накладанням штриховок, позначок, літер.

Досить часто на картах видобувна і обробна промисловість зображаються окремими позначеннями. Таким чином створюється враження, що промисловий пункт складається немовби з кількох (один з виробництвами обробної промисловості і декілька по числу видобувних виробництв). Для шкільних карт і атласів це допустимо, але коли мова йде про спеціальні карти взагалі і про карти промислових комплексів зокрема, цього робити не слід, оскільки порушується зміст понять «промисловий пункт» і «промисловий центр». В такому разі краще видобувну промисловість зображати відповідним сектором кола, який зафарбовується прийнятим для даної галузі кольором, і в нього вписується знак копалин, що видобувається (рис. 9).

Питання позначення на карті об'єктів сільськогосподарського виробництва розроблені у вітчизняній літературі досить докладно [12]. Зони і райони спеціалізації сільськогосподарства передаються як площі з відповідним зафарбленням або штриховкою. Окремі об'єкти сільськогосподарства, які не мають точної просторової прив'язки, зображаються переважно значками. Об'єкти транспорту на картах передаються з допомогою лінійних знаків і значків. Об'єкти будівельної індустрії, інфраструктури, соціально-культурні заклади позначаються переважно значками.

На основі сказаного вище можна стверджувати, що вибір того чи іншого умовного позначення потребує врахування особливостей і характеру об'єкта зображення, масштабу карти, її призначення та використання.

Теорія легенди. Для того, щоб прочитати карту, потрібен певний ключ. Таким ключем є таблиця умовних позначень, або легенда (від лат. *legenda* - те, що має бути прочитаним). Саме з допомогою легенди можливе зняття з карти інформації у вигляді кількісних і якісних характеристик, які передаються за допомогою точкових, лінійних та площинних зображень і написів. Разом з тим, пояснюючи окремі позначення, легенда відтворює загальний зміст карти і найбільш істотні ознаки

*У багатьох атласах родовища будівельних копалин позначають знаками синьо-зеленого кольору.

картографованого явища. Більш детальне вивчення легенди дає можливість виявити принципи розвитку, розміщення і взаємозв'язки картографованих об'єктів та явищ, їх характеристики, що особливо важливо для соціально-економічних карт.

В цілому можемо відзначити, що *легенда* – це окремо розміщена науково обґрунтована система умовних позначень, визначень та пояснень до них, з допомогою яких можливе читання карти. Під читанням карти слід розуміти, в першу чергу, з'ясування закономірностей і особливостей розміщення карто-

графованого явища, а також зняття його кількісних та якісних характеристик. Якщо, наприклад, читання топографічної карти є процесом мисленого відтворення місцевості згідно змісту умовних позначень, то читання соціально-економічної карти, карти виробничо-територіальних комплексів – процес набагато складніший, оскільки він передбачає виявлення внутрішніх ознак об'єктів у вигляді якісних та кількісних характеристик, а також зовнішніх просторових зв'язків з іншими об'єктами.

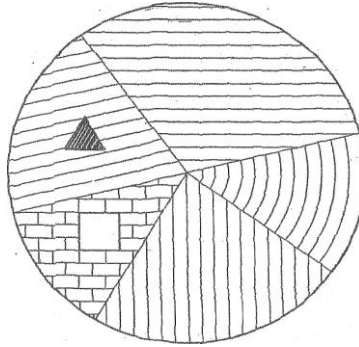

Рис. 9. Зображення структури промисловості

Легенди соціально-економічних карт комплексів повинні відповідати таким вимогам:

- 1) картографічна логічність, стислість і чіткість визначень при достатній повноті усіх позначень, використаних для передачі змісту карти;
- 2) чітка відмінність умовних позначень між собою, ясність та виразність їх пояснень;
- 3) логічна послідовність розміщення розділів та груп визначень і позначень з одночасним доведенням до мінімуму їх кількості;
- 4) абсолютна відповідність позначень легенди і карти;
- 5) використання в легенді загальноприйнятих позначень.

Легенда карти, виходячи з її цільового призначення, це таблиця згрупованих у певні розділи позначень. В зв'язку з тим, що на картах певних типів суть змісту розділів у легенді переважно однакова, можна запропонувати певну схему розміщення розділів легенди, тобто її модель (рис. 10). Кожен із розділів легенди розшифровує певну сторону ознак явища, яка виражається якісними чи кількісними характеристиками через відповідні поняття, визначення чи показники. Однак, інформація, яка передається позначеннями лише одного якогось розділу легенди, не може дати вичерпної характеристики. Лише послідовне і логічне поєднання всіх розділів легенди дає можливість розкрити всю глибину процесу і передати зміст карти. В зв'язку з цим окремі розділи легенди можуть виконувати пояснюючу або фактоутворюючу роль для інших розділів (наприклад, розділ «ресурси і умови» є пояснюючим для розділу «розміщення і спеціалізація»). Разом з тим, окремі розділи легенди

безпосередньо пов'язані між собою, тобто визначають один одного (наприклад, розділи «розміщення і спеціалізація» та «потужність» взаємно обумовлюють один одного) (рис. 10, а).

Специфіка картографованої галузі чи процесу обумовлює особливості в розміщенні розділів легенди окремих соціально-економічних карт. Найбільш просте розташування мають розділи легенди карти населення (рис. 10, б). Тут людність поселень (1) та їх типи (2) визначають густоту розміщення населення (3).

Складніша легенда карти промисловості і особливо промислових комплексів (рис. 10, в). Вона починається з розділів про ресурси, видобувну (1) та обробну промисловість (2). До них тяжіє і характеристика енергетичної бази (3). Перелічені розділи визначають розміщення наступного розділу, що характеризує потужність картографованих об'єктів промисловості (4). Далі йдуть розділи про шляхи зв'язків (5), характеристики зв'язків (6), динаміку розвитку промисловості (7). Заклучним є розділ галузевого районування (8).

Не менш складна за будовою легенда карти сільського господарства і аграрно-промислових комплексів (рис. 10, г). Основним в ній є розділ «розміщення і спеціалізація» (1). До нього примикають характеристики розміщення окремих культур і тварин (2), сільськогосподарських підприємств (3), озброєності сільського господарства, тобто механізації, електрифікації, хімізації (4). Важливе значення має розділ «продукція сільського господарства» (5), після якого характеризуються зв'язки (6) та переробка сільськогосподарської сировини (7).

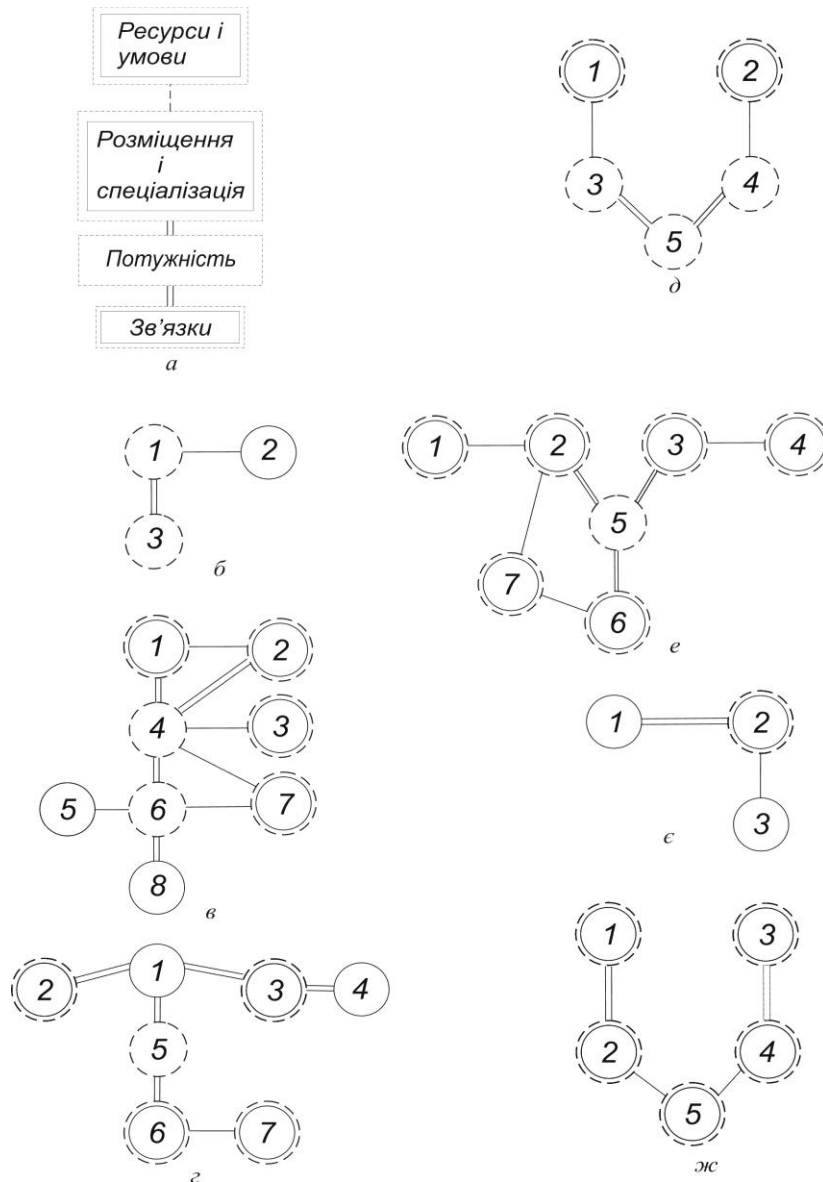

Рис. 10. Схема побудови легенди карти

Легенду карти транспорту і комплексів транспортного господарства (рис. 10, д) можна трактувати як характеристику транспортних артерій (1), транспортних пунктів (2), вантажо- чи пасажиропотоків (3), обороту транспортних пунктів (4) та обсягу транспортної роботи (5).

Легенда карт будівельної індустрії і будівельних комплексів розпочинається розділами про ресурси (1), виробництво будівельних матеріалів (2), будівельні бази (3), оснащеність будівництва (4). Центральними є розділи, що характеризують капіталовкладення в будівництво (5) та розміщення будов (6), з якими тісно пов'язаний розділ про зв'язки певної галузі господарства (7) (рис. 10, е).

Часто виробничі зв'язки є темою окремої карти. В легенді такої карти (рис. 10, е) повинні бути розділи про шляхи (1), потужність (2) і типи зв'язків (3).

Особливої уваги заслуговує процес складання легенди карти виробничо-територіальних комп-

лексів і загальноекономічної карти. Основні розділи загальноекономічної карти (рис. 10, ж) характеризують центри (1), їх потужність (2), економічні райони (3), їх потужність (4) і зв'язки (5). Характеристика центрів включає як якісну оцінку, так і кількісні співвідношення їх внутрішньої структури. Питання потужності районів розроблено ще недостатньо; в цілому його можна розуміти як потенціальні можливості району *.

Що стосується моделі легенди карти комплексів, то суть її побудови нічим не відрізняється від наведених схем і обумовлюється типом, структурою і характером того чи іншого комплексу.

* На окремих картах потужність підприємства або зовсім не подається, або підміняється показником обсягу виробленої продукції.

Література

1. Алампиєв П.М. Современные методы экономико-географических исследований // Краткая географическая энциклопедия. Т. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1961. – С. 586-587.
2. Асланикашвили А.Ф. Метакартография. Основные проблемы. – Тбилиси: Мецниереба, 1974. – 123 с.
3. Асланикашвили А.Ф. Картографическая форма синтеза как теоретическая основа синтетического картографирования // Проблемы синтеза в картографии. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – С. 7-9.
4. Баранский Н.Н. Экономическая география. Экономическая картография. – М.: Географгиз, 1960. – 451 с.
5. Баранский Н.Н., Преображенский А.И. Экономическая картография. – М.: Географгиз, 1962. – 284 с.
6. Боумен У. Графическое представление информации. – М.: Мир, 1971. – 225 с.
7. Гохман В.М., Меклер М.М. Оценка объема содержания синтетических карт // Проблемы синтеза в картографии. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – С. 111-113.
8. Дерибере М. Цвет в деятельности человека. – М., 1964. – 182 с.
9. Кравков С.В. Глаз и его работа (Психология зрения, гигиена освещения). – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 206 с.
10. Кравков С.В. Цветное зрение. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 430 с.
11. Назаров В.Н. Методы и изобразительные средства в картографии. – М.: Геодезиздат, 1962. – 112 с.
12. Никишов М.И. Составление и редактирование сельскохозяйственных карт и атласов // Тр. ЦНИИГАиК. – 1959. – Вып. 130. – С. 270.
13. Никишов М.И. Принципы и методы выделения на картах сельскохозяйственных районов // Синтетические карты населения и экономики. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – С. 52-63.
14. Никольский И.В., Преображенский А.И. Условные знаки для карт промышленности // Тр. ЦНИИГАиК. – 1938. – Вып. 25. – С. 112-114.
15. Преображенський А.І. Економічна картографія. – К.: Радянська школа, 1955. – 185 с.
16. Преображенский А.И. и др. Составление и редактирование специальных карт. – М.: Геодезиздат, 1961. – 430 с.
17. Салищев К.А. Картография. – М.: Высшая школа, 1971. – 239 с.
18. Социально-экономические карты в комплексных региональных атласах. – М.: Изд-во МГУ, 1968 – 167 с.
19. Шкирина А.И. Карты типов промышленных пунктов // Синтетические карты населения и экономики. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – С. 44-51.
20. Bazieu G. Symboles figuratifs de quantites. Table et abaqes de construction Application a la geographie // Ann. Univ. et Assoc. reg. etude et rech. Scient. – 1967. – № 4. – 129-134.
21. Jenks G.F., Caspall F.G. Error on choroplethik maps: definition, measurement, reduction // Association of American Geographers. Annals. – 1971. – № 2. – 217-244.
22. Ratajski L. Mapy przemyslu, ich wlasciwosci metodyczne i kartometryczne // Prace Geograficzne. – 1966. – № 56. – 114 s.

Крає- і країнознавство

УДК 91(477.5)(69)

Микола Костриця

ВНЕСОК СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ У РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА

Досліджено внесок релігійних діячів у розвиток і становлення краєзнавства Волині.

Ключові слова: релігійні діячі, священнослужителі, краєзнавство, Волинь.

Mykola Kostytsya. Church ministers' contribution to development of area studies. *Clerics' and church ministers' contributions to the development and formation of area studies of Volyn are investigated.*

Key words: clerics, church ministers, area studies, Volyn.

Перші спроби залучити духівництво до вивчення території Південно-Західного краю відносяться до середини XIX ст. За розпорядженням Священного Синоду від 19 травня – 6 жовтня 1850 р., православній церковній ієрархії доручалося скласти історико-статистичний опис Волинської єпархії. Це розпорядження було викликане, передусім, політичними міркуваннями. Адже польський вплив на українських землях, які увійшли до складу Російської імперії тільки лише наприкінці XVIII ст., залишався у краї ще досить значним. Представники польської меншини, як і раніше, становили значний прошарок серед дворянства Правобережної України. У краї активно діяли польські театри, видавництва, різні товариства і гуртки. При першій-ліпшій можливості поляки підкреслювали приналежність волинських земель до колишньої Речі Посполитої [1]. Зрозуміло, що такий стан справ не влаштував царизм, який, у свою чергу, прагнув довести одвічну приналежність Волині до Російської імперії. З цією метою на тлі загального посилення русифікаторської політики вже в першій половині XIX ст. здійснюються спочатку дещо епізодичні, хаотичні, а пізніше – більш цілеспрямовані, з відповідним ідеологічним забарвленням, дослідження т. зв. Південно-Західного краю Росії, до складу якого входила і Волинська губернія [2].

Великою мірою завдяки цьому і побачило світ вищезгадане розпорядження Синоду про організацію історико-статистичних описів Волинської єпархії, накопичення фактів і відомостей та використання їх “в виде пособия для изучения истории Российской церкви”.

Виконання цього відповідального завдання було покладено на викладачів Волинської духовної семінарії у Кременці. Враховуючи його складність і багатогранність, правління семінарії на своїх зборах 27 листопада 1850 р. вирішило доручити складання “Церковно-історичного і статистичного опису Волинської єпархії” професору церковної історії Миколі Уводському, учителю церковної історії Костянтину Жуковичу, професору Амвросію Доброворському і вчителю Адріяну Пурієвичу. Але невдовзі, у зв'язку з вибуттям цих викладачів з Кременця до іншого місця служби, авторський колектив розпався, а робота над описом фактично припинилася [3].

Впродовж тривалого часу намагання Волинського єпархіального управління налагодити збирання за певною системою історико-статистичних матеріалів і описів на місцях не увінчалися успіхом. Далеко не всі парафіяльні священники сумлінно ставилися до виконання дорученої справи. На місцях ця робота, в основному, проводилася лише завдяки ентузіазмові окремих подвижників, закоханих у рідний край. Серед них особливою старанністю відзначався священник з Новоград-Волинського повіту Василь Комашко, який регулярно друкував краєзнавчі матеріали на сторінках “Волинских епархиальных ведомостей” [4].

Позитивні зрушення на краще сталися з появою часопису “Волинские епархиальные ведомости” (далі – “ВВД”), заснованого 1867 р. при Волинській духовній семінарії. Невдовзі навколо єпархіального органу, очолюваного викладачем семінарії М.І. Петровим, сформувалося широкі

авторське коло краєзнавців. Їх ядро складали переважно вихідці з давніх священицьких родин краю, викладачі місцевої семінарії, інших навчальних закладів. Для багатьох з них поява “Ведомостей” стала стимулом до наукової праці [5].

Серед священиків виявилось чимало яскравих особистостей, які працювали в архівах, вивчали документи, сумлінно, за покликанням, робили свою буденну справу в царині дослідження рідного краю, окремі з них стали згодом справжніми краєзнавцями. Таке явище для того часу було цілком закономірним і воно зумовлювалося соціальним статусом священика. У містечках, селах, парафіях вони виконували функції, так би мовити, офіційних істориків, хронікерів і реєстраторів подій, що відбувалися в межах вузької спільноти людей. У віданні священиків знаходилися церковні архіви, вони вели метричні і сповідні книжки, складали клірові відомості. Все це дозволяло священикам більш ґрунтовно і вільно орієнтуватися у минулому. Неабияку роль у формуванні масової історичної свідомості серед служителів культу відігравала спрямованість системи духовної освіти в семінаріях і академіях, де закладалися працездатність, сумлінність, тренування пам'яті та інші важливі риси, необхідні в майбутньому для дослідницької роботи.

Найпомітнішою постаттю серед священиків-краєзнавців був Аполлоній Сендульський з Острожчини. На початку 60-х рр. А. Сендульський відгукнувся на заклик Волинського єпархіального начальства до написання історико-статистичних описів міст і сіл краю. Першою його друкованою працею став нарис “Історія села Сивки”, яку він опублікував у “ВЕС” 1868 р. У цьому часописі під рубрикою “Материалы к историко-статистическому описанию православных церквей и приходов Волынской губернии” протягом 1868–1882 рр. він оприлюднив 39 історичних нарисів про міста Рівне, Луцьк, Житомир, Кременець, Острог, Дубно, Овруч, Ізяслав, Полонне, містечка Боромль, Берестечко, Чарторийськ, Пересопницю, Корець, Вишгород, Вишнівець, Ляхівці, Ямпіль, села Сураж, Стожок, Тихомль, Поляхова, Городище і ряд інших [6].

Публікацією цих нарисів дослідник фактично започаткував розробку історії міст, сіл і парафій, заклав підвалини подальшого вивчення Волині наступними поколіннями краєзнавців. Для творчості А. Сендульського притаманна об'єктивність викладу фактів, широке використання документальних джерел, використання порівняльного історико-статистичного методу дослідження. Історію рідного краю А. Сендульський розглядав як невід'ємну частку історії України. Він мусив писати твори російською мовою за прийнятими тоді стандартами, крізь які чітко простежується просвітницьке зображення самотності укладу українського населення на Волині, його духовної і матеріальної культури [7].

Крім історичних нарисів, А. Сендульський залишив праці “Із спостережень сільського священика”, “Автобіографія”, власноручно ведений ним

впродовж 28 років літопис своєї парафії у с. Сивки, нариси з історії містечок Лабуні, Степані та інших населених пунктів, окремі з яких були опубліковані у 80–90-х рр. XIX ст. у “Киевской старине”.

Плідно досліджував рідний край священик, церковно-освітній діяч Стефан Барановський [8]. Його перу належать десятки краєзнавчих нарисів, присвячених історії Волині. Найбільший інтерес становлять публікації про Адама Киселя, князя Андрія Курбського, матеріали про історію друкарства, історію Кременеччини і Острожчини [9].

Впродовж багатьох років на шпальтах «ВЕС» регулярно друкували різноманітні краєзнавчі матеріали священики П. Галанович, І. Жолтовський, Д. Левицький, І. Липський (батько майбутнього академіка В.І. Липського), М. Тучемський, М. Шумовський та багато інших.

Активно сприяли становленню церковного краєзнавства на Волині викладачі духовних навчальних закладів М.І. Петров, І.Г. Малишевський, Л.І. Похилевич, М.І. Теодорович, А.Ф. Хойнацький, Ф. Четиркін.

Викладач Волинської духовної семінарії Микола Іванович Петров (1840–1921 рр.) був першим редактором “Волыньских епархиальных ведомостей”. Опублікував у часописі ряд статей з історії храмів і монастирів Волині, розвитку освіти в краї [10], спільно з І.Г. Малишевським підготував фундаментальне дослідження “Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края” [11]. За вагомий внесок у дослідження регіону М.І. Петрова у 1894 р. обрали почесним членом Волинського церковно-археологічного товариства. З 1870 р. М.І. Петров – професор Київської духовної академії, з 1918 р. один з перших академіків ВУАН [12]. Співавтором “Волыни” був ординарний професор Київської духовної академії, член історичного товариства Нестора Літописця Іван Гнатович Малишевський (1828–1897 рр.).

“Волынь” була схвально зустрінута громадськістю краю, викликала пожвавлені дискусії на сторінках тогочасної періодичної преси, користувалася популярністю в суспільстві, стала настільною книгою для багатьох науковців і краєзнавців [13]. Як справедливо зазначає сучасний дослідник Л.В. Баженов, хоча “Волынь” і написана з проімперських позицій та має певні фактичні помилки і прогалини, її вихід у світ став помітним явищем в історіографії України і Волині, позитивно позначився на підвищенні інтересу широких верств населення до минувшини краю. Зазначимо, що у вихідних реквізитах книжки прізвище справжніх авторів з якихось причин не вказали, а на титулі позначили лише прізвище її видавця – П.М. Батюшкова.

Помпей Миколайович Батюшков (1811–1892 рр.) – брат відомого російського поета Костянтина Батюшкова – був відомим державним діячем і пристрасним краєзнавцем. Член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, книговидавець, він багато зробив для популяризації історії Волині і

Поділля [14].

Професор богослов'я, протоієрей, член Історичного товариства Нестора Літописця Андрій Хойнацький – автор багатьох історико-краєзнавчих праць. Завдяки значному фактичному матеріалу, вони зберігають для читача інтерес і по сьогодні. Високим науковим рівнем відзначаються праці з історії православ'я, уніатства на Волині, Почаївської Успенської Лаври, генеалогії князів Острозьких тощо [15].

Перу викладача Волинської духовної семінарії Федоту Четиркіну належать цікаві краєзнавчі розвідки про історію семінарії, Луцьке Хрестовоздвиженське братство, релігійну діяльність князя К. Острозького, історію краю за литовсько-польських часів тощо [16].

До числа найвизначніших краєзнавців Волині кінця XIX ст. належить педагог, церковний діяч Микола Іванович Теодорович [17]. Саме він взяв на себе ініціативу щодо опрацювання, систематизації розпорошених у різних джерелах матеріалів, з історії церков і парафій краю, зібраних його попередниками і фактично самотужки створив унікальну 5-томну працю “Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии”, яку по праву можна вважати однією з вершин волинського краєзнавства останньої третини XIX ст. “Историко-статистическое описание...” охоплює описи 1477 парафій і церков Волинської губернії [18].

Свою працю М.І. Теодорович присвятив “ревнителям православия русской народности на Волыни” і здійснив на користь “Попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии”. До епіграфу автор виніс слова з Іпатіївського літопису: *“Молю ви, братия, аще что писахъ, или недописахъ, или переписахъ, исправляйте Бога для, а не кланите”*. Крім власне характеристики парафій і церков, у кожному томі М.І. Теодорович вміщував аналітичні статті з окремих проблем історії Волині. Зокрема, в першому томі видруковано авторські нариси “Краткий очерк истории Волыни”, “Епископы Волынской епархии”, “Границы Волынской епархии. Ее пространства, народонаселение, устройство поверхности, реки, озера, болота, почва, царство ископаемых, климат, разделение на округа и ее управление” [19].

У другому томі автор подає нариси з історії друкарства на Волині, про родини Радзивіллів, Любомирських, Чарторійських, Острозьких; у третьому – про Кременецький ліцей і семінарію, родину Сангушків; у п'ятому – про князів Велецьких, Ружицьких, інвентар Воєгощенської церкви, люстрацію м. Ковеля 1663 р., весільні і хрестинні пісні жителів с. Щедрогоща та ін. М.І. Теодорович докладно розповідав про повітові міста і старовинні містечка. Крім того, в посиланнях, примітках вміщував довідково-краєзнавчу інформацію та тексти документів латинською, польською або в перекладі російською мовою [20].

Крім “Историко-статистического описания...”,

перу М.І. Теодоровича належить ще цілий ряд фундаментальних праць з історії міст Волині: Володимира, Кременця, Заслава (Ізяслава), Старокостянтинова [21]. Окрему монографію дослідник присвятив історії Волинської духовної семінарії – своїй альма-матер, в якій він багато років служив викладачем [22]. У книжці, яку він присвятив своїм учням, М.І. Теодорович глибоко аналізує становлення духовної освіти на Волині, подає цікаві відомості про інші навчальні заклади краю, зокрема про Луцьку уніатську єпархіальну семінарію в Жидичині, Олицьке світське, Ковельське прихідське, Милицьке повітове, Білостоцьке духовне училища та інші заклади. М.І. Теодорович – автор також великої кількості статей у “ВЕС”, присвячених різноманітним аспектам історії та постатям Волинської землі.

Ретроспективний аналіз публікацій священиків, викладачів духовних закладів та інших, вже відомих нам авторів за краєзнавчою діяльністю при ВГСК (В. Переговський, Ф. Кітченко, Л. Рафальський та ін.), свідчить, що більшість з них висвітлювали історію рідного краю з позицій “общерусскости” і офіційної доктрини “православия, самодержавства и народности”, вбачаючи головний свій патріотичний обов'язок у боротьбі з польсько-католицьким впливом. Особлива роль у пропаганді історичного минулого краю належала “ВЕС”, на сторінках яких була представлена широка палітра різноманітних краєзнавчих матеріалів. Бібліографічний покажчик, складений у 1938 р. рівненським істориком і краєзнавцем І. Лозов'юком, засвідчує, що у 1867–1915 рр. на сторінках часопису побачили світ понад тисячу різноманітних краєзнавчих публікацій [23].

Діяльність численної когорти священиків-краєзнавців, дослідників рідного краю, сприяла становленню волинознавства як науки та певною мірою поглибленню процесу самоусвідомлення мешканцями краю своєї етнічної приналежності.

Важлива роль у консолідації краєзнавчого загалу духовництва Волині на початку 90-х рр. XIX ст. належить Волинському і Житомирському архієпископу Модесту (в миру Данило Костянтинів Стрельбицький). Призначення Модеста 24 грудня 1889 р. на Волино-Житомирську єпархію збіглося з підготовкою до святкування 900-річчя Волинської єпархії та 100-річчя входження Волині під владу Росії [24]. Владика доклав багато зусиль у реставрації і будівництві церков у містах та парафіях Волинської єпархії. З метою збереження унікальних пам'яток старовини краю на єпархіальному з'їзді 1891 р. архієпископ Модест порушив питання про організацію в Житомирі Давньосховища старожитностей [25]. Подібний досвід створення таких установ на Волині вже був. Перше на терені краю Давньосховище старожитностей було створено 31 жовтня 1887 р. у Володимирі за ініціативи місцевого Свято-Володимирівського православного братства. Його організаторами стали братчики – відомий

український археолог, історик, громадський діяч В.Б. Антонович та мистецтвознавець, художник, археолог А.В. Прахов [26]. Члени братства збирали для музею різноманітні предмети старовини, рукописи, стародруки, предмети церковного вжитку, археологічні знахідки тощо. Невдовзі Давньосховище старожитностей виникло при Луцькому Хрестовоздвиженському братстві. клопотання Модеста про створення подібної фундації в Житомирі знайшло підтримку в церковних ієрархів. Урочисте відкриття Волинського єпархіального давньосховища старожитностей відбулося 15 травня 1893 р. у приміщенні колишньої Христової церкви на території архієрейського подвір'я [27].

Після освячення приміщення коротку промову виголосив один із ініціаторів заснування Волинського єпархіального давньосховища О.О. Фотинський, слова якого звучать актуально й сьогодні: *“Історія та її молодша сестра археологія, – зазначав Орест Оксентійович, – відновлюють перед нашими очима минуле, дають нам уроки і для сучасності. Історія пробуджує в нас національну гордість, спонукає піклуватися про свій самобутній розвиток, незалежно від чужого впливу, не пов'язаного органічно з ходом національного життя, вчить нас любити своє славне минуле, не приховуючи в той же час від нас і недоліків цього минулого і тим застерігаючи від сумних помилок і захоплень...”* [28].

За розпорядженням Модеста духовенство єпархії було зобов'язане ретельно збирати та передавати до створеного давньосховища всі цінні предмети і пам'ятки старовини, які були в церквах, монастирях, приватних збірках священників [29].

Завідувачем давньосховища було призначено відомого краєзнавця, викладача історії Волинського жіночого училища духовного відомства О.О. Фотинського, з ім'ям якого пов'язана одна з найяскравіших сторінок в історії волинського краєзнавства. Добре розуміючись на музейній справі, Орест Оксентійович, ознайомившись зі станом справ, зрозумів, що одній людині зберігати, систематизувати і описувати зібрані в музеї пам'ятки не під силу. Тому 1892 р. на ім'я Модеста О.О. Фотинський надіслав доповідну записку, в якій запропонував заснувати при давньосховищі церковне історико-археологічне товариство. Він же склав проект статуту товариства. Архієпископ Модест підтримав цю ідею, призначив комісію, яка після остаточного обговорення і доопрацювання направила статут на затвердження до Синоду і Міністерства внутрішніх справ. Відповідь із столиці прийшла досить швидко. Вже 2 листопада 1893 р. Статут Волинського церковно-археологічного товариства Синодом було затверджено. Згідно із цим указом Волинська Духовна Консисторія від 15 листопада видала у вигляді циркуляра свій указ за № 753, в якому, зокрема, зазначалося, *“что все волынские священники приглашаются быть членами-корреспондентами учрежденного в городе Житомире церковно-археоло-*

гического общества для разработки волынской церковной старины и истории Волынской епархии с древнейших времен” [30].

2 січня 1894 року після нетривалої організації підготовки в приміщенні давньосховища, що містилося в архієрейському будинку на вулиці Великій Бердичівській, відбулося відкриття Волинського Церковно-археологічного товариства (далі – ВЦАТ). Перше на Волині громадське історико-краєзнавче товариство об'єднало 12 почесних (архієпископ Модест, українські історики В.Б. Антонович, М.П. Дашкевич та ін.), 42 дійсних члени і 6 кандидатів у дійсні члени. Керував діяльністю товариства Розпорядчий комітет, до складу якого увійшли відомі громадські діячі і краєзнавці М.Г. Барський (голова), протоієрей М.М. Трипольський, інспектор Житомирської прогімназії Я.М. Гадзинський, секретар Волинської Духовної Консисторії Є.А. Сретенський та барон І.М. де Шодуар, якого невдовзі змінив О.О. Фотинський [31]. Хоча формально головою вважався М. Барський, проте фактичне керівництво товариством, як і завідування музеєм та бібліотекою, здійснював О.О. Фотинський. Його народолюбна та патріотична діяльність не залишилася поза увагою єпархіальних чиновників. За свідченням учениць дослідника О. Рябчинської-Баторевич та Ф. Баторевич-Латук, за любов до української минувшини він мав неодноразові конфлікти з Модестом. Замість курсу історії О. Фотинський в училищі змушений був читати певний час математику. Такий вердикт йому було винесено за надмірну любов до української історії [32]. Не забуваймо, що вся діяльність ВЦАТ спрямовувалася архієпископом Модестом під гаслом відданості православній церкві і Російській державі, а тому відхід від цих канонів загрожував прикростями.

За статутом ВЦАТ передбачалося видання власного щорічника наукових праць. Перший том *“Волынского историко-археологического сборника”* побачив світ 1896 р. Всю підготовчу роботу та редакцію збірника здійснили О.О. Фотинський, М.М. Трипольський за участю відомого київського історика М.П. Істоміна [33]. До першого тому увійшли матеріали про історію створення ВЦАТ, видруковано його статут та списки членів товариства, звіт про роботу у 1894–1895 рр., промова на урочистому відкритті товариства архієпископа Модеста. Широко були представлені матеріали з церковної історії Волині. Так, за підсумками пошукової роботи у фондах давньосховища викладач Волинської духовної академії Г.Я. Крижановський підготував історико-діалектичний нарис про рукописні Євангелія XV–XVIII ст. О.О. Фотинський написав до збірника статті *“Юрий Немирич”* та *“К литературной истории южно-русских апокрифов”*.

У другому випуску збірника, що побачив світ у 1900 р., найбільшу увагу привернули статті М.М. Трипольського про волинські рукописні Євангелія XVI ст., історичний нарис про Житомир та історичні розвідки О.О. Фотинського про минуле Волині [34].

Особливу увагу критиків привернули статті О.О. Фотинського “Побратимство и чин братотворения” та “Обыкновенные люди старой Волыни: из семейной хроники двух поколений дворян Загоровских во второй половине XVI в.”, написані на матеріалах давньосховища.

Предметом розгляду в першій з них стала історія появи звичаю побратимства та сприйняття його церквою на українських землях XV–XVIII ст. О.О. Фотинський прийшов до висновку, що цей звичай набув поширення і знайшов своє відображення як у побуті, так і в суспільно-політичному житті, зокрема в діяльності церковних братств. У другій статті простежено еволюцію життя двох поколінь відомої української шляхетської родини. Відгукуючись на цю працю, відомий історик О.І. Левицький писав, що на прикладі роду Загоровських можна ознайомитися з багатьма цікавими сторінками минулого краю, змалювати живі та рельєфні портрети інших волинян XVI ст. “*Но чтобы с успехом писать такие очерки, для этого, кроме природного таланта, требуется обширное, всестороннее знакомство с исторической эпохой (...). У г. Фотинского имеются все данные: и талант, и основательное знание истории родной ему Волыни, и необыкновенное трудолюбие*”. Завершуючи рецензію на “Волынский историко-археологический сборник”, О.І. Левицький зазначив, що “*следует признать эти издания ценными, полезными, делающими значительный вклад в сокровищницу изучения истории Волыни*” [35].

Розпорядчий комітет ВЦАТ налагодив зв'язки з Київською і Віленською комісіями для розгляду древніх актів, з Археографічним та Археологічним товариствами у Москві, з Товариством історії при Московському університеті, Київським товариством Нестора Літописця, з радою Київської духовної академії, Петербурзьким археологічним інститутом, Мінським та Кам'янець-Подільським єпархіяльними історико-статистичними комітетами тощо [36].

За описом 1894 р. у Волинському єпархіяльному давньосховищі старожитностей зберігалося 376 рукописів, кілька сот актів і 195 стародруків [37]. Значні документальні масиви матеріалів з історії Волині зосереджувалися у Володимир-Волинському давньосховищі старожитностей [38], в Острозькому братстві імені Острозьких [39]. Найцінніші колекції з цих давньосховищ згодом було передано до губернського Житомира. Як видно зі звіту ВЦАТ протягом 1894 р. у давньосховищі вели дослідницьку роботу викладач Митавської гімназії І. Гижицький, студент Московської духовної академії Ю. Тиховський, викладач однієї з Петербурзьких гімназій, колишній житомирянин В.Т. Боцяновський, викладач Волинської духовної семінарії Г.Я. Крижановський [40]. За ініціативою архієпископа Модеста, член ВЦАТ Д. Полянський у 1894 р. розробив власну програму щодо складання описів церков, парафій і населених пунктів краю. За цією програмою, крім описів храмів та історії їх спорудження,

передбачалося збирання даних про населення, економічне і соціальне становище мешканців, відомості про їх побут, звичаї, обряди тощо. Це була фактично перша наукова програма краєзнавчого дослідження краю [41]. Зібрані членами ВЦАТ близько тисячі церковнопарафіяльних літописів і описів містили в собі почасти унікальні відомості з різних аспектів життя краю, вони донесли до нас неповторний народний побут і традиції, які нині або забуті, або видозмінені [42]. На жаль, збереглися вони далеко не всі.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві до наших днів збереглося 427 церковно-парафіяльних літописів і описів [43]. Зокрема, 89 літописів із Заславського (Ізяславського) повіту, 85 – Старокостянтинівського, 67 – Дубнівського, 50 – Новоград-Волинського, по 15 – Житомирського і Рівненського, 12 – Луцького повітів. Окремі з них є ґрунтовні (від 30 до 100 і більше аркушів) описами з планами, схемами храмів, зображенням цінних ікон, хат, одягу, прихожан, з посиланнями на використані джерела тощо [44].

У вступі подавалися загальногеографічні відомості про населений пункт, зокрема його географічне положення, рельєф, ґрунти, надра, клімат, річки й озера, розташування хат і вулиць тощо. Перший розділ літопису, як правило, включав відомості про історію населеного пункту: час його заснування, виникнення і походження назви, перших поселенців, перебіг основних подій. Коли поблизу села були могили, їм теж давали стислу характеристику. Ось як, наприклад, пояснюється походження назви с. Глумчі Новоград-Волинського повіту, заснованого ще за часів Київської Русі. За легендою, колись на місці села було квітуче місто, але вороги зруйнували його. Коли ж уцілілі мешканці повернулися на згарище, вони стали називати руїни Глумча, тобто руйнування, глум (тепер це село Ємільчинського району Житомирської області – М. К.).

Другий розділ літописів має назву “Парафіяльний храм”. У ньому докладно описується зовнішній і внутрішній вигляд храмів. З третього розділу “Церковних притч” можна скласти уявлення про розміри угідь та церковні кошти. У розділі “Парафіяни” у багатьох літописах підкреслювалося, що, не зважаючи на багатовікове іноземне поневолення, народ зберіг свої національні риси, мову, звичаї, побут.

Активно співпрацював із ВЦАТ видатний український історик В.Б. Антонович. За його завданням протягом 1897–1899 рр. О.О. Фотинський і М.М. Трипольський здійснили ряд наукових відряджень Волиню. Зокрема, до Городищенського, Дерманського, Загоровського, Корецького, Любарського, Тригирського монастирів, м. Овруча. Зібраний ними матеріал В.Б. Антонович використав у своїй фундаментальній праці “Археологическая карта Волынской губернии” [45]. За наслідками обстеження М. Трипольським і О. Фотинським пам'яток Овруча невдовзі на урядовому рівні було прийнято

рішення про реставрацію унікальної пам'ятки архітектури Київської Русі – Свято-Василівської церкви.

Надзвичайно плідною була діяльність членів ВЦАТ у період підготовки XI Археологічного з'їзду, присвяченого волинським старожитностям. Спочатку з'їзд планувалося провести у Луцьку, але у зв'язку з транспортними проблемами (насамперед, віддаленість міста від великих центрів), його проведення перенесли до Києва. XI археологічний з'їзд відбувся 1899 р. в університеті св. Володимира. Делегатами від Волині на з'їзді були відомі краєзнавці і дослідники А.А. Волянський, С.С. Гамченко, Л.К. Житинський, М.І. Коробка, І.І. Леонтьєв, Б.М. Прушинський, Е.Л. Руліковський, М.І. Теодорович, С.А. Уваров [46]. Від ВЦАТ делегатом був обраний О.О. Фотинський, котрий організував виставку волинських старожитностей, виступив з доповіддю, а також виконував на з'їзді обов'язки вченого секретаря секції історико-географічних і етнографічних старожитностей, на якій головував видатний український історик Д.І. Багалій [47].

Одразу після відкриття давньосховища при архієрейському подвір'ї його організаторам стало зрозуміло, що приміщення не відповідає музейним вимогам. У зв'язку з цим Церковно-археологічне товариство з 1894 р. розпочало спорудження власного будинку під музей і бібліотеку на Вільській вулиці, на ділянці, що належала Преображенському кафедральному собору. Керував спорудженням будинку настоятель цього собору, член Розпорядчого комітету ВЦАТ, відомий краєзнавець М.М. Трипольський. Планувалося до серпня 1896 р. розмістити колекцію у власному будинку, але товариство не в змозі було відшкодувати витрати на будівництво через нестачу коштів. Тому майже готовий будинок було передано в оренду Товариству опікунства про тверезість і Народній чайні. Лише на початку XX століття Давньосховище старожитностей переїхало до власного приміщення [48].

1911 року фонди Волинського єпархіального давньосховища поновилися експонатами з Володимир-Волинського давньосховища (у т. ч. 100 рукописів, 500 стародруків). Перед першою світовою

війною воно було одним з найбагатших музейних закладів України. Всі ці роки головним натхненником і душею ВЦАТ та підпорядкованого йому давньосховища був О.О. Фотинський, який вміло поєднував в одній особі як організаційні, так і наукові функції.

Його правою рукою був протоієрей М.М. Трипольський. Поряд з професійною і громадською діяльністю Микола Миколайович займався науковою роботою, зокрема в царині церковної історії та краєзнавства. У 1878 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра богослов'я “Уніатський митрополит Іпатій Потій та його проповідницька діяльність”. Активний член Волинського губернского статистичного комітету, один із засновників ВЦАТ, М.М. Трипольський невдовзі став біля витоків організації Товариства дослідників Волині. Указом Правлячого Сенату від 17 лютого 1906 р. М.М. Трипольського за вірну службу і здобутки на просвітницькій ниві було затверджено у дворянському достоїнстві [49].

1915 року у зв'язку з наступом німецьких військ значна частина експонатів давньосховища була евакуйована до Харкова. Подальша їх доля трагічна. У жовтні 1941 р. під час евакуації музейних коштовностей на схід, ешелон був знищений фашистами. Лише незначна частина експонатів, що вціліли, зберігається тепер у Харківському історичному музеї та Харківській науковій бібліотеці ім. В. Короленка [50]. Що ж стосується долі решти експонатів Давньосховища, що залишилися в Житомирі, то, як стверджує на підставі архівних джерел мистецтвознавець Лідія Дахненко, вони у 1919 р. увійшли до складу Волинського науково-дослідного музею (тепер Житомирський краєзнавчий музей) [51].

До 100-річного ювілею Давньосховища науковці Житомирського краєзнавчого музею підготували виставку, провели представницьку наукову конференцію, на якій вперше за багато років гідно оцінили роль ВЦАТ у вивченні краю наприкінці XIX – на початку XX ст. [52].

Література і джерела

1. *Баженов Л.В.* Дослідження Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю. Костриця. – Житомир, 1993. – С. 11-13.
2. *Гаврилюк С.В.* Початки археологічних досліджень на Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник / Відп. редактор М.Ю. Костриця. – Житомир, 1997. – С. 13-15.
3. *Теодорович Н.* Несколько слов к читателю // Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. – Т. 4: Староконстантиновский уезд. – С. 922-923.
4. *Комашко В.* Краткое описание местечка Любомирки Новоград-Волынского уезда // ВЕВ. – 1854. – № 3; Його ж: Церковь и ярмарка в с. Колодяжно // ВЕВ. – 1854. – № 52; Його ж: Местечко Краснополье Житомирского уезда // ВЕВ. – 1855. – № 30; Його ж: Нечто о пчеловодстве в южной части Новоград-Волынского уезда // ВЕВ. – 1856. – № 3.
5. *Манько М.П.* Православна церква і становлення історико-краєзнавчих досліджень на Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 200-202.
6. *Михайлюк О.Г.* Історія Волині на сторінках газети «Волыньские епархиальные ведомости» // Шоста

Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 382.

7. *Баженів Л.В.* Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 76-78.

8. *Манько М.П.* Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї половини XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.М. Дарманський. – Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994. – С. 61-64.

9. *Барановський С.* Волинцы как переселенцы в Восточную Россию в эпоху Б. Хмельницкого // ВЕВ. – 1874. – № 18; Його ж: Село Колодно Кременецкого уезда, памятник судеб Волини при короле польском Сигизмунде I // ВЕВ. – 1873. – № 14; Його ж: Воспоминания о прошедшем города Кременца с 1827 по 1868 гг. // ВЕВ. – 1868. – № 27.

10. *Петров Н.* Краткие сведения о православных церквях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // ВЕВ. – 1867. – №2-8; Його ж: О народных праздниках в Юго-Западной России // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – Октябрь–ноябрь–декабрь; Його ж: Южнорусские легенды // Ibid. – 1877. – Март.

11. *Батюшков П.Н.* Волинь: Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб: Общественная польза, 1888. – 288 с.

12. *Баженів Л.В.* Академік М. Петров – визначний дослідник регіональної історії Правобережної України // Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К.: Рідний край, 1995. – Ч. I. – С. 57-59.

13. Что сделал П.Н. Батюшков для Юго-Западного края // Волинь. – 1892. – № 94.

14. *Баженів Л.В.* Помпей Батюшков – знавець і організатор досліджень історії Великої Волині // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 80-83.

15. *Хойнацкий А.Ф.* Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах. – К., 1871; Його ж: Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волини. – Житомир, 1878; Його ж: Православие на западе России в своих ближайших представителях. – М., 1878; Його ж: Почаевская Успенская Лавра. – Почаев, 1897.

16. *Четыркин Ф.* Исторический очерк Волынской духовной семинарии // ВЕВ. – 1878. – № 21; 1879. – № 20; 1881. – № 34; Його ж: Древнее Луцкое Крестовоздвиженское братство (1617–1712) // ВЕВ. – 1871. – № 11; Його ж: Деятельность князя Константина Острожского в пользу православия в Юго-Западной Руси // ВЕВ. – 1872. – № 8-10; Його ж: Религиозные отношения литовско-польских королей к древней Волини // ВЕВ. – 1874. – № 14-15; 1877. – № 1, 3, 5, 7.

17. *Силук А.* Микола Теодорович: Бібліографічний нарис // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX Міжнародної історико-краєзнавчої конференції / Відп. редактор Г.В. Бондаренко. – Луцьк: Надтир'я, 1998. – С. 77-79.

18. *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: Т. I. – Почаев, 1888. – 436 с; Т. II. – Почаев, 1890. – 697 с; Т. III. – Почаев, 1894. – 696 с; Т. IV. – Почаев, 1899. – 934 с; Т. V. – Почаев, 1903. – 560 с.

19. *Теодорович Н.И.* Вказана праця. – Т. I. – С. 5-39.

20. *Силук А.* Вказана праця. – С. 78.

21. *Теодорович Н.И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: В память девятисотлетнего юбилея Волынской епархии. – Почаев, 1893. – 518 с; Його ж: Город Кременец Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 70 с; Його ж: Город Заславль Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 50 с; Його ж: Город Старокопанин Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1899. – 89 с.

22. *Теодорович Н.И.* Волынская духовная семинария... с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – 1022 с.

23. *Lozowiuk I.* Bibliografia artykułow naukowych ogłoszonych w Wolynskich Eparchialnych wiadomościach. – Rowne, 1938. – 72 s.

24. *Костриця М.Ю., Жилук С.І.* Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської семінарії // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник / Відп. редактор Л. В. Баженів. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 276-278.

25. *Дахненко Л.О.* Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редколегії Б.А. Кругляк. – Житомир, 1993. – С. 3-6.

26. *Костриця М.* Давньосховища Волині // Ibid. – С. 7-8.

27. *Боцяновский В.* Волынское церковно-археологическое древнехранилище // ВЕВ. – 1893. – № 36.

28. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. – С. 12.

29. *Фотинский О.* Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское епархиальное древнехранилище по июль 1893 года // ВЕВ. – 1893. – № 29-32.

30. Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Волынской Духовной Кон-

систики от 15 ноября 1893 года № 753. – Цитується за примірником Циркуляра № 15210, що зберігається у приватному архіві М.Ю. Костриці.

31. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. – С. 5.
32. *Лащук Ю.* Перші музеї на Житомирщині // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4. – С. 30.
33. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. (Нумерація кожної статті збірника починається з першої сторінки).
34. Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып. II.
35. *Левицкий О.* Рецензия на “Волынский историко-археологический сборник” // Киевская старина. – 1901. – Ноябрь. – С. 108.
36. Волынский историко-археологический сборник. – Вып. I. – С. 6.
37. Ibid. – С. 7-8.
38. *Василевська С.І.* З історії Володимир-Волинського древньосховища // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 408-409.
39. *Ульяновський В.І.* Краєзнавча діяльність братства імені князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень II-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч. II. – С. 210.
40. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. – С. 8-9.
41. *Полянский Д.* Церковно-приходская летопись на Волыни // ВЕВ. – 1884. – № 1-2. – С. 1-26; № 3. – С. 79-82; Костриця М. У витоків наукового пізнання краю // Вільне слово (Житомир). – 1995. – 8, 15 груд.
42. *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України у XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 54-56.
43. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 1-433.
44. *Баженов Л.В.* Вказана праця. – С. 54-55.
45. *Антонович В.Б.* Археологическая карта Волынской губернии. – М., 1900. – 130 с.
46. *Фотинский О.* Волынь на XI археологическом съезде в г. Киеве // ВЕВ. – 1899. – № 32.
47. *Дахненко Л.* Вказана праця. – С. 5.
48. Там само. – С. 4.
49. *Костриця М., Кондратюк Р.* Краєзнавець М. Трипольський і його нарис про Житомир // Житомирський вісник. – 1996. – 19 лип.
50. *Кот С.І.* Волинське давньосховище: слідами втрачених цінностей // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир, 1994. – С. 47-50.
51. *Дахненко Л.* Вказана праця. – С. 6.
52. Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського Єпархіального Давньосховища: 18-20 травня 1993 року / Відп. ред. Б.А. Кругляк. – Житомир, 1993. – 67 с.

Стаття надійшла 5.06.2010 р.

УДК 911.3:33(477.86)/81'(371=373.21.001):4/7"325/4-"18"325/1(436=439)

Степан Пушкар

ВИВЧЕННЯ МІСЦЕВИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРИТОРІЇ РОГАТИНСЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО- ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРІОД АВСТРО-УГОРЩИНИ)

У статті показано важливість вивчення місцевих географічних назв (мікротопонімів) як одного з напрямків історико-географічних досліджень, зокрема досліджень історичної економічної географії України, а також використання мікротопонімічного матеріалу для проведення краєзнавчої роботи. На прикладі кількох первинних мікротопонімічних ареалів описано особливості господарства Рогатинщини у період Австро-Угорщини.

Ключові слова: історична географія, населений пункт, топоніміка, мікротопоніми, краєзнавство.

Stepan Pushkar. Learning local geographical names in the context of the historical economic geography of Ukraine (the example of the territory of Rohatyn district, Ivano-Frankivsk region, in the period of the Austro-Hungarian Empire). The article demonstrates the importance of learning local

geographical names (microtoponyms) as one aspect of historical economic geography research, especially the research into historical economic geography of Ukraine, and also the use of microtoponyms for the study of the local lore. Using the examples of a few primary microtoponymical ranges on the territory of the Rohatyn district, features of its economy from the period of the Austro-Hungarian Empire are described.

Key words: *historical geography, settlement, toponymy, microtoponym, Country studies.*

Постановка проблеми. Серед сучасних пограничних наук помітне місце належить історичній географії, що виникла на межі географії та історії, а також перебуває у тісному зв'язку з етнографією, топонімією, аграрною історією та іншими науковими дисциплінами, вивчає просторово-вікові зв'язки та взаємодію природних і соціально-економічних територіальних систем [4, с. 85]. Традиційно виокремлюють два напрями розвитку історичної географії: історичний (досліджує географію минулих епох як основу історичного процесу) та географічний (вивчає історію розвитку природних систем, населення, господарства, політичної структури регіонів). Що ж до об'єкту досліджень, то, на думку В. Яцунського, історична географія має той самий об'єкт дослідження, що й сучасна географія, але з тією суттєвою відмінністю, що сучасна географія вивчає сучасний стан об'єкта, а історична географія – його зміни в історичному часі (тобто конкретну географію минулих епох) [32, с. 3].

Сучасна історична географія досліджує антропогенні ландшафти, історико-географічні системи різних епох, типів, рангів, які є наслідком взаємодії суспільства й природи, та вирішує такі завдання: виявлення вікових і просторових закономірностей розвитку історичних систем, їхньої диференціації та територіальної організації; типологія та районування історико-географічних систем. Історичну географію поділяють на фізичну, населення і розселення, економічну, політичну, культури та історичне ландшафтознавство [4, с. 85]. Крім цього, виокремлюють об'єднану дисципліну, яка вивчає особливості природи, населення та господарства минулих епох, – історико-географічне країнознавство або ж краєзнавство, призначене в основному для навчальних цілей та для складання комплексних описів [8, с. 25-26].

Історична географія конкретизує наші історичні уявлення хронологічно і зв'язує їх з певними територіями, а в багатьох випадках допомагає нам зрозуміти генезис сучасних економіко-соціальних явищ. Важливе місце належить також історичній взаємодії суспільства і природи, оскільки розвиток господарства завжди був тісно пов'язаний з природним середовищем [8, с. 16-17]. Як наслідок, історична географія вивчає конкретну, створену суспільством географію населення і господарства та перетворену людьми географію природи, в умовах якої ці люди жили, а також дає характеристику фізичної, економічної, політичної географії й географії населення тої чи іншої країни або території на певних етапах її історичного розвитку [7, с. 3-4].

Багато матеріалу з історичної географії нашої

країни дають різного роду історико-географічні описи. Це твори античних, візантійських та арабських істориків, географів та письменників, зокрема “Географії” Страбона і Птолемея, давньоруські літописи, “Опис України” Г.Л. Боплана. Важливі відомості можна знайти також у літописах, інвентарях маєтностей, люстраціях або ревізіях королівщин і замків, візитаціях церков і монастирів, Йосифінській та Францисканській метриках. Проте документів і описів іноді є недостатньо.

Серед джерел, що їх використовує історична географія, значне місце посідає топоніміка – наука, основним завданням якої є вивчення природи географічних назв (“topos” – місце, “onoma” – ім'я). Топонімічні дослідження важливі для визначення районів, населених тими чи іншими народами, напрямків їх руху, а також давніх водних шляхів, транспортних зв'язків окремих територій, часу виникнення окремих поселень та інших питань, що знаходяться в полі зору історичної географії.

За А.В. Суперанською, усі географічні назви можна поділити на три групи: макротопоніми, власне топоніми та мікротопоніми.

Макротопоніми – це індивідуальні назви геолого-географічних систем (гір, рівнин, морів) або територій, що не мають спеціальних географічних ознак (держави, провінції). Вони часто складаються з кількох слів, і поряд з власне топонімічними назвами мають також спеціальні географічні терміни, наприклад, Східноєвропейська рівнина, Середньосибірське плоскогір'я, Сполучені Штати Америки, Івано-Франківська область. Крім того, в назвах держав та провінцій є вказівка на народи, які їх заселяли (англи – Англія, сакси – Саксонія, брити – Великобританія), заселяють (поляки – Польща, бретонці – регіон Франції Бретань) або те й інше одночасно (франки і французи – Франція). Макротопоніми географічно понятійні та міжнародні. Багато з них були створені паралельно на кількох мовах.

Власне топоніми – індивідуальні назви природних та штучно створених об'єктів. Зазвичай це опосередковані, часто непервинні назви. Вони не відображають властивостей названих об'єктів і, як наслідок, не є понятійні. Власне топоніми – продукт творчості різних народів, факт багатьох мов. Вони використовуються багатьма людьми і відомі за межами території, на якій знаходяться об'єкти.

Мікротопоніми – це індивідуальні назви великих природних та штучно створених об'єктів. Зазвичай це первинні безпосередні назви, співвідносні з видом та властивостями названого об'єкта. Такі назви лексично понятійні. Мікротопоніми – найбільш рухома частина топонімії, що показує

процеси її зародження та становлення. Переважно вони відомі лише вузькому колу місцевих жителів [30, с. 38].

Зазвичай формування мікротопонімії окремих первинних мікротопонімічних ареалів (ПМТА), які належать одному регіону, відбувається подібним чином, саме тому ми розглянемо географічні назви цієї групи на прикладі кількох ПМТА Рогатинського району. За О. Шаблієм, первинний мікротопонімічний ареал – це обмежена мікротопонімічна система, що охоплює, як правило, землеволодіння одного або кількох ближніх поселень і складається з ядра (мікротопонімія поселень) й околичної зони (мікротопонімія навколишніх земельних угідь) [37, с. 39-40].

Не завжди топонімічні джерела є найбільш точними та достовірними. Наприклад, для того, щоб отримати інформацію про поширення домінальних (панських) та рустикальних (селянських) земель, нам необхідні архівні документи. У Йосифінській та Францисканській метриках є більш ніж достатня інформація про розподіл панських та селянських земель, тому місцеві географічні назви нічого нового нам не скажуть. Проте саме топонімічна інформація є найбільш доступною і зрозумілою в процесі проведення краєзнавчої роботи у навчальних закладах або ж музеях. Дослідження мікротопонімів має також важливе значення для здійснення історико-географічних реконструкцій, незважаючи на те, що самі мікротопоніми зазвичай є не надто довговічними.

Мікротопоніми, як правило, реагують на зміни реальних географічних умов. Вирубка чи згорання лісів, заболочування озер та інші зміни навколишнього середовища можуть зумовити зміни у мікротопонімах. Проте, якщо такі й відбуваються, то із значним запізненням, оскільки мікротопоніми зберігаються ще в пам'яті двох-трьох поколінь. І лише у випадку раптової і повної зміни всього ландшафту, зміни власника або ж зникнення поселення можуть змінитися його мікротопоніми [20, с. 169].

Особливістю історичної економічної географії є те, що вона дозволяє нам отримувати уявлення про формування господарств окремих територій. У деяких випадках мікротопонімічний матеріал придатний для відтворення подій XIX – початку XX ст., коли й відбувалося зародження індустріального виробництва у Галичині. Тож через збережені дотепер географічні назви ми намагатимемося показати особливості господарства того періоду на прикладі кількох первинних мікротопонімічних ареалів території Рогатинського району Івано-Франківської області.

До аналізу літератури. Мікротопоніміка як складова топоніміки виокремилась порівняно недавно, тому робіт, які були б зорієнтовані на вивчення місцевих географічних назв у контексті історичної географії, можемо назвати небагато. Водночас про топонімічні дослідження загалом йдеться практично в кожному посібнику з історичної

географії [7, с. 11; 8, с. 77; 32, с. 28], у багатьох роботах з даної тематики. Такими, зокрема, є статті: “Топоніміка та історична географія” Є.М. Поспелова [27], “Топоніміка та історична економічна географія” Л.Л. Трубе [31]. У більшості робіт відсутнє детальне вивчення мікротопонімів з прив'язкою до конкретної території. Збір, аналіз та картографування таких назв вимагає неабияких зусиль. Якщо ж врахувати, що в ряді випадків ці назви неодноразово зазнавали змін, завдання стає ніби нездійсненним. Проте це не так. І свідченням цього є вже створені ґрунтовні роботи, присвячені двом населеним пунктам Рогатинського району: “Княгиничі: краєзнавчі студії” С. Кузика [16] та “Загір'я Княгиничьке: історико-краєзнавчі студії” Л. Воробія [3]. У цих працях значні за обсягом розділи присвячені вивченню мікротопонімії.

Виклад матеріалу. Топонімічний аналіз дозволяє розв'язувати ряд конкретних завдань, зокрема встановлювати відносний вік населених пунктів. Так, наприклад, села з назвами Залісся, Заболоття, Заріччя зазвичай є більш молоді, ніж найближчі села, з яких вони відокремились [9, с. 18-19]. Також очевидно, що Підгороддя, Загір'я, Залип'я та Залужжя так були названі жителями Рогатина, для яких ці села були розміщені “під городом” (тобто під містом) – село Підгороддя, “за горою” – село Загір'я, “за річкою Липою” – село Залип'я та “за лугом” річки Гнила Липа – село Залужжя. (“Луг” – це поросла травою та кущами лука, що використовується як пасовисько й сіножать, або ж низина, поросла лісом [1, с. 497].) Мабуть і села Великий Заланів і Малий Заланів отримали свої назви від вже існуючих на той час поряд з селом Черче ланів. Причому спочатку “за ланом” міг виникнути Малий Заланів, відомий ще як “Старе село”.

За винятком Рогатина, що вже відсвяткував свої вісімсот років, найбільш ранні письмові згадки про населені пункти району відносять до XV ст. Село Явче як власність Львівської митрополії вперше згадується у 1423 р.; тепер передмістя Рогатина, а раніше село, Бабинці – у 1429 р. [25, с. 30], Княгиничі – у 1430 р. [3, с. 22]. Під 1433 р. в акти внесено відомості про Вербилівці, Добринів, Підвиння, Путятинці, Черче, Чесники. Письмові повідомлення про інші села району датовані такими роками: 1438 р. – Букачівці, Матіїв (Липівка), Свистільники (Світанок), Чагрів; 1439 р. – Васючин; 1440 р. – Воскресінці, Дички, Заланів, Підкамінь; 1445 р. – Загір'я Княгиничьке (Загір'я), Чагрів; 1462 р. – Колоколин; 1464 р. – Стратин (Стратин); 1465 р. – Юнашків; 1466 р. – Жовчів, Путятинці; 1475 р. – Лучинці; 1490 р. – Серники Середні (Діброва) [25, с. 30]; 1533 р. – Підгороддя [26, с. 17].

Звісно, найбільш ранні письмові згадки про населені пункти району не можуть служити надійним джерелом визначення їхнього віку, позаяк усі документи, в яких вони згадані, мають випадковий, несистемний характер. Проте все ж цікавим є той факт, що Загір'я та Підгороддя вперше згадані

пізніше, ніж Рогатин, а перша згадка про Черче є давнішою, порівняно з першою згадкою про Заланів.

Відносний вік населених пунктів може бути встановлений шляхом аналізу будови географічних назв, про що ще на початку XX ст. писав професор Мирон Кордуба. Наприклад, доведено, що слов'янські поселення, назви яких закінчуються на -иці, -ичі, належать до найдавніших і можуть походити ще з часів родової організації, особливо, якщо ці закінчення пов'язані зі старовинними іменами, наприклад, Бояничі, Судковичі, Мишлятичі, Вишатичі, тоді, як назви із закінченнями -івка, наприклад, Мазурівка або Богданівна, вперше з'явилися лише наприкінці XIV ст. [11]. Також порівняно пізні походження мають населені пункти з назвами "Гута", "Хутір" та "Слобода" [9, с. 18-20]. У Рогатинському районі відомі Букачівська Слобода та Григорівська Слобода, що виникли пізніше, ніж розташовані поряд села Букачівці та Григорів.

Топонімічні дослідження мають особливо важливе значення для історичної економічної географії. Вони дають можливість показати процеси господарського освоєння тієї чи іншої території, зокрема там, де писемні джерела не містять достатнього обсягу інформації. Причому найбільш різноманітне відображення об'єктів і явищ є саме в тих географічних назвах, які пов'язані в своєму виникненні з діяльністю людини [31, с. 38-39]. Це стосується не лише назв населених пунктів (ойконімів) на кшталт "Антрацит", "Енергодар" або "Шахтарськ", але й місцевих назв (мікротопонімів) – "Стависько", "Млинісько", "Туральня", "Торговиця", "Фільварок", "Монастир" тощо.

Майже у кожному селі Рогатинського району зустрічаються місцеві назви "Кут" та "Кінець" як назви частини села. Великий тлумачний словник сучасної української мови пояснює слово "кут" як "частину якої-небудь території, місцевості" [1, с. 475], а "кінець" – "те, що прилягає до крайнього пункту, або ж крайньої межі протягності площини" [1, с. 429]. Тобто в обох випадках мова йде про територію. Різновиди місцевої назви "Кінець" бачимо у Воскресінцях ("Горішний Кінець", "Гнилий Кінець"), Загір'ї, Пукові, Потоці ("Той Кінець", "Наш Кінець"), Путятинцях ("Двірський Кінець", "Млинецький Кінець"), Світанку, Чесниках, Яглуші. Подібна ситуація також з назвою "Кут", яка присутня у Васючині, Виспі, Дичках, Добринові ("Міський Кут"), Мельні, Черчі ("Старий Кут"), Юнашкові ("Кліщів Кут"), Яглуші ("Кут", "Кути", "Закутина") та в багатьох інших селах. У більшості випадків ці назви свідчать про край поселення або якесь скупчення забудов, проте завдяки таким назвам можна прослідкувати динаміку планувальної структури конкретного поселення [17, с. 107-108]. Так, "Кінець" у селі Світанок був околицею до початку 50-х років XX ст., пізніше розпочалась інтенсивна забудова і колишня околиця опинилася усередині села. Подібним чином "Старий Кут" у селі Черче вказує на найстарішу частину села. Таку ж функцію виконують місцеві назви

"Границя" ("Границе") у Добринові і Яглуші та "Пограниччя" у Підкамені та Пукові [21, с. 21], що визначають межі сільських громад, а також в окремих випадках "Гора". Для прикладу, в Залип'ї та Яглуші "Гора" – це одночасно крайня і найбільш підвищена частина села.

Особливості розвитку господарства території сучасного Рогатинського району в складі Австро-Угорщини та Польської держави відбилися у формуванні багатьох географічних назв. Століттями господарство Галичини розвивалося в умовах кріпацтва, панщини та великого землеволодіння. Шляхта захоплювала найкращі землі, ліси та пасовища, створювала свої великі помістя та фільварки. Господарськими та адміністративними центрами тогочасних сіл були панські двори. Ще дотепер по селах району збереглися "двори" або ж похідні від них назви, що вказують на колишні панські оселі та присадибні панські господарства [1, с. 209]: "Двір" (Черче), "Двірське Пасовисько" (Бабухів), "Задвір'я" (Воскресінці), "За Двором" (Заланів), "Двірський Кінець" (Путятинці) тощо. На колишні панські резиденції вказує також назва "Замок" (Букачівці, Виспа, Журів, Підкамінь, Стратин).

Після першого поділу Речі Посполитої в 1772 р. Галичина була включена до складу Австрійської імперії, і тоді ж проводились перші переписи населення (1772–1774 рр.). Наступним кроком щодо проведення загального оподаткування у краї стало створення перших поземельних кадастрів Галичини – Йосифінської та Францисканської метрик. Перший кадастр було здійснено на підставі патентів імператора Йосифа II (1780–1790 рр.) від 23 лютого 1784 р. та від 12 квітня 1785 р. У цих метриках давалися докладні дані про земельні ресурси маєтків та громад, аналізувався стан і використання сільськогосподарських угідь, здійснювався опис меж села, а також проводились детальні вимірювання площ і меж окремих сільськогосподарських угідь. До осені 1788 р. ці роботи були завершені, а на їх основі складено різні сумарні таблиці. Згодом, у 1819–1820 рр. (в окремих циркулах до 1823 р. і навіть пізніше), на основі Йосифінського кадастру було створено уточнену та виправлену Францисканську метрику (сукупність документів, названих ім'ям тогочасного імператора Франца I (1804–1835 рр.)). А ще пізніше, в тому ж таки XIX ст. з'явилися кадастрові карти.

Для нас ці метрики цікаві найперше тим, що в них ми бачимо багато назв, які й тепер присутні на сучасних картах земельних угідь. Так, наприклад, в Йосифінській метриці містечка Княгиничі (тепер село Княгиничі) у 1787 р. згадані "Чверті" ("Чверті на Утрині", "Чверті за Окопами", "Чверті за Цвинтарем", "Чверть Феді Демника"), "М'єрки" ("М'єрки", "М'єрки на Утрині", "М'єрки за Окопами", "М'єрки до Процьової Пасіки", "Довгі М'єрки коло Фігури", "М'єрки над Ставом", "Пом'єрки коло Митниці", "Пом'єрки на Старовині", "Пом'єрки за

Двинтарем”), “Фільварки” (“Фільварки за Окописком”, “Фільварки на Старовині”, “Фільварки коло Фігури”, “Фільварки на Луках”, “Фільварки за Пом’єрками на Луках”, “Фільварки за Старовиною”), “Городи” (“Городи в Старовині”, “Нагороди за Пасікою”), “Короткі” [16, с. 87-99]. Подібні назви полів раніше були в сусідньому Загір’ї, проте там були й “лани” (“Лан Двірський за Пшиком”, “Жидівський Лан”, “Лан Княгинецький”) [3, с. 43-44]. Крім того, в Йосифінських метриках названих сіл бачимо також “ниви”. В минулому так називали великі масиви землі, на які поділялися землі громад для полегшення проведення перепису. Територія громади Загір’я ділилась на чотири ниви, Княгиничів – на три [3, с. 97].

Історія виникнення цих назв дуже давня. Ще під час люстрації Руського воєводства 1564–1565 рр. у Рогатинському старостві були зафіксовані такі поняття як “лан” та “чверть лану”. При проведенні опису й ревізії королівських маєтностей лани як основна одиниця міри оброблюваної землі були підставою для визначення розміру податків та панщини. Так, у таких передмістях Рогатина, як Бабинці, Вербилівці, Залужжя, Потік і Солонець (тепер частина села Залужжя) з чверті лану сплачували по 12 гр., а у самому Рогатині платили по 48 гр. з лану. В той же час у більш віддалених Черчі, Залип’ї та Підгородді сплачували лише по 6 гр. з чверті лану, але там були вищі натуральні податки [6, с. 271-272]. Тоді ж було підраховано дворища і двори, кількість яких в окремих селах була дуже різною. У Залип’ї було лише 2 осілих чвертьланових двори чи дворища, в Черчі – 17, а в Підгородді – всі 80 [25, с. 34]. Цікаво, що розміри ланів в Польській державі були дуже значними. Так, у середині XV ст. існував лан польський (до 16 га), лан гіберновий (близько 32 га) і лан королівський (до 40 га) [25, с. 31]. Традиційно великими були також лани України в складі Російської імперії (від 10 до 30 десятин) [1, с. 480]. (Десятинна – це стара російська одиниця земельної площі, яка дорівнювала 1,09 гектара [1, с. 217]).

“Лани” та “ланки” наявні у Рогатинському районі дотепер. “Лани” бачимо в Бабухові (“На Довгих Ланах”), Данильчі (“Довгий Лан”), Загір’ї (“Панський Лан” [3, с. 43]), Заланові (“Шинкарський Лан”), Кривні [12, с. 25], Любші (“Лан”), Нижній Липиці (“Довгий Лан”), Путятинцях (“Широкий Лан”), Стратині (“Горбусів Лан”), Чагрові (“Великий Лан”), Черневі (“Лани”), Юнашкові (“Середній Лан”, “Задній Лан”). “Ланки” (в однині “Ланок”) представлені у Васючині, Княгиничах (“Ланки”), Колоколіні (“Ланок”, “Ланки”), Мельні, Помонятах, Чесниках та інших селах. Цікаво, що століття тому “лани” здебільшого належали панам-землевласникам. Наприклад, на Крем’янецьчині (Тернопілля) “ланами” називали лише панські поля, звідси ж походив термін “лановий” – сторож ланів фільварку [22, с. 334]. Тобто можемо припустити, що вищеназвані “лани”, якщо не усі, то у своїй біль-

шості зафіксували інформацію про колишні панські землеволодіння.

Подібною є ситуація з “фільварками”, які теж зустрічаються в Рогатинському районі. “Фільварок” є у Воскресіннях, Журові (інша назва “Двір”), Липівці (“Фільварки”) [12, с. 23], Підгородді, Яглуші. У Польщі, Литві, Білорусі та Україні “фільварком” називали весь комплекс земельних угідь, на яких поміщик вів власне господарство. Пізніше у Польщі, Західній Україні та Західній Білорусі (до 1939 р.) фільварок – це вже панський маєток із господарськими будівлями [1, с. 1323], причому кількість цих фільварків була досить значна. Так, у 1880 р., коли Рогатинський адміністративний повіт охоплював 103 громади – 105 місцевостей, у ньому нараховувалось 78 фільварків [33, с. 60-63], проте вони були не в кожному населеному пункті повіту. У зв’язку з цим цікавими є спостереження Івана Франка, викладені в статті “Трималівський ключ в р. 1800”.

“Ключами” в Польщі називали групи поселень, фільварків та дворів, що належали одному землевласнику. Адміністративно-господарський центр такого об’єднання містився в одному з найбільших фільварків або в найзначнішому селі чи містечку, назва якого поширювалась на весь ключ. Іноді в одного земельного магната таких ключів могло бути декілька, причому кількість поселень в одному ключі могла бути доволі значна. Наприклад, на території Рогатинського староства існували Княгинецький ключ (Васичин (Васючин), Воскресінці, Загір’я, Княгиничі, Явче) [3, с. 91] та Бурштинський ключ, що простягався від Путятинців до Тенетників на Дністрі (лише в межах сучасного Рогатинського району в ключ входили Юнашків, Конюшки, Лучинці, Путятинці та Уїзд) [25, с. 37].

Докладний опис Гримайлівського ключа на Тернопіллі зробив Франко, який писав, що на території, де було 3 містечка (серед них сучасне місто Гримайлів), 32 села та присілки, домінальні ґрунти, а отже й панщизняні повинності, концентрувались біля 15 фільварків [35, с. 555]. На Рогатинщині ситуація була подібна. В селах, де існували фільварки (очевидно, що це всі села, в яких присутній мікротопонім “Фільварок”), у минулому були великі панські землеволодіння – “панські лани”.

Є в районі також “ниви”. Такі приклади ми бачимо в Добринові та Дичках (“Довгі Ниви”), Кліщівні (“Велика Нива”), Колоколіні (“Крива Нива”), Кривні (“Піднивок” [12, с. 26]), Липівці [12, с. 25], Любші та Черневі (“Нивки”). Нагадаємо, що ще в Йосифінських метриках так називали великі масиви землі для полегшення проведення перепису. Тобто прямої вказівки на колишні панські або селянські поля немає. Натомість селяни свою землю (якщо її було багато) називали “риза поля” або “волока поля” [22, с. 334], або й просто “поле” (поля “Ризи”, “Горобцьове Поле” та “Стичакове Поле” в Любші). У значенні “земельний наділ” вживався також термін “ґрунт” [1, с. 205]. Проте задовго до

реформи 1848 р., тобто до скасування панщини, селянських господарств, які би базувались на “цілому ґрунті”, по селах було мало. Ось як про це пише І. Франко у праці “Панщина та її скасування 1848 року в Галичині”: *“Із старих інвентарів бачимо, що по селах бувало тоді звичайно по кілька-надцять “цілих хлопів”, т. є. таких, що мали “цілий” або тяглий ґрунт, а величезна кількість “пішаків” т. є. таких, що мали пів або чверть ґрунту, т. є. 8–4 моргів. Та було вже й тоді багато комірників і халупників, т. є. таких, що не мали ані ґрунту, ані хати, або лиш мали хатчину з огородцем – так само як нині. Певна річ на одного господаря нині [тобто в 1898 р., коли була написана ця робота. – П. С.] випадає менше ґрунту як тоді...”* [34, с. 90]. Очевидно саме такий стан речей відображений у назвах “Половинки” та “Чверті”, які є в Рогатинському районі. “Половинки” зустрічаємо, наприклад, в Добринові та Заланові, а “Чверті” – у Виспі, Підмихайлівцях і Яглуші. Подекуди таких назв може бути навіть кілька. Так, у селі Виспа є “Чверті під Соснами”, “Під Чвертема”, а також “В Толоці Чверті”. Остання назва виникла після поділу на земельні наділи частини громадського пасовища – толоки (“толокою” колись називали залишене під пар поле, на якому пасли худобу [1, с. 1254]).

У цих назвах відображено процес поділу великих угідь на дрібні частини. Проте не слід думати, що розміри “половинок” та “чвертей” дорівнювали половині лану або ж четвертій частині лану. У процесі поділу великих масивів землі на дрібні, дрібніші і найдрібніші ділянки колишні традиційні назви “Половинки” та “Чверті” подекуди могли зберігатись, але вже в розумінні “частини великого поля, яке було поділено на менші частки”. Це дуже добре видно на прикладі селянських “половинок”, “чвертей” та “мірок” з матеріалів перших поземельних кадастрів Галичини. Відповідно до Йосифінської метрики в містечку Княгиничі поля у “Чвертях на Утрині” (80 земельних ділянок) мали приблизно по 1,5 – 2 морги землі, а у “Чвертях за Окопами” (95 земельних ділянок) – близько 2 моргів. Погодьтеся, що 2 морги (1 морг дорівнював 0,56 га) [1, с. 540] – це значно менше, ніж четверта частина польського лану (до 4 га) [25, с. 31], та й до “чверті ґрунту”, яка, за Франком, повинна були дорівнювати 4 морги [33, с. 90]), селянська “чверть” теж “не дотягувала”.

Про невеликі земельні наділи нагадують різні варіанти назви “Мірки” (“відміряні наділи”), які є в Загір’ї (“Мірки”), Княгиничах (“М’єрки коло Фігури”), Чагрові (“Мірки”), Яглуші (“Мнерки”), Виспі, Стратині, Черчі (“Помнерки”), Кліщівні (“Помірки”), причому в Черчі та Стратині – це назви частини села, поряд з якою раніше були “відміряні селянські наділи”.

Процес подрібнення селянських земель відбувався задовго до 1848 року, коли була скасована панщина. Ще в серпні 1786 р. було відділено державні та панські (домінікальні) землі від селян-

ських, т. зв. рустикальних, і власникам маєтків заборонено розпоряджатися ними, замінювати, ділити, приєднувати до фільварків, а селяни одержали право спадкового користування своїми наділами тощо [2, с. 142]. Проте, ще тоді панська воля могла мати деякий вплив: пан міг, хоч і не без певних труднощів, розділити паровий ґрунт на два, або навіть п’ять чи шість поодиноких, витискаючи з нього в такий спосіб більше панщини, ніж зазначалось в інвентарях [35, с. 578]. Після того, як селяни стали власниками своєї землі, процес подрібнення селянських наділів лише посилювався. Причини цього – поділ землі між спадкоємцями, а також елементарне зубожіння, коли селяни, не маючи змоги віддати борги, втрачали свою землю. Важливу роль тоді відігравали також відсотки, що нараховувались на позичені кошти. У той час, як кредити надавали під 50-150 % річних, у Рогатинському повіті сплачували до 400 % на рік [2, с. 183], через що корчмарі ставали власниками великих полів (“Шинкарський Лан” та “Заклад” (“закладене” поле) у селі Заланів).

Величезним лихом для українського селянина було малоземелля. У 1880 р. на одне селянське господарство припадало близько 5 моргів, тоді як пани мали в середньому по 2 400 моргів. У перерахунку на гектари це 2,8 та 1 344 га відповідно [1, с. 540]. Після скасування панщини пани-дідичі Галичини отримували відшкодування з державної скарбниці та звільнялися від ряду податків. Крім того за панами залишались ліси та пасовища, якими до того користувались селяни – так звані сервітути. (Сервітут (юр.) – обмеження права користування чужою власністю, головним чином землею, заборона проїзду через приватні володіння, тощо [1, с. 1115]). Тобто за користування лісами і пасовищами, селяни зобов’язані були платити панам на основі “добро-вільних угод”, що на практиці нерідко перетворювалось на заборону доступу до колишніх громадських угідь.

Проте нові умови диктували нові вимоги. Після скасування панщини великі землевласники змушені були винаймати робітників. Траплялись випадки, коли невміло ведені господарства руйнувались, і тоді дідичі продавали двірські лани. Це, власне, й був початок парцеляції великої земельної власності в Галичині. (Парцеляція – розподіл на парцели (звичайно про землю). Парцела (парцеля) – дуже маленька ділянка (звичайно землі) [1, с. 708]). У 1852–1912 рр. було розпарцельовано 276 000 га землі, проте українські селяни через брак коштів змогли викупити лише 38 000 га. Решту, 238 000 га, закупили польські парцеляційні банки для подальшого продажу польським селянам [2, с. 183]. Наприклад, у селі Лучинці в 1920–1921 рр. 10 польським родинам із Західної Галичини було продано 180 моргів поля та 20 моргів двірського лісу. Місцеві ж селяни, для яких земля тоді була надто дорога, купували панську землю об’єднуючись у спілки. В тих же Лучницях у 1894 р. 45

господарів придбали в Бабухівського діди́ча 90 моргів сіножаті. Подібне було також у 1903, 1905, 1920, 1921 та в 1922 роках, коли господарі цього ж таки села придбали 310 моргів поля та 40 моргів сіножаті і, що важливо, щоразу ця земля ділилась між селянами пропорційно до вкладених ними коштів на так звані “пайки” [38, с. 93-94]. Проте серед місцевих назв “Парцеляцій” або ж “Парцел” ми не бачимо, та й в цілому районі таких прикладів відомо небагато. Серед винятків “Парцеляція” в Підмихайлівцях.

Завершуючи мову про назви польових угідь, хотілося б сказати декілька слів про “загуменки” та “коноплища”. “Гумном” раніше називали тік із господарчими будівлями біля житла або за селом [1, с. 201-202]. Тож, очевидно, у всіх тих “Загуменках”, які ми бачимо в Черчі, Підкамені, Залип’ї, Загір’ї, Черневі, чи “Загумінках” (Заланів) йдеться про земельні угіддя біля села поряд з “гумном”. Подібним чином ми можемо говорити про назву “Коноплище”, яка зустрічається в Добринові, Світанку (“Коноплиська”) та Чесниках (вулиця в селі). Коноплищем раніше називали ділянку землі, на якій вирощували коноплі [1, с. 448].

Поширеними у Рогатинському районі є місцеві географічні назви, що вказують на вирубування лісів. Це численні “заруби” та “зруби”, а також “корчунки”, “теребежики”, “пасіки” і “посічі”.

До найбільш розвинених галузей промисловості та найважливіших джерел доходів держави належали горілчане і пивоварне виробництво [10, с. 31]. Про гуральні та броварні дізнаємось із збережених документів та спогадів старожилів. Наприклад, у теках Шнайдера є вказівка на винно-горілчаний завод у Журові [29, с. 13], але про це також нагадують назви урочищ. Зокрема дотепер збереглися назви “Гуральня” (Букачівці, Журів, Заланів), “Підгуральня” (Васючин), “Загуральня” (Чесники, Стратин та Верхня Липиця [17, с. 108]), “Коло Гуральні” (с. Данильче), “Бровар” (с. Чесники). У цих назвах міститься інформація не лише про існуючі колись виробництва (гуральня – спиртово-горілчаний завод, винокурня [1, с. 1014]), але й про наявність необхідної для виробництва високоякісної питної води, яку інакше доводилося постачати, а такі випадки відомі. Так, до гуральні в Потоці водопроводом з дубових колод (довжиною до 4 км) було підведено воду з південно-західної частини села [18, с. 11]. У Чесниках джерельну воду, що використовувалась раніше на броварні (урочище “Бровар”), дотепер вживають мешканці вул. Волощина [13, с. 9].

Близькі за своїм значенням місцеві назви є в інших селах. Наприклад, у Васючині поряд з “Підгуральнею” розташована “Хмелярня”, а в Журові біля “Гуральні” є вулиця “Завинниці” (“винницями” раніше називали гуральні та склади з алкогольними напоями [1, с. 103]). Таке ж походження можуть мати наявні в районі назви “Підвиння” (село, а також вулиця в Добринові), “Засвинарка” – присілок

с. Загір’я (в поземельному кадастрі 1787 р. – “Za winarka” [3, с. 42]) та “Винна” – частина села Світанок (колись там нібито жила жінка (“винна”), яка закінчила життя самогубством).

Що ж до реалізації такої продукції, як пиво та горілка, то їх продавали не лише на ярмарках і базарах (“Базар”, до речі, дотепер є в Данильчі та Жовчеві), але й у шинках та корчмах. Взагалі право виготовляти та продавати своїм підданам пиво й горілку (право пропінатії) було одним з основних доходів панів ще до скасування панщини і важливим доповненням до всіх форм панщини, натуральних повинностей, данин та зборів, а корчма була неодмінним додатком фільварку у кожному селі. Проте, згодом у Галичині (5 467 сіл і міст) їх кількість дещо скоротилась: з 5 602 корчм у XVIII ст. до 5 097 у 1841 р. [10, с. 110]. Зменшення кількості корчм відбувалося й пізніше.

Корчми будували переважно при важливих шляхах, на перехресті доріг, на міських та сільських площах, де відбувались ярмарки, торги і базари. Поступово корчми з “місць продажу й споживання спиртних напоїв” перетворювались на “заїзджі доми з гостинницями” [22, с. 272], через що їх нерідко називали “вигодами”. Як відомо, синонімами слова “вигода” є “комфорт”, “зручність”, “затишок”. Такі корчми-“вигоди” були раніше в Нижній Липиці (мікротопонім “Вигода” зберігся донині) та Васючині [29, с. 12-13]. Причому в Нижній Липиці могло бути дві корчми. Одна – приблизно рівновіддалена до кількох сіл на північно-західній окраїні сільських угідь в урочищі “Вигода”, інша – впритул до Нижньої Липиці, де виникло село Вигода (поле на південь від Вигоди має назву “Закорчма”). На колишнє розташування корчм вказують також мікротопоніми “Корчмисько” (Васючин), “Закорчма” (Нижня Липиця) [29, с. 12], “Коло корчми” (Дички), “Коло Корчим” (Данильче).

На другому місці за прибутковістю після пропінатії було млинарство [10, с. 33]. На одній лише річці Свірж в межах Рогатинського повіту у другій половині XIX ст. млини були в Мельні, Виспі, Підбір’ї, Беньківцях, Псарах (Приозерне), Княгиничах, Загір’ї, Васючині, Воскресінцях, Журові, Черневі та Букачівцях [3, с. 17]. Млини були також в Кліщівні, Колоколіні [29, с. 13], Пукові [21, с. 16], Рогатині, Бабинцях, Жовчеві, Липиці Горішній, Свистільниках (Світанок), Стратині (Стратині), Фразі, Черневі, Черчі [19, с. 497]. Інформація про розташування цих, у своїй більшості вже неіснуючих, млинів збереглася в мікротопонімах “Млиниська” (Стратин), “Замлин” (Пуків), “Надомлин” (Чесники), проте на млини можуть також вказувати назви “Стави́сько” (Букачівці, Васючин, Данильче, Кліщівна, Княгиничі, Підгороддя, Стратин, Чернів, Яглуш), “Стави́сько” у Світанку, “Стави” та “На Ставі” у Виспі й Журові, “Застав” у Липівці, “Ставок” у Чесниках, “Заставок” у Добринові, “Загребля” чи “За Греблею” (Лучинці, Підгороддя, Пуків, Чагірів). Річ у тім, що раніше млини були “водя-

ними”, в їх конструкції використовували верхньобійні колеса. Для роботи такого колеса необхідно було спорудити греблю, а це означало, що поряд з млинами виникали стави, в яких розводили рибу. Більшість з цих ставів давно висушені.

У XIX ст. в поміщицьких господарствах Східної Галичини значного поширення набуло виробництво будівельних матеріалів – цегли, черепиці, вапна, гіпсу та будівельного каменю, які призначались для власних потреб і на продаж. Ці матеріали у господарстві були потрібні завжди, тому їхнє виробництво мало постійний характер. Цегельні заводи й вапнярки діяли майже в кожній великій домонії [10, с. 34], на території Рогатинського повіту діяло також 54 гіпсарні (наприклад, в Черчі [19, с. 497] та Липиці Горішній [34, с. 12]). Цегельні були у Рогатині, Жовчеві, Черчі [19, с. 497], Васючині, Сарниках Середніх (Діброва) [34, с. 13], Пукові [21, с. 21]). Будівельний камінь видобувався у Ферлієві (Липівка), Пукові, Черчі, а в Колоколіні – алебастр [19, с. 497]. Окремі з цих каменоломень мали свої назви. Наприклад, у Пукові камінь-пісковик видобували в місцевості “Штамбрух” (перекручене німецьке слово “Steinbruch” – “каменоломня”) [21, с. 18], а будівельний камінь у Свистільниках (Світанок) – у “Каменоломі за Стусом” (поряд жили Стуси) тощо. Проте найпоширенішою назвою таких невеликих кар’єрів були різні варіації слова “дзвеніти” (при видобуванні каменю “дзвеніло”). Так в Підкамені є “Дзвинечка” (камінь видобували у горі “Камінь”), між Добриновом та Стратиним – “Дзвенеча”, а в Чесниках – “Задзвиняче”. На півночі району будівельний камінь, а подекуди й глину, видобували (“копали”) в “копанях”. У Виспі, Добринові, Дичках, Заланові є “Копані”, у Мельні, Стратині, Черневі – “Копань”, у Руді – “Копане”.

У Рогатинському районі збереглася також місцева географічна назва “Цегольня”, що нагадує про виробництво цегли та розташування відповідних підприємств. Так, у Васючині і Добринові ми бачимо “Цегольню”, біля Воронева – “Цигольню” [12, с. 27], у Сарниках – “За Цегельнев”, Заланові – “За Цегольнев”. Кустарне виробництво цегли також часто здійснювалося поряд з численними “глинищами” (відповідні мікротопоніми є в селах Вербілівці, Заланів, Підкамінь, Черче, Яглуш) та “глиниськами” (Бабухів). Великий тлумачний словник сучасної української мови пояснює: “Глинище” – це місце, яма, звідки беруть глину [1, с. 185]. Проте в окремих випадках такі назви могли поширюватись на сусідні поля (“Глинищі” – поле поряд з “глинищем”). Такий приклад бачимо в Яглуші.

У районі є також назви “Укопи” та “Викопи”, що можуть вказувати на колишні місця видобування глини, проте це може бути також вказівка і на колишні військові окопи або інші об’єкти. У будь-якому випадку ці назви утворені від неозначеної форми дієслів “укопувати” (“вкопувати”), “укопати” (“вкопати”). Такі місцеві назви зустрічаються у Васючині (“Викопи”), Загір’ї (“Перші Вкопи” та

Другі Вкопи”, “Окіп”, “Викопи”), Княгиничах (“Окопи”, “Окописко”), Стратині (“Укопи”). Дещо про ці “викопи” відомо. Так, з “Викопів” Васючина раніше брали червону глину, якою мастили долівку в хатах, у “Перших Окопах” Княгиничів після війни видобували глину [16, с. 13], а у “Викопах” Загір’я впродовж 1838-1867 рр. працювала цегельня Михайла Тустановського [3, с. 42].

Висновки. Серед джерел, що їх використовує історична економічна географія, важливе місце займає топоніміка. При цьому велике значення має дослідження не лише загальновідомих географічних назв – макротопонімів або ж власне топонімів, але й місцевих назв, так званих мікротопонімів.

Для місцевих географічних назв характерні деякі особливості. По-перше, мікротопоніми є не надто довговічні, через що інформація про людей, які жили на території поширення мікротопонімів, та про їхню діяльність зберігається зазвичай у пам’яті кількох поколінь, а це дозволяє нам реконструювати події півтора-двохсотлітньої давності. По-друге, існує певна закономірність в розподілі мікротопонімів, у зв’язку з чим доцільно відштовхуватись від запропонованого професором О. Шаблієм поняття “первинний мікротопонімічний ареал”. Первинний мікротопонімічний ареал (ПМТА) – це обмежена мікротопонімічна система, що охоплює, як правило, землеволодіння одного або ближніх поселень і складається з ядра (мікротопонімія поселень) і околичної зони (мікротопонімія навколишніх земельних угідь).

В ядрі ПМТА бачимо не лише назви, які вказують на найстаріші частини населених пунктів (“Старий Кут”, “Старовина”), окремі частини поселень (“Кут”, “Кінець”, “Гора”), колишні панські маєтки (“Двір”, “Замок”, “Фільварок”), але й вказівку на певні виробництва, що були розвинені в межах населених пунктів: гуральні (“Гуральня”), броварні (“Бровар”, “Хмільярня”), цегельні (“Цегольня”) та пов’язані між собою стави (“Стависько”, “Ставище”) і млини (“Млиниська”). Натомість в околичній зоні ПМТА в основному представлені мікротопоніми, в яких захована інформація про землеволодіння та розміри (подрібнення) земельних угідь (“Горбусів Лан”, “Шинкарський Лан”, “Вокунів Ліс”, “Лан”, “Ланок”, “Ниви”, “Нивки”, “Чверті”, “Мнерки”, “Парцеляція”), вирубування лісів (“Зруб”, “Заруб”, “Поруб”, “Посіч”, “Теребежі”), видобування будівельного каменю та глини (“Дзвинечка”, “Камінілом”, “Копані”, “Глинище”, “Глинищі” тощо).

До певної міри цей поділ є умовним. Так, наприклад, млини, а отже й стави, зазвичай виникали на річках на краю населеного пункту, проте відомі випадки, коли млини будували на значній відстані від села. Стави створювалися також поряд із замками, а відповідні мікротопоніми поширювалися на сусідні поля (“Млиниська” в Стратині, “В Ставках” у Дичках). Подібним чином можемо говорити і про виробництво цегли. Зазвичай глину видобували та переробляли на цеглу поза

Розташування та групування місцевих географічних назв в кількох первинних мікротопонімічних ареалах
Рогатинського району Івано-Франківської області

Таблиця 1

ПМТА	Мікротопоніми, зафіксовані в межах ядра ПМТА, в яких йдеться про					Мікротопоніми, зафіксовані в околичній зоні ПМТА		
	окремі частини населених пунктів	колишні панські садиби (маєтки)	гуральні та броварні	млини та пов'язані з ними стави	виробництво цегли	землеволодіння та		видобуток будівельного каміння та глини
Васючинський	“Кут”	“Під Панський Сад”	“Підгуральня”, “Хмилярня”	“Ставище”	“Цегольня”	розміри (подрібнення) земельних угідь	вирубівання лісів	Раніше видобували алебастр (мікротопонім не зберігся)
Висп'янсько-Любшанський	“Кут”, “Гора”, “Долина” (Виспа)	“Замок” (Виспа)	Гуральня була розташована в Любші (мікротопонім не зберігся)	“Млин”, “На Ставі”, донедавна існувала назва “На Гребле” (Виспа)	“На Цегольне”, “За Цегольнев” (Виспа)	“В Толоці Чверті”, “Чверті під Соснами”, “Під Чвертема” (Виспа), “Лан”, “Нивки”, “Ризи”, “Горобцьове Поле”, “Стичакове Поле” (Любша)	“Вокунів Ліс”, “Громадський Ліс” (поряд “Зазаруб”), “Любшанський Громадський Ліс”, “Беньківський Громадський Ліс” (Виспа), “Корчованка” (Любша)	Поле “Копані” (камінь видобували поряд на “Баглаєвому Горбі” та у “Межировах”) (Виспа)
Дичківсько-Яглуський	“Кут” (Дички), “Кінець”, “Кут”, “Гора” (Яглуш)	“Фільварок” (Яглуш)	Гуральні були у сусідніх Заланові, Любші та Підбір'ї	“В Ставках” (Дички), “Стависко” (Яглуш)	“Цегельня” була біля хутора Закутина (Яглуш) поряд з полем “Глинищі”, а також в Яглуші (мікротопонім не зберігся)	“Довгі Ниви”, “Середні Гоні”, “Воронівська Нива” (Дички), “Чверті”, “Мнерки” (Яглуш)	Ліс “Теребежі” (Яглуш)	“Копані” (Дички), в Яглуші камінь видобували в горі “Стоси”

Продовження таблиці 1

ПМТА	Мікротопоніми, зафіксовані в межах ядра ПМТА, в яких йдеться про					Мікротопоніми, зафіксовані в околичній зоні ПМТА		
	окремі частини населених пунктів	колишні панські садиби (маєтки)	гуральні та броварні	млини та пов'язані з ними стави	виробництво цегли	землеволодіння та		видобуток будівельного каміння та глини
Добринівсько-Стратинський	“Кут” (Добринів), “Кут”, “Кінець” (Стратин)	“Замок” (Стратин)	“Загуральня” (Стратин)	“За Ставок” (Добринів), “Млиніська”, “Ставицько” (Стратин)	“Цегольня” (Добринів)	“Лан”, “Довгі Ниви”, “Половинки” (Добринів), “Горбусів Лан” (Стратин)	Ліс “Зруб” (Добринів), “Киржецький Заруб”, “Леньків Заруб”, “Поруб” (назви полів) (Стратин)	“Копані” (Добринів), “Дзвенча”, “Копань” (видобували не лише камінь, а й глину і пісок, тому було 2 цегельні) (Стратин)
Заланівський	“Великий Кінець” (Великий Заланів)	“Двір” (Великий Заланів)	“Гуральня” (Великий Заланів)	Стави є біля Малеого Заланова	“Цегольня”, “За Цегольнев” (Великий Заланів)	“Шинкарський Лан”, “Корчі Половинки”, “Півланки”, “Мірки”	Частина села Великий Заланів має назву “Гай”	“Копані” (частина належить до Великого Заланова), “Глиниці” (Малий Заланів)
Черченський	“Старий Кут”	“Двір”	Гуральня була в сусідньому с. Потік	“Мельнецьке” (поле могло належати мельникові.)	“Глинище”	“Лани”	“Заруб”, “Миханів Зруб”, “Павлова [Пуща]”	Камінь видобували в урочищі “Скала”
Чесниківський	“Кінець” (вулиця)	“Двір”	“Загуральня”, “Бровар”	“Надомлин”, “Ставицько”	“Цегольня” (на вулиці Медведівка)	“Ланок”	“Зруб”, “Великий Зруб”	“Камінілом”, “Кар’єр”

масивом основної забудови та прилеглими горами, поряд з лісом і водою, проте, внаслідок розширення сіл, цегельні іноді опинялися у межах населених пунктів. Наприклад, у Чесниках урочище “Цегольня” знаходиться посередині вулиці “Медведівка”. У будь-якому випадку цегельні створювалися недалеко від села. При розширенні села забудова могла поширюватися також на сусідні лісові масиви, через що можемо спостерігати назви частин сіл, які містять інформацію про вирубування дерев (частина села Залип’я має назву “Заруб”). Подібним чином на хуторі Закутина, що біля Яглуша, могла з’явитися “Нива” (2 хати з прилеглими городами), а в Стратині та Черчі – вулиця “Помнерки” (таку назву мали земельні наділи відповідно до Йосифінської метрики 1787 р.).

Якоїсь абсолютної закономірності в розподілі місцевих географічних назв не існує, проте найбільше різноманіття та концентрація мікротопонімів, в яких показано види господарської діяльності, спостерігається в ядрі ПМТА або безпосередньо поряд з ним.

Звичайно, у більшості випадків усі ці місцеві географічні назви не є для нас джерелом нової інформації. Про розташування домінікальних (панських) і рустикальних (селянських) земель за часів Австро-Угорщини та про розміщення колишніх панських дворів відомо завдяки Йосифінським та Францисканським метрикам. Про існуючі в окремих

населених пунктах району виробництва дізнаємося з документів та спогадів сучасників. Приміщення гуралень та броварень у багатьох випадках існують дотепер. Збереглося багато будівель млинів.

Коли йдеться про такий порівняно недавній період, як XIX – початок XX ст., вивчення місцевих географічних назв є важливим не так для того, щоб отримати нову інформацію про існування чи розташування певних виробництв, як для того, щоб зробити вже наявну інформацію більш наочною та зрозумілою, що важливо для освітян та екскурсоводів.

Вивчення місцевих географічних назв дозволяє нам краще зрозуміти особливості розвитку господарств окремих територій у певні періоди. Існує прямий зв’язок між мікротопонімією території та розвитком господарства цієї території. У XIX – на початку XX ст. селяни Рогатинщини обробляли землю, заготовляли ліс і камінь для будівництва, поширеним було кустарне випалювання цегли та вапна. Що ж до промислового виробництва, то можемо говорити лише про зародження харчової промисловості, представлені виробництвом та продажем алкогольних напоїв і млинарством. Крім того, відомо про діяльність кількох більших цегелень. Це, по суті, і є тогочасним виробництвом, яке знайшло своє відображення у місцевих географічних назвах.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головний ред. В.Т. Бусел. – Київ–Ірпін: Перун, 2004. – 1440 с.
2. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – 447 с.
3. *Воробій Л.І.* Загір’я Княгининьке: історико-краєзнавчі студії. – Львів: Опілля, 2005. – 616 с.
4. *Воропай Л.І.* Історична географія // Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К.: Вид-во “Українська Радянська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2: 3 – О. – С. 85.
5. *Горбаневский М.В.* Локальные миграции населения и их отражение в топонимии // Топонимика на службе географии: Научный сборник. – Москва: Мысль, 1979. – С. 112-128.
6. *Грушевський М.С.* Економічний стан селян на Подністров’ї галицьким в половині XVI на основі описей королівщин / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – Львів: Світ, 2002. – Т. 5: Серія “Історичні студії та розвідки (1888-1896)”. – 2003. – С. 243-289.
7. *Дробіжжев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В.* Историческая география СССР // Учебное пособие. – Москва: Высшая школа, 1973. – 320 с.
8. *Жекулин В.С.* Историческая география: Предмет и методы. – Ленинград: Наука, 1982. – 224 с.
9. *Жучкевич В.А.* Топонимика: Краткий географический очерк. – Минск: Высшая школа, 1965. – 321 с.
10. *Задорожний В.С.* Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). – Львів: Вид-во при ЛДУ “Вища школа”, 1989. – 152 с.
11. *Кордуба М.* Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело. – Львів, 1924. – С. 3-14.
12. *Коритко Р.* Липівка, Кривня, Воронів – Опільські села над Гнилою Липою. – Львів: Тріада плюс, 2007. – 704 с.
13. *Коритко Р., Белей Д.* Чесники – давнє село Опільського краю. – Львів: Тріада плюс, 2005. – 388 с.
14. *Кравченко О.* Причинки до історії Рогатина // Рогатинська Земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1996. – Т. 2. – С. 22-28.
15. *Кравченко О.* Рогатинщина на протязі віків // Рогатинська Земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 15-55.
16. *Кузик С.П.* Княгинині: краєзнавчі студії. – Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2002. – 448 с.
17. *Кузик С.* Методичні основи досліджень мікротопонімів Рогатинщини // Рогатинська Земля: історія та сучасність. – Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2005. – Т. 4. – С. 105-119.
18. *Лемішко Б.* Гомін історії. Село Потік на Рогатинщині: Історико-епічний нарис. – Львів: Фенікс, 2002. – 99 с.

19. Лібер М. Промисел і торгівля Рогатинської землі // Рогатинська Земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 494-499.
20. Ляшук Б. Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій // Навчальний посібник. – К.: ІСДО, 1993. – 204 с.
21. Музичка І. Нарис про село Пуків. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1991. – 88 с.
22. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови. – Накладом товариства “Волинь”. Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Manitoba, Canada, 1982. – Том II: Е – Л. – 400 с.
23. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови. – Накладом товариства “Волинь”. Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Manitoba, Canada, 1988. – Том III: М – О. – 415 с.
24. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови. – Накладом товариства “Волинь”. Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Manitoba, Canada, 1995. – Том IV: П – Я. – 557 с.
25. Паньків Б. Матеріали до історії сіл і міст Рогатинщини (XV-XVIIIст.) // Рогатинська земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1996. – Т. 2. – С. 29-47.
26. Педич В. Село Підгороддя в дослідженні Івана Крип'якевича на Рогатинщині // Рогатинська Земля: історія та сучасність. – Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2001. – Т. 2. – С. 17-18.
27. Поспелов Е.М. Топонимика и историческая география // Топонимика и историческая география: Научный сборник Московского филиала Географического общества СССР. – Москва, 1976. – С. 4-9.
28. Сіреджук П. Рогатин і Рогатинське староство в 1629 році // Рогатинська Земля: історія та сучасність. – Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2001. – Т. 2. – С. 25-29.
29. Сіреджук П. Теки Шнайдера як джерело до історії міст і сіл Рогатинщини // Рогатинська Земля: історія та сучасність. – Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2005. – Т. 4. – С. 9-19.
30. Суперанская А.В. Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии // Сборник МГУ, 1966. – С. 31-38.
31. Трубе Л.Л. Топонимика и историческая экономическая география // Топонимика на службе географии: Научный сборник Московского филиала Географического общества СССР. – Москва: Мысль, 1979. – С. 38-50.
32. Трубчанінов С.В. Історична географія України: Курс лекцій. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2005. – 192 с.
33. Турчин А. Рогатинщина в роках 1880–1973. Адміністративно-статистичний огляд // Рогатинська Земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 60-71.
34. Франко І.Я. Панщина та її скасування 1848 року в Галичині // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 7-122.
35. Франко І.Я. Грималівський ключ в р. 1800 // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 44. – Книга 2: Економічні праці (1888–1907). – Київ: Наукова думка, 1985. – С. 550-610.
36. Шаблій О., Вісьтак О. Історико-географічне джерелознавство // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – Випуск 2. – С. 7-12.
37. Шаблій О.І. Питання просторово-географічного вивчення мікротопонімії // Тези IV Республіканської ономастичної конференції. – Київ, 1969.
38. Яворський Й. Лучинецька хроніка // Рогатинська земля: історія та сучасність. – Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2003. – Т. 3. – С. 92-128.

Стаття надійшла 11.12.2009 р.

УДК 504.62(477.82)

Володимир Юровчик

АНАЛІЗ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Проведене дослідження розвитку всіх напрямів рекреації у Волинській області. Досліджена можливість подальшої організації рекреаційної діяльності з урахуванням використання наявних природних рекреаційних ресурсів. Проаналізовані і охарактеризовані динаміка об'єктів природно-заповідного фонду Волинської області. Обґрунтовані проблеми розвитку природно-заповідного фонду. Виявлені напрямки, завдання щодо охорони, використання та розвитку ПЗФ Волинської області.

Ключові слова: рекреація, відпочинок, природно-заповідний фонд, санаторій, туризм.

Volodymyr Yurovchyk. An analysis of recreational activity in the Volyn region. An investigation into the development of all areas of recreation in the Volyn Region was conducted. The possibility of further organization of recreational activities using the available natural recreational resources was researched. The dynamics of the objects in the Volyn natural reserve fund was analyzed and described. The direction and tasks of protection, usage and development of the natural reserve fund in the Volyn Region were identified.

Key words: recreation, rest, natural reserve fund, sanatorium, tourism.

Вступ. На сьогоднішній час поряд з традиційним використанням лісів все більшого значення набуває їх рекреаційне використання, яке включає туризм і відпочинок, а також природоохоронну діяльність. З погляду рекреаційного використання лісів найбільш важливими характеристиками є: лісистість, породний склад, бонітет, різноманітність ландшафтів рослинного покриву, його ярусність, фітонцидність, естетичність пейзажів, частота їх змінюваності, заболоченість територій, рельєф, наявність грибних і ягідних місць, водойм, транспортна та пішохідна доступність, наявність елементів рекреаційного благоустрою, медико-географічні особливості району. Рекреаційні ліси – це ліси, які забезпечують потреби населення у відпочинку й туризмі, а також є компонентом природних рекреаційних ресурсів. До лісових рекреаційних ресурсів, крім самого лісу, належать також грибні, ягідні, мисливські та інші. Окрему категорію лісових ресурсів становлять об'єкти природно-заповідного фонду, на території яких дозволена рекреаційна діяльність. Головну роль в рекреаційному плані відіграють власне ліси, які, крім безпосереднього впливу на здоров'я людини, мають також інші рекреаційні властивості [1].

Характеристика рекреаційної діяльності Волинської області. Волинська область за наявністю природних рекреаційних ресурсів належить до перспективних регіонів України. Область доволі багата на природні рекреаційні ресурси, які сприяють формуванню власного рекреаційного комплексу, що з часом може дати відчутні прибутки. За статистичними даними Державного управління екобезпеки у Волинській області у 2004 році в регіоні існувало 392 об'єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ) загальною площею 170,8 тис. га, з них 24 об'єкти мали статус загальнодержавного значення, решта вважалися об'єктами місцевого значення. Станом на 2006 р. існувало 368 об'єктів ПЗФ, з них 24 (із загальною площею 59,3 тис. га) мали загальнодержавне значення, решта були об'єктами місцевого значення. У 2008 р. природно-заповідний фонд області налічував 374 об'єкти загальною площею 199,8 тис. га, це становило 9,9% території області, що майже у 2 рази перевищувало загальнодержавний показник [5].

У Волинській області найвищий показник природно-заповідного фонду – 115 тисяч гектарів. 23 % земель лісового фонду області належить до заповідного фонду. Лісові території складають 64% усього заповідного фонду області [5].

До найбільших за площею природно-запо-

відних територій області належать Шацький національний природний парк (49 тис. га), регіональний ландшафтний парк „Прип'ять–Стохід” (22,6 тис. га), заповідне урочище місцевого значення „Цуманська пуша” (9 тис. га), загальнозоологічний заказник місцевого значення „Осівський” (5,2 тис. га), загальнозоологічний заказник „Зубр” (4 050 га) [5].

Природно-заповідний фонд Волинської області в процесі свого розвитку набував певних змін. Його динаміку за період з 1970 до 2008 року відображено у таблиці 1. З неї видно, що за цей період площа ПЗФ області суттєво зросла (з 50 га у 1970 р. до майже 7,5 тис. га у 1977 р. і майже 200 тис. га у 2008 р.). Зросла і кількість об'єктів природно-заповідного фонду (у 1977 р. їх було 157, а у 2008 р. – 374). При цьому на землеволодіннях усіх лісокористувачів знаходилося 252 території та об'єкти ПЗФ загальною площею 108 906,75 га, що складає 60,9 % від загальної площі ПЗФ області. Збільшення площі та зменшення кількості об'єктів в окремі роки – це закономірний етап у процесі розвитку ПЗФ. Зменшення кількості об'єктів ПЗФ або ж їх незначне збільшення відбувається в зв'язку з їх укрупненням і розширенням площ існуючих об'єктів, а частина об'єктів ПЗФ вилучається із-за втрати їх природної цінності.

Нарощування обсягів ПЗФ в області особливо актуальне у зв'язку із прийняттям Закону України “Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки”. Згідно з цією програмою, на кінець 2015 р. відсоток заповідності має скласти 10,2 % від площі України, а для Волинської області цей показник має зрости до 19,5 % [5].

Загалом рекреаційні ресурси Волинської області складають помірно-континентальний клімат, різноманітні ландшафти, ліси, густа мережа річок, велика кількість озер (220, серед яких найбільшим є Світязь), родовища лікувально-торфових грязей, сапропелів, джерела мінеральних вод, фітолікувальні запаси, – все це сприяє організації відпочинку й туризму протягом всього року [2]. За кордоном цей вид бізнесу є одним із потужних джерел поповнення регіональних бюджетів. На сьогоднішній день найбільшу роль відіграє рекреаційне ведення господарства, особливо в лісах. Тому основними завданнями ведення лісового господарства в рекреаційних лісах Волинської області повинно бути: збереження і покращання якісного стану лісових масивів, підвищення їх захисних і санітарно-гігієнічних функцій, створення ряду рекреаційних комплексів. Потенційні рекреаційні території на

Волині займають близько 560,4 тис. га, а це становить 27,7% від загальної площі території, з них курортно-рекреаційні становлять 3,5% [3].

Волинь давно завоювала заслужену славу прекрасного місця відпочинку, безпосереднього спілкування з незайманою природою, а також як регіон санаторно-оздоровчого лікування. На території області розташовано: регіональний ландшафтний парк „Стохід–Прип'ять”, 16 природних заказників, 10 пам'яток садово-паркового мистецтва, а також понад 300 природоохоронних заповідних об'єктів. Поблизу кордону з Польщею та Білоруссю знаходиться унікальний не лише в Україні, але й у всій Центрально-Східній Європі куточок Волинського Полісся – Шацький національний природний

парк. Він є чи не єдиним районом, який не зазнав негативного впливу процесів урбанізації та індустріалізації. Парк був створений на базі озера Світязь й оточуючих його лісових масивів. Це був другий національний парк (після Карпатського) в Україні. Шацький НПП – зона рекреації для вітчизняних та зарубіжних туристів, значну площу в ньому складають також водно-болотні угіддя міжнародного значення. Фітонцидні якості насаджень здатні забезпечувати зниження кількості бактерій і мікробів у лісовому повітрі, поліпшувати санітарно-гігієнічні умови відпочинку. В цілому у волинських лісах створюються оптимальні умови для відпочинку населення, його оздоровлення та санаторного лікування [3].

Таблиця 1.

Динаміка створення об'єктів природно-заповідного фонду на території Волинської області*

Рік	Площа ПЗФ області, га	% до площі території області	Загальна кількість об'єктів, шт.
1970	50,5	менше 0,01	3
1977	7 490,0	0,37	157
1980	23 386,9	1,16	167
1982	23 433,3	1,16	174
1983	51 809,8	2,57	182
1985	58 143,5	2,89	196
1986	58 222,7	2,89	206
1991	64 319,0	3,20	268
1992	89 429,0	4,44	306
1993	10 5354,1	5,23	376
1994	112 441,5	5,58	380
1995	133 264,8	6,61	386
1996	134 843,4	6,69	382
1997	137 935,9	6,85	376
1998	137 994,9	6,85	371
2000	161 040,6	8,00	374
2004	170 806,6	8,48	392
2005	178 858,5	8,40	367
2006	179 558,5	8,90	368
2008	199 829,7	9,90	374

*Складено автором за [5].

Однією з важливих характеристик рекреаційних лісів є їх повнота. Спеціальні дослідження [4] свідчать, що насадження з середньою повнотою (0,5-0,7) становлять 74,9 % покритої лісом площі, низькоповнотні насадження (0,3-0,4) – 1,1 %, високоповнотні (0,8-1,0) – 24 %. Найкращими умовами для відпочинку є ділянки насаджень із зімкнутістю крон 0,3-0,6. Загалом усі біологічно стійкі ліси Волинської області, які володіють високою фітонцидністю, кисневою продуктивністю та іншими властивостями, придатні для рекреаційного використання.

Територіальне поєднання лісових масивів та озерних акваторій є унікальним підґрунтям для формування в області лісових та озерних рекреаційних систем. Це дасть змогу оптимізувати процеси лісодокористування. Прикладом цього є створення в області Шацького національного природного парку.

Також на базі природних рекреаційних ресурсів сформовано рекреаційну структуру Волині, що охоплює відповідні комплекси, зони та пункти. Тому в умовах ринкової економіки використання рекреаційного потенціалу області повинно пов'язуватись з рекреаційними потребами та рекреаційною місткістю території. Потребою сьогодення є формування цивілізованого підходу до організації рекреаційного природокористування на даній території. Також актуальним є запровадження механізмів високо-ефективного використання рекреаційного фонду. Подальший розвиток лісорекреаційної справи на території Волинської області передбачає збереження і покращання стану унікальних лісових масивів, створення ряду рекреаційних комплексів. Наприклад, для збереження природних багатств Волинської області, які мають велику науково-пізнавальну

цінність, значний потенціал для організації оздоровлення і відпочинку людей у даний час розробляється програма створення на базі Шацького національного природного парку вільної економічної зони рекреаційного типу „Світязь”, що ставить за мету забезпечення оптимальних умов для залучення іноземних інвестицій і зарубіжних технологій у реконструкцію і модернізацію існуючої оздоровчо-лікувальної інфраструктури, зміцнення її матеріально-технічної бази, спорудження нових об’єктів (баз відпочинку, санаторіїв, туристичних центрів тощо) на основі раціонального екологічно безпечного природокористування, з мінімізацією негативного впливу на навколишнє середовище [4].

У цілому у Волинській області сформована мережа ПЗФ, яка в значній мірі охоплює найцінніші території та окремі ділянки в плані збереження їх у природному стані, охорони рідкісних рослин і тварин, занесених до Червоної книги України. Проте ще не всі території, які заслуговують на увагу, перебувають під охороною держави. В першу чергу це стосується розширення Шацького НПП, утворення ПЗФ в межах водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення, у заплавах річок Прип’ять, Стохід, а також у заплавах інших річок (Турія, Стир тощо), в окремих важкодоступних, заболочених лісових масивах у Володимир-Волинському, Камінь-Каширському, Ківерцівському, Ковельському, Любешівському, Любомльському, Маневському та Ратнівському районах[5].

Крім того, існує ряд проблем щодо розвитку природно-заповідного фонду, які пов’язані безпосередньо із лісокористувачами. Ще у вересні 2000 року був прийнятий Закон України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки”. Згідно з цією програмою на кінець 2015 р. відсоток заповідності для Волинської області має скласти до 19,5 %. Це передбачено і регіональною програмою „Екологія – 2010”. Але до сьогодні не виконано вказаний Закон України у частині створення національного природного парку „Прип’ять–Стохід”, що

мало відбутися у 2002 р. При цьому відсутня згода лісокористувачів на створення цього об’єкту, хоча є згоди на створення НПП майже від усіх сільських рад, на території яких він має бути створений. Окрім того, є лише загальна згода про створення національного природного парку „Цуманська пуша” від Волинського обласного управління лісового господарства, Управління сільського господарства та продовольства, але відсутні конкретні погодження та визначення площі під заповідання. Єдиним позитивом у розвитку цих перспективних територій ПЗФ є створення заповідного урочища „Цуманська пуша” площею близько 9 тис. га на базі 29 заповідних територій як майбутньої основи заповідної зони даного НПП [4].

Висновки. Таким чином рекреаційна галузь є однією з найперспективніших галузей, розвиток якої дасть можливість отримати міжнародні інвестиції, стимулювати підприємницьку діяльність, кардинально поліпшити соціально-економічну ситуацію у Волинській області.

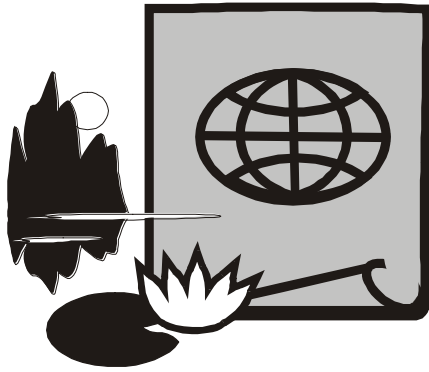
Серед напрямків, завдань щодо охорони, використання та розвитку ПЗФ Волинської області головними повинні стати:

- встановлення пріоритетів у перспективному розвитку ПЗФ області, аналіз сучасної мережі щодо охоплення природо заповіданням найцінніших природних комплексів області, об’єктів, рідкісних видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України;
- збільшення площі пристигаючих, стиглих і перестиглих ділянок лісу, доведення їх питомої ваги до 25 % від загальної площі лісів;
- доведення відсотку заповідності в області до 10 % та створення плану розвитку заповідної справи;
- проведення конкретних розрахунків, створення методичних розробок та рекомендацій зі збереження, охорони та раціонального використання територій та об’єктів ПЗФ;
- періодичне (раз у п’ять років) видання Каталогу ПЗФ області.

Література

1. Генсирук С.А., Нижник М.С., Возняк Р.Р. Рекреационное использование лесов. – К.: Урожай, 1987. – 247 с.
2. Зубчук К.В. Ландшафтний парк „Прип’ять–Стохід”: як зберегти те, що ще не змарновано // Волинь. – 2004. – № 10. – 20 січня. – С. 2.
3. Зубчук К.В. Ландшафтний парк „Цуманський”: бути чи не бути? // Волинь. – 2004. – № 53. – 18 травня. – С. 3.
4. Павліха Н.В., Голян В.А. Оптимізація використання та охорони природних ресурсів: регіональний контекст. – Луцьк: Надтир’я, 2002. – 120 с.
5. Павлов В.І., Черчик Л.М. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи. – Луцьк: Надтир’я, 1998. – 124 с.
6. Статистичні матеріали Державного управління екобезпеки у Волинській області. – Луцьк, 2000-2008.

Стаття надійшла 9.12.2009 р.

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 910.1(477)

Йосип Гілецький

РЕЛЬЄФ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ: СТАН І ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ

Розглянуто проблеми різночитання понять, які використовуються для характеристики орографічних особливостей рельєфу гірських країн на прикладі Українських Карпат. Запропоновано можливі шляхи упорядкування понятійного апарату, оптимального його застосування для опису рельєфу.

Ключові слова: гірський масив, гірське пасмо, гірська група.

Yosyp Hilets'kyi. Relief of the Ukrainian Carpathians: the status and problems of conceptual devices. Problems of differences in the interpretation of concepts which are used for characterizing orographic features of highlands, with the example of the Ukrainian Carpathians, are considered. Ways of sorting out the conceptual devices and their optimal use for the description of relief are offered.

Key words: mountain range, mountain chain, mountain group.

Вступ. Проблема термінології посідала і продовжує посідати важливе місце у будь-якій науці, у тому числі географії. Багато термінів і понять ми використовуємо за звичкою і не завжди задумуємося над їхньою сутністю, доцільністю використання у тому чи іншому контексті. Оскільки географія оперує значним масивом термінів, які є надзвичайно поширеними у лексиконі великої кількості людей, широко представлені у друкованих творах, то на фахівців-географів лягає певна відповідальність щодо формування культури їх використання. Однак і в науково-географічній літературі їх застосування часто доволі вільне, отож складно очікувати від нефахівців коректного використання тих чи інших понять і термінів. Тому під час поїздки територією Тернопільської області від екскурсовода можна почути: “В Івано-Франківській області є гори Карпати, а у Тернопільській – гори Товтри або Медобори”. У недавно виданій Центральним осередком гірського туризму Польщі карті “Торгани (центрально-східна частина)” підписані, окрім звичних для нас хребтів і вершин, ще й пасма та масиви [5]. При цьому чіткої логіки в іменуванні тих чи інших частин Горган хребтами, пасмами чи масивами не простежується. Тому й виникла ідея з'ясувати на основі аналізу наукових джерел правомірність і доцільність використання деяких понять і термінів.

Вихідні передумови, формулювання цілей статті, постановка завдання. У даній статті ми

хочемо заторкнути дуже вузький спектр широко використовуваних географічних понять, які стосуються передусім гірського рельєфу, на прикладі Українських Карпат. До того ж не ставиться завдання поставити крапку у цьому питанні, а тільки визначити напрямки для дискусії.

Вихідним для нас є поняття “гори”. У “Географічній енциклопедії України” (ГЕУ) воно визначається так: “ГОРИ – дуже підняті над прилеглими рівнинами ділянки земної поверхні, що характеризуються значним коливанням відносних висот і контрастним рельєфом. За характером простягання розрізняють гірські ланцюги, масиви і хребти. Важливими елементами гір є їхні вершинні поверхні, перевали, поверхні вирівнювання, міжгірні улоговини. За морфологічними ознаками гори поділяють на високі (понад 2000 м над р. м.), середньовисокі (від 1000 до 2000 м) і низькі (від 600 до 1000 м). За походженням гори переважно тектонічні та вулканічні. Тектонічні гори бувають складчасті, складчасто-брилові й столово-брилові” [1, с. 285].

У “Географическом энциклопедическом словаре” (ГЭС) визначення цього терміну українською звучить так: “ГОРИ – частини земної поверхні, значно підняті над прилеглими рівнинами й сильно розчленовані. Простягаються іноді на сотні й тисячі кілометрів, піднімаючись до висоти 8848 м (г. Джомолунгма в Гімалаях). Утворюють зазвичай прямолінійні (Великий Кавказ, Піренеї та ін.) або дуго-

подібні підняття (Альпи, Карпати та ін.). Залежно від величини площ, які зайняті горами, їхньої будови й віку виділяють гірські пояси, гірські системи, гірські країни, гірські хребти й підняття більш дрібного рангу, що розділені зазвичай зниженнями (міжгірськими западинами, гірськими долинами та ін.), поєднання яких дає різні типи розчленування гір – паралельне, радіальне, пір'ясте, кулісне, гіллясте, гратчасте й ін. Гори формуються переважно в тектонічно активних областях, часто зазнають інтенсивних підняття, що супроводжуються землетрусами й вулканічною діяльністю. За походженням умовно поділяються на: тектонічні гори – зі складчастою або складчасто-бриловою структурою, які підняті на декілька кілометрів і відрізняються розмаїтістю рельєфотворчих процесів і глибоким розчленуванням; ерозійні гори – платоподібні поверхні з горизонтальною геологічною структурою, що зазнали новітніх (неотектонічних) підняття і розчленовані долинами рік і тимчасових водотоків; вулканічні гори – конуси вулканів, високо підняті лавові покриви й т. п. Основні елементи гірського рельєфу – вершини, гребені, поверхні вирівнювання, схили, річкові долини. Принципова відмінність від рельєфу рівнин – значно більша глибина й густота розчленування, посилення контрастності й мозаїчності всього комплексу природних умов. Найважливіші екзогенні процеси – вивітрювання, ерозія, нивація, льодовикові процеси, схиліве перенесення матеріалу та ін. – різко розрізняються в умовах високогірного рельєфу, середньогірного рельєфу, низькогірного рельєфу й у межах гір різного походження. Основна географічна закономірність гірських територій – прояв висотної поясності (висотної зональності) ландшафтів” [4, с. 77-78].

Друге визначення більш детальне і з погляду характеристики рельєфу гір акцентує увагу на ієрархії найбільших за розміром території гірських споруд – гірські пояси, гірські системи, гірські країни, а також називає третій тип гір за походженням – ерозійні. У менш повному визначенні ГЕУ йдеться про те, що вважатися низькими горами можуть тільки території з висотами, що перевищують 600 м. На це звертається увага і у багатьох інших визначеннях [14].

Беручи до уваги основні критерії визначення гір, потрібно чітко утверджувати думку про те, що споруди з висотами менше 600 м, незалежно від їх генези та глибини розчленування (навіть, якщо вона більше 200 метрів), не слід називати горами. Для цих утворень вже закріпився такий термін, як горбогір'я (наприклад, Берегівське горбогір'я у межах Закарпатської низовини) [7, с. 86]. На сьогодні визначення терміну практично неможливо знайти у словниках. Тому його варто закріпити у нових виданнях, сформулювавши таким чином: **Горбогір'я** – *відносно невелика ділянка земної поверхні із значними коливаннями висот, що помітно піднята над навколишніми рівнинами і має абсолютні висоти до 600 м.* Слід, можливо, розширити використання

цього терміну для позначення ним *морфологічного типу рельєфу з глибиною розчленування понад 200 м – горбогірний рельєф.* Адже різко виражене ізольоване підняття з відносною висотою понад 200 м, зі схилами й підшвою прийнято вже називати не горбом, а горою [11, с. 53]. Тому у друкованих виданнях очевидно слід утверджувати назву не Кременецькі гори [6, с. 10], а Кременецьке горбогір'я.

Подібна ситуація із терміном “низькогір'я”, який давно утвердився як морфологічний тип гірського рельєфу: “низькогір'я – тип гірського рельєфу з абсолютними висотами 600–1000 м, відносними – кілька сотень метрів. Утворилося внаслідок висхідних тектонічних рухів або денудації високих гір” [2, с. 415]. У ГЭС це визначення доповнюється твердженням, що термін може стосуватися і гірських ділянок з більшими абсолютними висотами, якщо вони оточені значно більше піднятими хребтами [4, с. 201].

Термін “низькогір'я” сьогодні широко використовується для опису характеру рельєфу окремих низькогірних ділянок гір. Однак його також використовують для назв конкретних мезоформ рельєфу – Майданське низькогір'я, Ворохто-Путильське низькогір'я [10, с. 35, 53]. Отже, він використаний як родова частина географічної назви. У такому варіанті **низькогір'я** слід трактувати як *відносно невелику гірську споруду чи ділянку гірської системи, яка має абсолютні висоти 600–1000 м і більше.* У цьому випадку цілком закономірними будуть назви Майданське, Слобода-Ронгурське, Ворохто-Путильське низькогір'я, але Битківсько-Гвіздецьке горбогір'я (найвища точка – гора Городище має висоту 597 м). Доцільно було б Верхньотисенську (Солотвинську) улоговину називати Верхньотисенським низькогір'ям, оскільки саме низькогір'ям ця мезоформа є за типом рельєфу, а її найвища точка – гора Дарола має висоту 758 м.

Виклад основного матеріалу. Щодо простої диференціації гірського рельєфу у глобальному масштабі, то тут підходи в усіх довідкових джерелах майже не відрізняються. Найбільшою орографічною і геоморфологічною одиницею у класифікації гірського рельєфу вважають ГІРСЬКИЙ ПОЯС. Ним називають найбільші гірські споруди, витягнуті на багато тисяч кілометрів, які поєднуються просторово та за історією розвитку (наприклад, Альпійсько-Гімалайський, Кордильєри – Анди Америки) [4, с. 201].

Наступний ієрархічний рівень посідає термін ГІРСЬКА КРАЇНА – “велика ділянка земної поверхні з різкими коливаннями висот, значно (на багато сотень, іноді тисячі метрів) піднята над навколишніми рівнинами. Гірська країна формується зазвичай у результаті єдиного етапу тектонічного розвитку, що супроводжується переважанням висхідних рухів. Простягається іноді на декілька тисяч кілометрів, має складну конфігурацію. Складається з ряду гірських ланцюгів і хребтів, що розділені міжгір-

ськими западинами й річковими долинами” [4, с. 75].

Синонімом до терміну “гірська країна” вважається більшістю фахівців термін “гірська система”. “ГІРСЬКА СИСТЕМА – велике підняття, частина гірського поясу, що сформувалася впродовж однієї геотектонічної епохи, має просторову й морфологічну єдність і являє собою сукупність хребтів, ланцюгів, нагір’їв і міжгірських западин” [4, с. 75]. Використовувати таксон “гірська система” очевидно доцільно у випадку, коли йдеться про гірську країну, яка має складну просторову структуру, як, наприклад, Карпати.

У визначенні поняття “гори” в ГЕУ йдеться про найголовніші додатні форми рельєфу гір за характером простягання – гірські ланцюги, масиви і хребти. Саме така ієрархічна послідовність цих форм. Розглянемо визначення цих понять, починаючи із хребтів.

“ХРЕБЕТ ГІРСЬКИЙ – лінійно витягнута гірська споруда або серія гір з морфологічно вираженою віссю, вздовж якої згруповані найбільші висоти. Найчастіше відповідає морфоструктурі, утвореній додатними тривалими тектонічними рухами або вулканізмом. За морфологічними і генетичними ознаками розрізняють хребти гірські симетричні й асиметричні, моноклінальні, антиклінальні, вулканічні, брилові, горстові тощо. З гірських хребтів утворені гірські ланцюги та системи. В Українських Карпатах переважають асиметричні хребти, пов’язані з антиклінальними складками та насувами (Скибові Карпати), а також складчасто-брилові (Чорногора, Свидовець, Мармароський масив)” [3, с. 380].

“ГІРСЬКИЙ ХРЕБЕТ – лінійно витягнуте гірське підняття значної висоти й довжини зі схилами, зверненими у протилежні сторони; переважно утворюють частину гірської країни. Найбільші висоти найчастіше відповідають осі хребта, що (згідно з особливостями розвитку й літологічного складу гірських порід, які його складають) може мати гостроверху, куполоподібну або плосковерху форму. У межах гірського хребта виокремлюються окремі вершини й відроги; від сусідніх хребтів він зазвичай відділений долинами рік або внутрішньогірськими западинами” [4, с. 76].

Визначення понять доволі близькі за змістом і відрізняються тільки деталізацією окремих аспектів. Тепер розглянемо реальне використання цих понять у характеристиці Українських Карпат. Немає ніяких заперечень щодо назв “хребет Хом”, “хребет Аршиця”, “хребет Чортка”, “хребет Ракова”, але є питання до назв “Полонинський хребет”, “Вулканічний хребет” [6, с. 27]. Зрозуміло, що за змістом дві останні мезоформи рельєфу жодним чином не відповідають поняттю хребет, а тому виникає питання про доцільність їх використання.

Які ж поняття використовуються для означення мезоформ гірського рельєфу? Спочатку назвемо їх і наведемо визначення цих понять.

“ГІРСЬКИЙ МАСИВ – більш-менш ізо-

льована ділянка гір, що має приблизно однакову довжину й ширину і часто відрізняється відносно слабкою розчленованістю. Гірські масиви можуть бути різного походження (тектонічного, вулканічного та ін.). Приклади гірських масивів: Ельбрус у горах Кавказу, Татри у Карпатах” [4, с. 75].

“ПАСМА – витягнуті, відносно невисокі форми рельєфу. На суходолі розрізняють гірські і горбисті пасма. Для Українських Карпат та Кримських гір характерні низькогірні і середньогірні пасма різного генезису: денудаційно-тектонічні (Вулканічний хребет, Головне пасмо Кримських гір), структурно-денудаційні (кустові низькогір’я Внутрішнього і Зовнішнього пасом Кримських гір)” [3, с. 14].

“ГІРСЬКЕ ПАСМО – ряд окремих хребтів і масивів, які простягаються один за одним в одному напрямку, іноді з’єднані перемичками” [4, с. 74].

“ГІРСЬКЕ ПАСМО – ряд лінійно витягнутих гірських хребтів, зазвичай одновікових і генетично спільних, які нерідко розділені поперечними долинами, сідловинами, що мають різні назви” [11, с. 54].

“ГІРСЬКА ГРУПА – частина гірської системи, відособлена внутрішньогірськими западинами, глибокими долинами, перевалами. Гірські групи можуть розділятися на окремі хребти й міжгірські долини” [4, с. 74].

“ГІРСЬКА ГРУПА – відокремлена ділянка гірської області, компактна система хребтів і окремих масивів, відділена від інших подібних груп долинами і низькими сідловинами” [14].

Взявши до уваги ці визначення понять, передусім слід звернути увагу на те, що для детального опису гірського рельєфу наведених понять у такому їх трактуванні явно недостатньо. Тому у літературі можна зустріти використання тих самих термінів для позначення частин гірської країни різного рангу. Так, Вулканічні Карпати називають Вигорлат-Гутинським вулканічним хребтом. Водночас у невеликій частині цього гірського утворення, що тягнеться між річками Уж і Латориця, виділяють хребти Анталовицька Поляна, Синаторія, Липова Скеля, Товстий, Плішка, Синяк. Таким чином виходить, що хребет складається з хребтів. Подібні приклади можна навести і щодо використання поняття “масив”. Так, у схемі геоморфологічної регіоналізації Полонинсько-Чорногірських Карпат виділено Свидовецько-Чорногірський гірський масив, який у свою чергу складається із Свидовецького гірського масиву і Чорногірського гірського масиву [8, с. 53]. Водночас у межах Свидовця виокремлюється ряд утворень, які не можна назвати хребтом чи горою, а скоріше масивом – масиви Близниці, Апецької.

Отже, такі терміни, як “хребет”, “масив”, “група” можна трактувати у вузькому і широкому розумінні. Як впливає з наведених прикладів класичних визначень понять, **гірський масив** у широкому розумінні, є відносно великою і цілісною ділянкою гірської системи, яка може поєднувати декілька гірських хребтів (як Татри у Карпатах). У вузькому розумінні під **масивом** розуміють відносно

велику гору з численними відрогами, що спрямовані у різних напрямках. Щоб розрізнити відмінні за змістом поняття, можна було б використовувати два терміни: **гірський масив** (як частина гірської країни, тобто у широкому розумінні поняття), **масив гори** чи **масив гір** (у вузькому розумінні).

Застосувавши такий підхід до Українських Карпат, можна стверджувати, що усі складові частини Полонинсько-Чорногірської області (Полонина Рівна, Полонина Боржава, Полонина Красна, Свидовець, Чорногора, Гори Гриняви, Гори Яловичори), а також Вулканічних Карпат (Вигорлат, Маковиця, Великий Діл, Тупий, Оаш) є типовими гірськими масивами. А вже до складу гірського масиву Полонина Красна входить масив Менчула, до гірського масиву Свидовець – масиви Близниці, Апещкої, Опреші, Ур'ї, до гірського масиву Чорногори – масиви Петроса, Шешула і т. д.

Термін **гірське пасмо**, який прийшов на зміну використовуваному ще у 20-х роках ХХ століття терміну **гірський ланцюг**, також, очевидно, слід розглядати у двох значеннях [13, с. 50]. У вузькому розумінні його можна трактувати як **пасмо хребтів** (хребти, що тягнуться в одну лінію), **пасмо гір** (група розділених річками гір, що тягнуться в одну лінію) чи **пасмо хребтів та гір**. Вони можуть включати в себе і масиви гір. Прикладом пасма хребтів є Матагів-Ігровець-Сивулянський у Скибових Горганах, а прикладом пасма хребтів та гір – пасмо гори Стара Шебеля (1 216 м), масиву Кременця (1 226 м) та Кичери Кропивної (1 111 м), хребта Яровище (926 м) на межиріччі Стрия-Опору в Сколівських Бескидах, що відповідає Рожанській морфоструктурі.

Гірське пасмо у широкому розумінні є пасмом гірських масивів. У такому значенні його можна використовувати для означення Полонинського пасма в області Полонинсько-Чорногірських Карпат чи Вигорлат-Гутинського пасма в області Закарпатського низькогір'я.

Гірська група у широкому розумінні поєднує також масиви гір, гірські хребти і пасма хребтів і гір. Від гірських масивів гірські групи відрізняються меншою консолідованістю елементів територіальної структури, а від гірських пасм – нелінійним (пара-

лельним, радіальним, пір'ястим, кулісним, гіллястим чи гратчастим) порядком їх розміщення. У минулому в Карпатах виділяли Гринявську групу та групу Лосової [12, с. 186]. Однак за характером консолідованості і структури вони цілком відповідають поняттю гірського масиву – відповідно гірський масив Гриняви та гірський масив Яловичори.

Поняттю “гірська група” у широкому розумінні відповідають геоморфологічні райони Скибових (Зовнішніх) Карпат – Верхньодністерські Бескиди, Сколівські Бескиди, Скибові Горгани, а також Покутський та Буковинські Карпати.

У вузькому розумінні під терміном “**гірська група**” слід розуміти хаотично розміщену групу розділених річками окремих гір і невеликих хребтів, які становлять певну цілісність. За розмірами вона приблизно відповідає геоморфологічному підрайону (наприклад, Топільнице-Розлуцькому чи Орівському у Верхньодністерських Бескидах) [7, с. 191]. Пропонуємо такі просторові частини гірської системи називати **групами хребта** чи **групами гір (гори)**. Так, Топільнице-Розлуцький підрайон можна називати групою Розлуча, а Орівський – групою Цюрхова-Соколовця.

Висновки. Запропоновані поняття варто утверджувати у друкованих наукових і науково-популярних публікаціях. На загальногеографічних чи фізичних картах, які призначені для широкого кола людей, що цікавляться Карпатами, достатньо у більшості випадків використовувати усталені назви, без вказування родового поняття (Верхньодністерські Бескиди, Сколівські Бескиди, Скибові Горгани, Свидовець, Чорногора, Гори Гриняви, Гори Яловичори, Чивчини, Покутсько-Буковинські Карпати і т. д.). Однак, такі написи на картах як “Вулканічний хребет” слід замінити на “Вулканічне гірське пасмо”, Полонинський хребет – на “Полонинське гірське пасмо”, “Верховинсько-Вододільний хребет” – на “Верховинсько-Вододільне пасмо хребтів” “Верхньотисенська улоговина” – на “Верхньотисенське низькогір'я”. На великомасштабних картах варто використовувати термін відріг. Зокрема, від Ігровця у Горганах відходить не хребет Ріг, відріг Ріг, від Грегота – не хребет, а відріг Щавник.

Література і джерела

1. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1989. – Т. 1. – 416 с.
2. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – 480 с.
3. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1993. – Т. 3. – 480 с.
4. Географический энциклопедический словарь: Понятия и термины / Гл. ред. А.Ф. Трешников; Ред. кол. Э.Б. Алаев, П.М. Алампиев, А.Г. Воронов и др. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – 432 с.
5. Горгани (центрально-східна частина): туристична карта. – Краків: Центральний Осередок Гірського Туризму ППТК, 2006.
6. Загальногеографічний атлас України. – К.: ДНВП “Картографія”, 2004. – 112 с.
7. Кравчук Я.С. Геоморфологія Скибових Карпат. – Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 232 с.
8. Кравчук Я.С., Іваник М.І. Геоморфологічна регіоналізація Полонинсько-Чорногірських Карпат // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Збірник наукових праць. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 52-64.

9. Природа Українських Карпат /За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Видав-во Львівського ун-ту, 1968. – 266 с.
10. Рудько Г., Кравчук Я. Інженерно-геоморфологічний аналіз Карпатського регіону України. – Львів, 2002. – 172 с.
11. Соловьев А.И., Карпов Г.В. Словарь-справочник по физической географии: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
12. Цись П.М. Геоморфологія УРСР. – Львів: Вид-во при Львівському ун-ті, 1962. – 224 с.
13. Шубіна Т.В. Проблеми терміноутворення в географічній термінології 20-х років ХХ століття // Культура народів Причорномор'я: Научний журнал. – 2006. – № 53 – С. 49-52.
14. <http://uk.wikipedia.org>

Стаття надійшла 1.06.2010 р.

УДК 911:712.3(100)(091)

Володимир Опока

З ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ АНТРОПОГЕННО-ТЕРАСОВИХ КОМПЛЕКСІВ

Терасування схилів є одним з ефективних способів створення сільськогосподарських ландшафтів, які є стійкими до різних руйнівних процесів. У статті розглянуто історичні аспекти поширення, вивчення, особливості використання, причини створення антропогенно-терасових комплексів, а також описано їх конструкційні особливості. Охарактеризовано процес терасування як важливий елемент земельних меліорацій схилових ландшафтів.

Ключові слова: *схилувий ландшафт, антропогенно-терасові комплекси, ерозія, історія створення, конструкційні особливості.*

Volodymyr Opoka. From the history of using antropogenic-terraced complexes in the world. *Terracing of slopes is an effective method of creating agricultural landscapes that are resistant to different destructive processes. This article offers some insights into historical aspects of dissemination, studying, usage characteristics, reasons for working out anthropogenic-terraced complexes; it also provides clues to their structural peculiarities. The process of benching as an important element of land melioration of slope landscape is described here.*

Key words: *slope landscape, anthropogenic-terrace complexes, erosion, history of creation, construction characteristics.*

У Західній Європі, починаючи з бронзового віку, терасуванню піддаються схили передгір'я і низькогір'я Балканського півострова, Піренейів і Альп. Чудові приклади стійкості і естетизму демонструють древні терасові комплекси Перу і Мексики, добре відомі терасові системи Китаю і унікальні високогірні тераси з рисовими чеками Філіпін і Малайзії [4]. У гірських регіонах Східної Європи і Сибіру також багато древніх терас за віком і збереженням подібні до світових аналогів, але вони поки що ще недостатньо відомі і не вивчені. До традиційних районів, де відбувається масове терасування схилів, належить Закарпаття, як район розвиненого гірського садівництва і виноградарства; внутрішньогірський Дагестан і західний Тянь-Шань, як райони із традиційною землеробською спрямованістю і дефіцитом придатних для розорювання вирівняних ділянок.

Дослідження терас до недавнього часу планомірно не проводилися і зводилися, головним чином, до опису їх географічного положення. Однією з найдревніших робіт слід рахувати замітки літописця ХІІІ ст Степаноса Орбеліана, що описує

терасування схилів річкових долин у Вірменії в Х столітті [7]. На сьогоднішній день існує єдина в світі монографія, написана Оліферовим А.Н. [9], присвячена місцю терасування, у тому числі і древнього, в системі земельних меліорацій різних гірських систем світу. Наукових робіт, які були б присвячені безпосередньо вивченню конструкційних особливостей древніх терас, дуже небагато. Для Кавказького регіону можна назвати роботу географів А.К. Борунова і А.Л. Бочавера [3], що включає також і класифікацію древніх терасових систем цього регіону. Результати досліджень конструкційних особливостей древніх антропогенно-терасових комплексів гір Кавказу і Карпат наводяться у працях М.І. Скрипнікової та інших. Досліджуючи ці комплекси, М.І. Скрипнікова, М.Г. Кіт, В.Ф. Радзій, І.М. Шпаківська, О.Г. Мариськевич і Є.В. Пука обґрунтували основні причини розвитку терасування в цих районах, визначили приблизний вік терас, описали конструкційні і функціональні особливості терасових комплексів [12].

Давнє терасування є одним із прикладів раціонального природокористування. У Європі, почи-

наючи з бронзового віку, терасують привододільні схили передгір'їв і низькогір'я Балканського півострова, Піренейв, Альп, Карпат. На півдні Франції здійснюється терасування під троянди, в Німеччині вздовж Рейну – під виноградники, в Італії – під цитрусові [9].

В Європі тераси вперше почали використовувати в Альпах і тому вони відомі під назвою альпійських. Застосовувались вони для боротьби з селями. З європейського досвіду будівництва канаво-терас варто відзначити тераси типу сакарді. Ці тераси складається з двох частин – виїмкової частини і напівкруглого насипного валу. Ширина тераси – 2-4 м, висота валу – 0,3-0,5 м. Ці тераси мають позожджній ухил до 5°.

Оригінальні тераси використовуються в Швейцарії для закріплення селенебезпечних гірських схилів. Тераси встановлюють на схилі, а вже потім їх заповнюють гумусованим ґрунтовим матеріалом. Приблизно такі ж тераси використовують для боротьби з селями в Австрії. Старий спосіб терасування, що базується на вирізуванні сходинок і закріплення їх ґрунтом з верби, зараз не використовують через його недовговічність і дорожнечу. Зараз на гірських схилах з великими ухилами застосовують метод Праксела, який відрізняється від попереднього тим, що на вирізаних в ґрунті сходинок будують прокладку з грубих колод, укладеного у вигляді позожджніх і поперечних брусів, котрі прикриваються дрібним хмизом, а зверху засипають шаром землі товщиною 10-15 см. На підготовлену в такий спосіб основу вкладають вітки верби, а потім засипають шаром землі.

У Румунії тераси використовуються переважно для вирощування виноградників. Крім ручного терасування, на відносно пологих схилах використовують механізми, зокрема, спеціальний терасер типу грейдера. Крім того у цій країні створюють плантажні тераси.

В Італії такі схили терасуються для створення виноградних плантажів. Тераси будуються з горизонтальним полотном і нахиленими земляними відкосами [9].

У Болгарії використовують всі види терас. Гребенеподібні тераси збудовані за методикою, яка використовувалась колись в СРСР. Лавкоподібні тераси поділяються на декілька типів, з яких найбільш поширеними є наорні [2]. Тераси такого типу поширені в Болгарії повсюдно, а між обробленими ділянками залишено простір. Процес формування наорних терас посилюється ерозією в їх верхній частині та акумуляцією ґрунту – в нижній. Будівництво таких терас відбувалось стихійно, про що свідчить неоднакова ширина терасового полотна і різні ухили на відкосах. Незалежно від цього наорні тераси відіграють велику протиерозійну роль. Інколи вони повністю припиняють ерозію. Такі тераси рекомендують будувати на схилах, що мають крутість понад 3-4°, при достатньо глибокому ґрунтовому профілі. Висота наорної тераси на відкосі – 0,5-1,5 м, а похил – не більше 3-4°.

Виїмково-насіпні тераси створювалися у

Болгарії з протиерозійною метою, і на них культивують виноград і овочі. Їх будували, зазвичай, на схилах крутістю 11-12°. Верхня межа можливого створення таких терас залежить від потужності ґрунту. За допомогою різних механізмів, терасу можна збудувати навіть на схилах з крутістю 45°. Проте, найбільше це можливо до ухилу 28-30°. При значних ухилах насипний відкіс стає дуже широким і займає значну площу схилу.

Оригінальним методом терасування є навколостебельні площадки-тераси круглі з діаметром біля 2 м, або квадратні розміром 2х2 м. Їх створюють на схилі в шаховому порядку і вирощують овочі. Ці площадки-тераси доповнювались канавками, борознами і іншими протиерозійними елементами [9].

Позитивний досвід створення наорних терас має Польща, де в 60-х рр. XX ст. в околицях с. Земницько було створено терасовий комплекс із висотою відкосу 1,5 м.

Класичний район терасових ландшафтів – лесова провінція Східної Азії. Головною фізико-географічною особливістю цієї території є наявність лесу, котрий являє собою пухку породу з пилювато гранулометричним складом. Лес дуже легко розмивається, тому при сильних зливах утворюється найсильніша в світі ерозія. Для недопущення шкідливого впливу ерозії на схилах вже декілька тисячоліть створюють тераси. Вони перетворюють круті схили в пологі, що не тільки знижує ерозію ґрунту, але й підвищує урожайність. У лесовій провінції майже всі схили затерасовані, причому існує думка, що нахилені тераси не створювались спеціально. Справа в тому, що по межах полів селяни створювали валочки. Потім, унаслідок багаторічної оранки ґрунт стягувався у бік цих валочків, і поле перетворювалось в терасу.

Серед різноманіття терасових комплексів в Китаї можна виділити 5 основних типів: «рисові», суцільні східчасті із вертикальними відкосами, суцільні східчасті із похилим відкосом, переривчасті, індивідуальні площадки-ніші. Найдавнішими з них є «рисові» тераси, або чеки, які мають неправильну форму і переважно неоднакову ширину полотен, вони можуть бути як сухими так і залитими водою [6].

У Китаї тераси часто використовують для садівництва. Ліквідує сильно виражену ерозію ґрунтів і покращуючи їх водний режим, тераси часто забезпечують вдвічі більші врожаї садів порівняно з незатерасованими схилами. Найкращими для терасування є схили, складені осадовими породами, на яких утворюються більш потужні і родючі ґрунти, ніж на елювії щільних порід. Під культуру рису створюють горизонтальні тераси, при цьому сильно втрамбовують ґрунт до глибини 40-50 см, або цементують його. Такі тераси непридатні для вирощування культур, окрім рису. Щодо укріплення відкосів, тераси бувають кам'яні та задерновані. Перші зустрічаються в гірських умовах, а другі – переважно на рівнинах. У горах, де багато каменю і мало землі, відкоси роблять вертикальними, обкладаючи їх каменем. Це економить втрату цінної землі

при терасуванні схилів. Цікавою є технологія самотерасування схилів. У такому разі на схилі вздовж горизонталей будують кам'яну стіну заввишки 1,5-2 м. Потім налив і наорювання в напрямку стін з нагірних ділянок сприяють утворенню терас.

Значного поширення набули тераси і в Африці. В Алжирі з метою затримки стоку і змиву застосовується оригінальний спосіб терасування. Гірський схил розробляється терасами завширшки 3-5 м з ухилом 1-2 %. Біля підніжжя кожної тераси за допомогою підривних робіт проривають рів, заповнений великим камінням, який служить для затримки зливових дощів. Широко поширені гребеневі тераси, призначені для затримання поверхневого стоку, в Замбії і на сусідніх територіях, де їх називають "контурні вали", або "гребені" [5].

В Америці, як і в інших частинах світу, тераси є давнім механізмом землеробства на схилах і ефективним методом боротьби з ерозією [9]. Практика використання східчастих терас така ж давня, як і саме землеробство. За декілька століть до того, як конкістадори захопили Перу, предки інків вже досягали високого рівня у спорудженні горизонтальних терас, котрі підтримувались штучними стінками з каменю. Ці споруди використовувались для створення великих полів у долинах і вузьких східчастих польових смуг на крутих гірських схилах. Багато з цих терас використовуються донині.

У США терасування практикується ще з початку XIX ст. Тут поширення набули три основні типи антропогенно-терасових комплексів: східчасті (для боротьби з ерозією шляхом зменшення крутості схилу), похилі (для затримання і повільного відводу поверхневого стоку), горизонтальні (для затримання і збереження волги). Найпоширенішими є похилі тераси.

Основним принципом ефективного терасування є таке розміщення терас вздовж схилу, при якому вони перехоплюють поверхневий стік з площ, що знаходяться над кожною терасою, перш, ніж швидкість відведеної води досягає величини, що викликає значну ерозію. Поперечний переріз терас має задовольняти таким вимогам: 1) місткість водозбірних каналів має бути достатня для прийому поверхневого стоку; 2) ухил відкосів має бути такий, щоб ліквідувати надлишковий змив і забезпечити ефективну роботу с/г машин без руйнування гребеня терас; 3) будівництво терас має бути недорогим [1].

Що стосується довжини терас, то зазвичай відстань 480-540 м є максимальною, по ній вода по терасі може текти в одному напрямку. Такі довгі тераси мають мати велику площу поперечного перерізу каналу. У тому випадку, коли потрібно спорудити довшу терасу, її часто будують, надаючи каналу ухил на два боки від найвищої точки на лінії тераси [1]. В США тераси будують на таких горбистих орних землях, де прості, дешевші заходи не можуть забезпечити відповідну боротьбу з ерозією. Терасування не може бути виправдане там, де з однаковим успіхом можна захистити ґрунт

такими прийомами обробітки і агротехніки, як контурна оранка, сівозміна та посів смугами [9]. Горизонтальні тераси використовують переважно в засушливих районах для затримання максимальної кількості опадів для польових культур. Важливий момент в будівництві горизонтальних терас – створення умов для розподілу перехопленої води на щонайбільшу площу. Вода, що надходить на терасу має розподілятися до другої тераси [1].

До регіонів давнього терасування схилів відноситься й Північний Кавказ і Закавказзя [12]. Найбільші терасові комплекси приурочені до куєстової області Північного макросхилу Кавказу. В цьому плані тераси Кавказу подібні до терасових комплексів Кримських гір. Давні антропогенні терасові комплекси розташовані вздовж річкових долин і приурочені не до сучасних поселень, а до поселень майкопського, скіфського і аланського часу. Сучасне антропогенне навантаження на них мізерне. Клімат, особливості геоморфології та геології території стимулювали розвиток терасування на крутих і пологих схилах Північного Кавказу. В районі куєст часто зустрічаються оригінальні за формою терасові комплекси, утворені навколо піщаних останців, оточених круговими терасами, що використовувались переважно для збирання конденсаційної вологи. Терасовий комплекс має пірамідальну форму, що й зберегло його від руйнування. Оскільки куєстові плато майже цілком були зайняті поселеннями (ховались від набігів кочових племен), то єдиним місцем для розвитку землеробства були круті куєстові схили, котрі для цього передбачали терасування.

Створення рукотворних, стійких до руйнування терасових агро ландшафтів майже повністю стабілізувало схилі процеси. Схили переважно були круті, тому особливістю кавказьких терасових комплексів є те, що полотно терас найчастіше відповідає виїмковій частині сходини, а брівка і відкіс – насипні, куди переміщається ґрунтовий матеріал при вирівнюванні полотна. Ґрунт переносили на нижчу ділянку крутого схилу і насипали шарами, що призводило до виположування схилу і побудови брівки і відкосу. При пошаровому насипанні ґрунту його втрамбовували ногами. Все це сприяло більшій стійкості терасових сходин. Характерною особливістю конструкції терас північно-кавказького типу є розташування насипної частини над виходами щільних порід на поверхню схилу з метою їх консервації від наступних руйнувань. Таким чином, зовнішній вигляд терасового комплексу визначається індивідуальними геолого-геоморфологічними особливостями терасованого схилу і повсюдно позбавлений рис симетричності і регулярності в розташуванні сходин. У північно-кавказькому регіоні виділяється три типи стійких до руйнування давніх антропогенних терасових комплексів: 1) північних експозицій, виїмково-насипного типу, що закривають своєю насипною частиною виходи щільних порід; 2) північних експозицій, з привнесенням ґрунту зі сторони і закріпленням полотна з середини "цементуючим" матеріалом;

3) південних експозицій, виїмково-насипного типу з насипними двохсхідчастими полотнами.

Давню історію терасування схилів має Молдова. В основному терасовані схили тут використовуються під виноградники. Ширина полотен древніх терас становить 2,5-3 м, із задернованими відкосами. При відновленні терасування в 50-ті роки минулого століття полотна терас розширили до 5 м. для уможливлення механічного обробітку виноградників. Для схилів крутизою 12–17° використовувалася плантажний спосіб будівництва терас, а для схилів 17-25° – виїмково-насипний [13].

В Україні регіонами розвиненого терасування схилів є гірські системи Криму і Карпат [8; 12]. Найдавніші тераси в Карпатах приурочені до області зовнішніх Карпат, району середньовисотних моноклінальних хребтів Сколівських Бескид. Значного поширення набуло терасування і на території Вододільно-Верховинського геоморфологічного масиву [11]. В даних регіонах головні землеробські угіддя, в тому числі й терасові комплекси, розташовані вздовж річкових долин біля населених пунктів. Сучасні населені пункти нерідко знаходяться у безпосередній близькості або на місці давніх гольдштат-ських фортець (IX-XII ст.) і слов'янських поселень (X-XVI ст.).

Панівним елементом рельєфу тут є схили різної крутизни, довжини і експозиції. Зазвичай максимально крутими є верхні ділянки схилів, тоді як нижні – вирівняні. Клімат дуже вологий зі сніжними зимами і літніми зливами. Геологічні відклади представлені елювіально-делювіальними суглинками, піщано-глинистими відкладами і галькою. Головними причинами повсюдного терасування схилів на фоні згаданих природних умов були: нестача через постійне зростання чисельності населення придатних для оранки пологих земель в нижніх частинах схилів і нестабільність їх продуктивності через періодичне поховання під плащем делювію, що переміщався з верхніх ділянок схилів. Дане явище викликане не тільки природними причинами, але й повсюдним зведенням лісів, перевипасом, непродуманим будівництвом комунікацій. Такі тераси в Карпатах дуже погано вивчені.

За даними ряду авторів, перші фрагменти терас в цих місцевостях зводились на початку V ст. [12]. Час масового будівництва терас співпав із масовим вирубуванням лісів у XII-XIII століттях. Автори відзначають, що територія масового терасування в Карпатах обмежена абсолютними висотами 500 м. Вище від цієї відмітки тераси зустрічаються дуже рідко і у вигляді терасет – концентричних валоподібних кілець навколо схилів горбів і підвищень. В Сколівських Бескидах виявлено два типи терасових комплексів: 1) з прямими або слабонахиленими полотнами і 5-10 високими східцями, котрі займають весь схил від вододілу до підніжжя; 2) з рівними (інколи із зворотнім ухилом) полотнами і невисокими численними (до 20) східцями, розташованими переважно в середніх і нижніх частинах схилів [12]. Тераси першого типу споруджувались на схилах з різною крутістю та складною морфологією переважно виїмково-насипним способом. На

крутих ділянках схилів терасові сходинки розташовувались часто. На похилих ділянках закладання терасових сходинок чергували з непорушеними, вирівняними схиловими ділянками. Внаслідок щорічного обробітку непорушені ділянки схилів частково вирівнювались, утворюючи широкі нахилені терасові полотна. Тераси обох типів споруджувались вручну або з використанням кінної тяги.

Перший тип карпатських терас стійкіший до деградації, бо його конструкція не передбачає наявності відносно крутої схилової поверхні ні в межах комплексу, ні вище від нього, де може формуватись стік. Терасування тільки середньої та нижньої ділянок схилів, яке здійснювалось в останні століття, з формуванням вузьких терасових полотен (до 10 м) формує схилові агроєкосистеми, що не цілком стійкі до ерозії.

Тераси в Кримських горах використовувались як системи життєзабезпечення древніх «печерних міст» і датуються IX-XIII ст. Ці терасові комплекси склалися із кам'яних підпірних стінок, які формували своєрідні «кишені», що заповнювалися підручним ґрунтом і втрамбовувалися. Кожна підпірна стінка із сторони відкосу закрита ґрунтом, що сприяє стійкості як кам'яної кладки, так і всього полотна тераси. Проводилося терасування Кримських схилів і в 50-60-х роках минулого століття. Будувалися ці антропогенно-терасові комплекси механізовано за допомогою універсального бульдозера. Ширина полотен терас становила 3,5 м, зворотній нахил тераси – 5°. Відстань між терасами залежала від крутизни схилу, рослинного покриву і призначення антропогенно-терасового комплексу.

Широкого використання терасування схилів набуло в межах Опільсько-Розтоцької геоморфологічної області, територія якої відрізняється найбільшим ерозійним розчленуванням на Волино-Поділлі. Велика кількість глибоких і широких, часто заболочених річкових долин розчленовують цю область на численні горби з округлими чи плоскими вершинами. Багато антропогенно-терасових комплексів на Опіллі було побудовано в середині-кінці XIX ст. Основними причинами цього стало те, що значна частина земель Західної України належала великим поміщикам, а через постійне збільшення населення, виположених придатних для оранки земель у нижніх частинах схилів не вистачало. Селяни мали мало землі і нерідко вимушені були розорювати круті схили пагорбів і підвищень, формуючи таким чином терасові комплекси. Багато таких комплексів на Опіллі і зараз використовуються як сіножаті, пасовища, а також як індивідуальні наділи [10]. В 50–60-х роках XX ст. терасування схилів на даній території відновилося. Терасовані схили використовувались в основному для вирощування плодівих дерев.

Терасування широко використовується в ряді країн не тільки як ефективний протиерозійний, водозатримувальний і вологозберігальний прийом, але і як естетична складова сучасного антропогенного ландшафту. Великої популярності набуває ландшафтний дизайн, одним з найяскравіших проявів якого є терасування.

Література

1. Беннет Х.Х. Основы охраны почвы. – М.: Изд-во иностр. лит.-ры, 1958.
2. Биолчев А.С. Эрозия и борьба с ней. – София: Земиздат, 1959.
3. Борунов А.К., Бочавер А.Л. Комплекс антропогенно-склоновых террас – состояние, трансформация и вопросы использования // Трансформация горных экосистем Большого Кавказа под влиянием хозяйственной деятельности. – М., 1987. – С. 91-103.
4. Горы Мира. – М.: Мир, 1999. – 547 с.
5. Гудзон Н. Охрана почвы и борьба с эрозией. – М.: Колос, 1974.
6. Драгавцев А.П. Плодоводство в Китае. – М.: Колос, 1966.
7. Маквеян Э.С. Из истории освоения и изучения горных территорий Армении / Проблемы социально-экономического развития горных районов. – Ереван, 1985. – С. 177-179.
8. Малинков В. Древне сельскохозяйственные террасы в Крыму // Виноградарство и садоводство Крыма. – 1960. – № 11.
9. Олиферов А.Н. Террасирование в системе земельных мелиораций. – Симферополь, 1983. – 68 с.
10. Опока В.М. Морфометрія та ґрунти антропогенно-терасових комплексів Опілля // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. – Луцьк, 2009. – № 8. – С. 157.
11. Полупан М.И. Влияние микрорельефа склоновых земель на процессы эрозии // Почвоведение. – 1998. – № 6. – С. 753-762.
12. Скрипникова М.И., Кит М.Г., Радзий В.Ф., Шпакивская И.М., Марискевич О.Г., Пука Е.В. Древние антропогенные террасовые комплексы Карпат и Северного Кавказа как образец создания устойчивых высокопродуктивных агроэкосистем // Бюллетень Почвенного института им. В.В. Докучаева. – 2002. – Выпуск 55. – С. 97-112.
13. Федотов В.С. Террасирование склонов под сады и виноградники в Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1961.

Стаття надійшла 30.03.2010 р.

УДК 911.3

Семен Кукурудза, Володимир Грех

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ БІОТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАХІДНИХ ТЕРЕНІВ УКРАЇНИ

Проаналізовано праці українських і польських вчених, які зробили вагомий внесок у природничі, зокрема біотичні, дослідження західних теренів України. Виявлено, що за останні півтори століття площа земель, зайнятих природним рослинним покривом і, відповідно, тваринним населенням, які формують біотичні ресурси регіону, значно зменшилася. Це, на думку авторів, стало однією з суттєвих причин дестабілізації екологічної ситуації в регіоні.

Ключові слова: природничі дослідження біоти, біотичне різноманіття, компоненти ландшафтних систем, ландшафтне різноманіття.

Semen Kukurudza, Volodymyr Hrehk. A retrospective analysis of biotical research of the western regions of Ukraine. The works of Ukrainian and Polish scientists, who made outstanding contributions to natural sciences in general and biotic research of Western region of Ukraine in particular, were reviewed. The review found that over the past century and a half the area of land occupied by natural vegetation and, consequently, animal populations, which form the biotic resources of the region, greatly diminished. This, the authors believe, was one of the major causes of destabilization of the ecological situation in the region.

Key words: research of biota, biotic diversity, the components of landscape systems, landscape diversity.

Вступ. За останні півтора століття ландшафтні системи та їхні компоненти зазнали радикальних змін. Ці зміни мають двояку генезу – природну й антропогенну. Глобальне потепління в одних регіонах спричиняє тотальну аридизацію ландшафтних систем, а в інших – зростання кількості опадів і, таким чином, служить загальним

тлом, на якому селективно чиниться антропоічний вплив. Наслідки цього впливу охоплюють природно-географічні об'єкти від локального через регіональний і до планетарного масштабу.

Найбільш масштабні форми антропогенного впливу виражені мегаполісами, великими й малими містами, шахтами й териконами, глибокими кар'є-

рами й проваллями, спричиненими наземними і підземними розробками корисних копалин, полотнами залізничних і шосейних доріг, каналами осушувальних і зрошувальних меліорацій, спустошливим вирубуванням лісів, розорюванням крутосхилів тощо. Тобто зберігається загальна тенденція до скорочення території, зайнятої природними ландшафтами, які відіграють екостабілізуючу роль, і збільшення площ, зайнятих ріллею, територіями відведеними для видобутку корисних копалин та поселеннями, які дестабілізують екологічну ситуацію.

На останнє століття припали дві світові війни, наслідки яких час від часу лунають і тепер. Глобальною проблемою стало забруднення природного довкілля з його регіональними і локальними проявами, що вкрай негативно відображається на біоті – найбільш вразливому компоненті ландшафтних систем.

Нами зроблено спробу на прикладі західних теренів України з акцентом на біоту ландшафтних систем проаналізувати внесок українських і польських вчених у природничі дослідження і виявити характерні зміни, що сталися за цей час з рослинним покривом і тваринним населенням. Аналіз публікацій, присвячених проблематиці природничих досліджень з особливою увагою до біоти, дав змогу виділити чотири періоди, кожний з яких має “власних” дослідників. У представленій статті ми акцентуємо увагу на дослідженні двох перших періодів – довоєнному (з другої половини XIX ст. до Першої світової війни) і міжвоєнному (між двома світовими війнами).

Метою дослідження було з’ясувати, внаслідок дії яких чинників і як змінився рослинний світ і тваринне населення регіону. Біотичні ресурси є частиною природних ресурсів, які сформувалися внаслідок життєдіяльності живих організмів та їхньої взаємодії з абіотичними компонентами. Біотичні й абіотичні компоненти ландшафтних систем західного регіону України досліджували вчені багатьох поколінь. Результати цих студій є предметом нашого розгляду.

Методика дослідження. Студії визначеної проблеми ґрунтуються на аналізі літературних джерел і фондових матеріалів, а також на власних польових спостереженнях. Часовий зріз у півтора століття взятий тому, що на його початку, тобто в середині XIX століття, розпочалася активна фаза природничих досліджень, друкуються перші результати спостережень фахівців: географів, геологів, ботаніків, зоологів та інших “галузевиків”. Оскільки цей масив часу є достатньо великим, ми розділили його на чотири періоди, узгодивши з періодизацією ландшафтознавчих досліджень у західному регіоні України [17].

Відомості про біоту й біоценози в джерелах другої половини XIX ст. є фрагментарними. Вони найчастіше подаються разом з аналізом інших компонентів природи: літології гірських порід, рельєфу, ґрунтів, клімату, поверхневих і підземних вод – тобто абіотичного середовища живих організмів.

Спроба вникнути в зміни біоти басейнової

системи р. Верещиці показала, що цього не можна зробити у відриві від суміжних регіонів – Західного Поділля, Передкарпаття, Опілля й Розточчя, у межах яких розташований цей водозбірний басейн.

З іншого боку, вивчення будь-якого загально-географічного чи соціально-природничого питання в історичному плані зобов’язує враховувати суспільно-політичну ситуацію, що склалася в певний історичний період і була своєрідним чинником, який сприяв чи гальмував наукові дослідження. Найбільш несприятливими чинниками стосовно ведення польових природничих спостережень були світові війни, які не те що гальмували, а на роки призупиняли такі дослідження.

Періодизація природничих студій західних теренів України. За півтора століття історію природничих студій в західноукраїнському регіоні спостерігалися підйоми і спади. Підйоми характерні для міжвоєнного часу, спади – для часів світових воєн. Тому ми вважаємо, що світові війни є своєрідними порогами для періодизації природничих досліджень в регіоні. Історичним рубежем є також початок 90-х років XX ст., коли Україна виборола свою незалежність. Аналіз публікацій, присвячених проблематиці природничих досліджень з особливою увагою до біотичних компонентів ландшафтних систем, дав змогу виділити такі чотири періоди [17]:

- *перший або передвоєнний (друга половина XIX – початок XX ст.).* У цей час природничі дослідження проводили відомі вчені-географи А. Реман, З. Круль, О. Волощак, Г. Величко, К. Фалькевич, С. Павловський, С. Рудницький, В. Герінович та ін. Дехто з них продовжував активні дослідження і у наступному періоді, зокрема це стосується С. Рудницького і В. Геріновича. Дослідженням лісів почало займатися Галицьке лісове товариство, засноване у 1882 р. У структурі Наукового товариства імені Шевченка працювала лікарсько-фізіографічна комісія. Зростанню наукового рівня природничих досліджень сприяло відкриття у Львівському університеті кафедри (Інституту) географії, яку очолив професор Антоні Реман – відомий флорист і біогеограф, географію в якого студіював Степан Рудницький – фундатор української наукової географії;

- *другий або міжвоєнний період (початок 20-х – середина 40-х рр. XX ст.).* Західні терени України досліджували такі вчені, як Й. Пачоський, В. Шафер, М. Дольницький, В. Кубійович, Ю. Полянський, О. Степанів, А. П’ясецький та ін. Ці вчені не тільки продовжили природничі студії своїх попередників, а й підняли їх на новий вищий методологічний і факторіальний рівень. Вони всіляко підтримували створення природоохоронних об’єктів, започаткованих у попередньому періоді природолюбом і меценатом В. Дідушицьким;

- *третій (післявоєнний) період охоплює середину 40-х – кінець 80-х років XX ст.* Раніше окуповані терени заходу України повернуто до складу України. До Львова, Івано-Франківська (тоді Станіслава), Луцька, Рівного, Тернополя, Чернівців скеровують чимало вчених з радянської України та Росії. Серед них кліматолог М. Андріанов, ґрунто-

знавець Г. Андрущенко, географи А. Ващенко, К. Геренчук, Г. Зільбер, М. Койнов, геологи О. В'ялов, В. Глушко, Є. Лазаренко, Є. Лазько, біолог А. Лазаренко та ін. Вони разом з місцевими науковцями розгорнули активні природничі дослідження не тільки на теренах західного регіону України, а й проводили їх далеко за його межами. Серед фундаментальних досліджень того часу відзначимо суцільне геолого-геоморфологічне обстеження у середніх масштабах – 1 : 200 000 (окремі території у масштабах 1 : 100 000 і 1 : 50 000), ґрунтознавче картографування земель колгоспів і радгоспів у великих масштабах (1 : 25 000 і 1 : 10 000), таксаційне обстеження лісів Держлісгоспу, а також великомасштабні дослідження перезволожених земель, які підлягали меліорації. Тоді ж започатковано основу природоохоронної мережі не тільки західного регіону, а й України загалом.

Водночас у цей період було нанесено чималих збитків природно-ресурсному потенціалу регіону внаслідок тотального видобутку мінеральної сировини (нафти, газу, кам'яного вугілля, сірки, калійних солей), суцільного вирубування лісів для відправлення деревини на відновлення шахт Донбасу, розорювання крутосхилів та різного роду “невжитків”, масової, не завжди достатньо обґрунтованої, осушувальної меліорації.

Найбільшим парадоксом цього періоду є те, що, з одного боку, державою виділялися значні кошти на наукові природничі дослідження, а з іншого, – не завжди результати цих досліджень бралися до уваги в процесі реалізації проектів. Волонтаризм в управлінні і практичній діяльності був найбільшим недоліком радянської системи управління, залишки якого проявляються до нині;

- *четвертий, сучасний, період, який розпочався на початку 90-х років ХХ ст. з часу проголошення незалежності України.* За 20 років цього періоду виконано чимало науково-дослідних робіт з різноманітної природно-ресурсної та природоохоронної тематики. Характерною рисою цього періоду є інтернаціоналізація природничих досліджень, тобто виконання міжнародних дослідницьких проектів, які стосуються Карпатського регіону, річок Дністра, Західного Бугу, Прип'яті.

Верховна Рада України прийняла Закон “Про охорону навколишнього природного середовища” (1991), чим започаткувала головні засади державної екологічної політики та визначення довгострокової стратегії розв'язання екологічних проблем. У наступні роки сформовано систему екологічного законодавства, прийнято низку нормативно-правових актів, що регулюють багато аспектів охорони природного довкілля та використання природних ресурсів.

Проте й на цьому історичному відрізку розвитку незалежної української держави є чимало недоліків. Так, окремі норми носять декларативний характер і відсилають до підзаконних актів екологічного законодавства, які містять багато винятків, на підставі чого це законодавство порушується. Нерідко структури, які зобов'язані оберігати при-

родні багатства (землі, ліси, води), порушують господарські правила і норми, наносячи цим значну шкоду природі і суспільству.

Ще один недолік полягає в тому, що, незважаючи на проголошений державою курс на інтеграцію з Європейським Союзом (див. Указ Президента України від 11 червня 1998 р. “Про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського Союзу”), Україна дуже повільно його реалізує, зокрема щодо адаптації національного екологічного законодавства до норм ЄС.

Отже, підсумовуючи питання періодизації історії природничих досліджень західних теренів України, можемо констатувати, що в різні періоди вони велися з різною активністю, але їхні результати, більші чи менші, просували пізнання природи нашого краю, сприяли виховуванню патріотичних почуттів, мали важливе прикладне значення.

Аналіз природничо-біотичних праць.

Огляд праць **першого** (довоєнного або австрійського) **періоду** розпочнемо з професора А. Ремана (A. Rheman). *Антоні Реман* – відомий польський геоботанік і географ, який у 1882 р. очолив новостворену у Львівському університеті кафедру географії. Ще до цієї події він опублікував працю “Про рослинні формації в Галичині” (“O formacyach roslinnych w Galicyi”, 1870), у якій виділив декілька рослинних формацій. Таким чином А. Реман ще до Й. Пачоського (1892), якого вважають одним з основоположників фітоценології [2], обґрунтував ідею про рослинні угруповання. Вчений досліджував не тільки рослинність Прикарпаття й Карпат, а й здійснив дві наукові експедиції на південь Африки, де вивчав рослинність Капського півострова.

Інформативною щодо басейну р. Верещиці є праця *Зігмунда Круля* “Звіт про екскурсію в околиці Янова біля Львова на теренах від джерел Верещиці до її течії в найближчих околицях Городка, що відбулася в 1875 році” (“Sprawozdanie z wycieczki...”), у якій автор висвітлює природні компоненти басейну р. Верещиці з акцентом на рослинність.

Одним з перших українських дослідників флори Галичини був *Остан Волощак*. Його розвідка “Про флору Галичини” (“Zur Flora vom Galicien”) була опублікована в авторитетному виданні “Австрійський ботанічний часопис” (“Oesterreichische Botanische Zeitschrift”) у Відні в 1887 році. Подальші свої праці О. Волощак присвятив головно рослинності Карпат [47].

Григорій Величко є одним з фундаторів української географії, якого С. Рудницький назвав “Нестором української географії” (27, с. 20). Г. Величко свою докторську дисертацію присвятив аналізу рельєфу західних теренів України. Ця праця має назву “Пластика польсько-руських земель з особливим поглядом на Карпати”. Г. Величко є першим українським доктором філософії у галузі географії (1896).

Наприкінці ХІХ ст. виходить друком праця *Кароля Фалькевича* про Городоцький повіт “Моно-

grafia powiatu Grodeckiego” (1896), у якій автор детально висвітлив історичні події, приурочені до теренів Городоччини, а також значну увагу приділив природним умовам, ресурсам і господарству, охарактеризував морфологію долини р. Верещиці та її допливів, описав джерела Розточчя, які живлять річку та численні озера в її заплаві.

Осередком підтримки науки, розробки концепцій лісокористування, центром природоохоронної справи стало Галицьке лісове товариство, засноване в 1882 р. [34]. Численні відозви товариства, енергійні заходи щодо збереження природи рідного краю мали широкий резонанс. Товариство проводило наукові експедиції, організовувало виїзні тематичні збори, обговорювало доповіді своїх членів. Згодом була закладена мережа фенологічних станцій. Велика заслуга товариства у врегулюванні лісових потоків, залісненні пасовищ на гірських крутосхилах та в боротьбі з ерозією ґрунтів. Вперше у 1888 р. Галицьке лісове товариство порушило питання про надання охоронного статусу гірським лісам і лісам, висадженим на вражених ерозією схилах. Тоді ж було організовано Перший заповідник природолюбом і меценатом науки *Володимиром Дідушицьким*. Це була ділянка липово-букового лісу площею 20 га біля села Пеняки на Бродівщині. На жаль, цей ліс за радянських часів був вирубаний. І лише наприкінці 2009 р. цю місцевість було включено до новоствореного національного парку “Північне Поділля”.

Академік *Степан Рудницький*, за означенням проф. О. Шаблія, “є центральною постаттю в історії українського землезнання. Він фундатор націо-нальної географічної науки, що пройшла процес свого зародження і становлення від кінця XIX ст.” [1, с. 5]. Це означає, що наукова діяльність С. Рудницького збігається загалом з двома першими періодами, виділеними нами вище. Учень А. Ремана у Львівському і А. Пенка – у Віденському університетах, С. Рудницький свою наукову діяльність розпочав в царині геоморфології, розуміючи, що “земля і усе земне належить до...природи й треба його по природничому розуміти. Тоді на місце антропоцентризму стає в розвитку землезнання фізіоцентризм” [1, с. 153].

У цьому контексті, значним внеском С. Рудницького в природничі студії західних теренів України є його праці, присвячені геоморфологічному дослідженню долини (сточища) Дністра [28-30]. У цих працях він всебічно аналізує рельєф (морфоструктуру і морфоскульптуру) долини цієї ріки, включаючи басейн р. Верещиці – однієї з найбільших лівих приток верхньої частини Дністра.

Згодом С. Рудницькому “стає тісно” в рамках геоморфології. Аналітичний склад розуму, широта і глибина наукового розуміння загальногеографічних проблем, у т. ч. політичної географії, дали змогу йому розробити стратегію розвитку географічної науки загалом і, таким чином, вийти самому і вивести українську географічну науку на широку європейську дорогу.

Варто зазначити, що “Великий Каменярь”, *Іван*

Франко, який творив у цьому періоді, всіляко підтримував географічне краєзнавство. Він вважав, що краєзнавство “...дає змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією Батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами сполучення, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам'ятками і т. д.... Перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму” [35, с. 116].

“Дуже продуктивним географом цього часу був *Станіслав Павловський*”, – зазначає Б. Муха [19, с. 20]. Він у 1910 році здобув ступінь доктора філософії в галузі географії і геології у Львівському університеті після захисту праці “Температура вод, що протікають в Галичині”. С. Павловський одним з перших обґрунтував положення улоговини Янівського ставу – найбільшої водойми в середній течії річки Верещиці, важливого об'єкта риборозведення і рекреації для населення Львова [37, 38].

У 1903 р. Міністерство освіти Австро-Угорщини видало директиву про охорону пам'яток природи. У той час особливо активну діяльність розгорнули ботаніки *В. Шафер* і *М. Раціборський*. Наукову діяльність професора В. Шафера ми розглянемо в контексті аналізу наступного періоду природничих досліджень, а щодо праць М. Раціборського відзначимо його прагнення популярно описати природне довкілля Львова та його околиць [39].

Володимир Геринович, як і його вчитель та соратник Степан Рудницький, розпочав наукові студії в передвоєнний період. У 1905 р. в Записках НТШ він друкує розгорнуту рецензію на публікацію В. Лозинського “Долини східно-карпатських і подільських річок”. Його докторська дисертація стосувалася швидше еволюційної теорії і палеонтології, ніж географії. Проте, після захисту докторату В. Геринович публікує чимало географічних праць, у т. ч. в популярних виданнях, в яких заявляє про себе як про зрілого фахівця в галузі географії, зокрема антропогеографії (соціальної географії) і краєзнавства. Серед написаних ним природничих праць цього періоду – “Проект відводнення Наддністрянської низини” (опублікована в 1912 р.), вона стосується Верхнього Подністров'я.

Оцінюючи науковий доробок вченого в передвоєнний період, професор О. Шаблій зазначає: “Найбільш активна творчість професора В. Гериновича припадає на початок XX ст. Саме тоді в українській географії простежується прискорений процес становлення новітньої (модерної) національної географічної науки у її європейському контексті” [24, с. 5].

У дещо пізніше опублікованій роботі “Копальні багатства Української Галичини” (1921) В. Геринович описав родовища корисних копалин краю: нафтові, газові, гірського воску (озокериту), солі, сірки, фосфоритів, бурого вугілля, торфу, будівельних матеріалів, мінеральних вод (солянок, сірчанок, кислин), вказавши на їх розміщення у

Любіні Великому і Малому, Немирові, Шклі, Пустомитах та ін. Це свідчить про те, що В. Геринович був добре обізнаним з проблемами краю, знав якими природними багатствами він багатий і яким чином потрібно ними розпорядитися, щоб отримати економічний зиск і не завдати шкоди природному довкіллю.

На превеликий жаль, до його порад, як і до порад інших вчених, мало прислухалися. Тому, розробляючи нафтові родовища Борислава, газові – Дашави, калійних солей – Стебника і Калуша, сірки – Яворова, вугілля – Червонограда, гірники залишили після себе глибокі “незагоєні рани” у вигляді кар’єрів, хвостосховищ, териконів, провалів на живому тілі земної поверхні. Підтвердженням цього є оголошення у 2010 році м. Калуша зоною екологічного лиха.

Аналіз **другого** (міжвоєнного, польського) **періоду** природничих досліджень розпочнемо з робіт професора *Владислава Шафера*, визначного польського геоботаніка і біогеографа, який проводив наукову діяльність протягом трьох виділених нами періодів. В. Шафер досліджував Поділля, Полісся й Карпати [43–45]. В контексті наших студій неабияку увагу привернула його емка праця “Ліс і степ на Західному Поділлі” (“Las i step na zachodnem podoly”) [44]. Ця праця, на наш погляд, потребує окремого аналізу та викладу в окремій публікації. Адже в ній подано ґрунтовний ретроспективний аналіз не тільки лісової та степової рослинності, а й ґрунтового покриву. Особлива увага приділена лісистості і місцям зростання бука європейського (*Fagus silvatica*), східна межа ареалу якого розділяє Поділля і орієнтовно співпадає зі Збручем.

Особлива увага автора зосереджена на останньому “оплотові” цілинного степу на Поділлі з власною назвою “Пантелиха”. В. Шафер відтворює картографічно стан цієї ділянки на 1783, 1855 і 1930 роки. Впевнені, що настав час оцінити екологічну ситуацію на місці колишнього степу сьогодні, станом на 2010 рік, тобто 80 років після останньої оцінки, даної професором В. Шафером.

В іншій фундаментальній праці [45] В. Шафер аналізує проблеми різних масштабів – від локального до глобального, зокрема міграцію монтанних видів на рівнину, природоохоронні питання в Польській державі, тобто розробляє як теоретично-пізнавальні, так і прикладні питання, які залишаються надзвичайно актуальними і для нинішнього покоління дослідників.

Вагома роль належить професору В. Шаферу у справі збереження гірських лісів Карпат та створенні заповідних об’єктів. У цих питаннях він співпрацював з митрополитом Української греко-католицької церкви А. Шептицьким. Завдяки їм 1934 року в Українських Карпатах було створено перший заповідник “Яйце” площею 270 га.

Одним з видатних дослідників України, в т. ч. її західних теренів, є *Йозеф Пачоський* – учений енциклопедичних знань, який народився на Рівненщині. Він вивчав флору різних країв України, головню Центра і Півдня, протягом двох періодів –

довоєнного і міжвоєнного. Нетривалий час, у середині 90-х років XIX ст., він працював у вищій школі рільництва в Дублянах біля Львова (нині Львівський національний аграрний університет) на посаді професора (асистента).

Деякі вчені вважають його одним із засновників фітоценології. Зокрема відомий російський геоботанік В. Альохін зазначає “...що стосується історії фітоценології, то її виникнення відноситься до самого кінця минулого століття. Особливо багато в цьому відношенні зробив *Й. Пачоський*, який у 1891 році вказав на те, що розділ ботаніки, який вивчає угруповання рослин, є особливою дисципліною і має окремий об’єкт дослідження, а саме рослинну формацію. Цю нову науку він назвав “флорологією”” [2, с. 17]. Згодом *Й. Пачоський* змінив назву цієї науки на “фіто соціологію”, а Х. Гамс у 1918 р. назвав її “фітоценологією” [18, с. 121].

Інший російський учений А. Воронов з цього приводу зазначає: “Фітоценологія, яку на зорі розвитку називали фітосоціологією (за кордоном вона й донині в ряді країн носить цю назву) була розроблена незалежно один від одного *Й.К. Пачоським* (1896) і *П.Н. Криловим* (1898). У цій науці важливе місце належить вивченню структури й динаміки рослинних угруповань, а пізніше – їхній класифікації” [3, с. 35].

М. Козак акцентує увагу на тому, що “*Й. Пачоський* на основі аналізу реліктових та ендемічних видів вказує на древність флори Поділля. Він також приводить флорогенез із часу льодовикового періоду” [11, с. 89]. Таким чином ім’я *Й. Пачоського*, який вписав славу сторінку в природничі дослідження багатьох країн, має безпосереднє відношення до вивчення західних теренів України.

Одним із найбільш плідних представників природничої географії міжвоєнного періоду був фізико-географ з геоморфологічною “спеціалізацією” *Мирон Дольницький*. Його друга за числом наукова праця “Критичний розбір морфологічної системи Девіса”, як припускає О. Шаблій, стала основою здобуття докторського ступеня [с. 18]. Водночас М. Дольницький чимало уваги приділяв таким компонентам природи як гідрологічна мережа, рослинний і тваринний світ. Так у своїй чи не найбільшій праці “Фізична географія України” (1934) він вводить, поряд з іншими, розділи “Антропогеографічне значення гідрографії України” і “Антропогеографічне значення рослинності і звірини України”. М. Дольницький наголошував на тому, що “розселення українських племен на південь та південний схід йшло здовж рік”... і далі “Як природні межі, ріки ніколи не відогравали на Україні важнішої ролі, можна навіть сказати навпаки... Особливо замітна під цим оглядом є роля рік західних українських окраїн. Значні щодо простору, окраїни української території Галичина, Холмщина та частина Волині...” [там само, с. 190].

Стосовно значення рослинного покриву і тваринного населення у формуванні українського народу і держави М. Дольницький заперечує їхнє

“степове” походження. З цього приводу він пише “...зав’язок старо-української держави виріс не в степовій полосі, а на окраїнах і полянах лісостепової полоси, на межах лісостепу, де хліборобство мало пригідні розвиткові умови...” [там само, с. 196]. М. Дольницький вважався знавцем біоти України. адже йому та І. Раковському належать статті “Рослинність” і “Тваринність” в Українській Загальній Енциклопедії, що вийшла друком у 1935 р. у Львові, Станіславі й Коломиї.

Володимир Кубійович є найвидатнішою постаттю українського землезнання міжвоєнного періоду. В наукових колах його знають як визначного антропогеографа і геополітика – автора монографії “Географія українських і сумежних земель” [16, 17], “Атласу України і сумежних земель” та головного редактора багатотомної “Енциклопедії українознавства” “Як учений – він признавав реальну науку, конструктивний підхід в ній” – зазначає дослідник його праць О. Шаблій [25].

У контексті нашого дослідження В. Кубійович опублікував працю “Розміщення ріллі на наших західних землях”, у якій подав результати чотирирічної реєстрації використання землі в Польщі [14]. Особливу увагу автор надавав чинникам, що впливають на розміщення ріллі: “Можемо підкреслити одне: порівнюючи теперішнє розміщення культур зі станом на території Галичини, бачимо збільшення відсотка ріллі кошитом пасовиськ і сіножатей, до певної міри й ліса” [14, с. 9].

Доктор географії Олена Степанів особливого значення надавала красназнавству. З цього приводу вона писала: “Любов до рідного краю, що зароджується природно від найраніших днів людського життя поглиблюється з часом через пізнання усіх закутків рідної землі, почавши від найближчого оточення аж до її найдавніших меж”. Вона радить пізнавати, мандруючи: “Пізнання Батьківщини... ніколи не буде таке глибоке, всебічне і повне, як здобуте самостійно в цей спосіб, що виходжено рідну землю власними ногами і окинуто власними очима” [21, с. 273].

Слід відзначити особливу зацікавленість О. Степанів до гідромережі Дністра, якій вона присвятила окрему розвідку “Дністровим шляхом” (1943). Вона пише: “Вже від довшого часу задумувано зрегулювати русло Дністра получити його водним каналом через Львів зі Сяном і Віслою та попровадити туди правильний водний рух з Балтики у Чорне море” [там само, с. 280].

Господарському використанню Дністра О. Степанів присвятила ще дві праці, які за її життя не були опубліковані: “Народно-господарське використання Дністра” та “Дністер – важлива транспортна магістраль” [21, Праці: поз. 73,74].

У праці “Львів сучасний”, описуючи околиці міста, О. Степанів зазначає: “Через терен Львова... проходить з північного заходу на південний схід головний європейський вододіл. Долина Буга і пн.-сх. схили Розточчя належать до басейну Балтики, решта – до Чорноморського. З причини саме такого географічного положення на вододілі бракує тут

більших рік і водоймищ, за винятком західної частини, де в широкій заплавіні р. Верещиці по-стало кілька більших ставів, що служать мешканцям Львова як терен водного спорту. Сюди належать передусім Яновський став, а пізніше група ставів між Городком і Комарном” [22, с. 67-68].

Світлої пам’яті, син О. Степанів, визначний український історик Ярослав Дашкевич у післямові до факсимільного видання праці “Львів сучасний” писав: “Відповідні місця книжки зберігають вартість історичного документу... О. Степанів писала...про винищення доколишніх лісів у важкі зими 1939-1940 та 1941-1942 рр., коли мешканцям міста нічим було палити” [22, с. 133].

У 30-х роках ХХ ст. значна увага вчених зосереджується на вивченні лісів західних теренів України. Серед українських лісівників виділявся Андрій П’ясецький. Отримавши диплом інженера-лісівника, він організував технічне лісове бюро “Сільва”, що провадило лісове господарство. А так як ліси були у приватній власності і не тільки на рівнинних, а й у гірських територіях, то з боєм у серці він спостерігав за їх нераціональним використанням, зокрема в Карпатах. Найбільше його вражало суцільне вирубування лісів за будь-якої влади. Він вважав, що “незалежно для яких потреб, раніше чи пізніше це призведе до екологічної катастрофи у формі ерозії ґрунтів, замулювання русел, руйнівних повеней і наводків, селів, зсувів і обвалів ґрунту”. Тому А. П’ясецький всіляко намагався зберегти карпатські ліси, в т. ч. шляхом організації заповідних лісових об’єктів на взірці кедрового заповідника “Яйце”. А. П’ясецький опублікував працю “Про побудування і біологічний розвиток ряду типів українського лісу” [26], в якій виклав своє бачення типології лісів на основі вчення багатьох лісівників. Але найбільший вплив на нього як науковця справив П. Погребняк, з яким він мав зустріч у Києві в 1940 р. [6, с. 14]. Вчений не встиг реалізувати свої задуми, тому що, захищаючи розтоцькі ліси від вирубування німецькими окупантами, був ув’язнений, а згодом, у листопаді 1942 р., розстріляний.

Академік П. Погребняк у повоєнному листі до дружини А. П’ясецького Марії висловився про монографію вченого таким чином “...чудова книжка, повна глибоких свіжих ідей, книга написана дозрілим талановитим вченим” [10, с. 11].

Учені-лісівники, широка наукова громадськість західних теренів України, пам’ятають науковий і громадянський подвиг А. П’ясецького, перевидають його праці, організовують до його ювілейних дат наукові конференції. Так, з нагоди 100-літнього ювілею вченого Природознавчий музей НАН України у Львові на початку 2010 р. провів наукову конференцію.

Загальний висновок. Якщо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вчені-природодослідники А. Реман, О. Волощак, Г. Величко, Й. Пачоський, С. Рудницький та ін. заклали основи наукового дослідження природних умов і ресурсів краю, то у міжвоєнний період працями В. Шафера, М. Доль-

ницького, В. Кубійовича, О. Степанів, А. П'ясецького та багатьох інших подвижників науки була суттєво поповнена скарбницею природничих знань про західні терени України. Завдяки працям цих учених вдалося "стерти" чимало білих плям щодо

компонентів ландшафтних систем, у тому числі біотичних, всіх регіонів заходу України – Карпат, Опілля, Розточчя, Західного й Малого Полісся. Праці цих учених залишаються актуальними й сьогодні.

Література

1. Академік Степан Рудницький / За ред. О. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 408 с.
2. Алехин В.В. География растений. – М.: Географгиз, 1944. – 510 с.
3. Воронов А.Г. Корни и ветви биогеографии // Современные проблемы биогеографии. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1982. – С. 19-40.
4. Геринович В.О. Проект відтворення наддністрянської низини // Руслан. – Львів. – 1912. – 19, 20, 21 червня. – С. 4; 1912. – 16, 17, 19, 20 вересня. – С. 4.
5. Геринович В.О. Копальняні багатства Української Галичини // Червона правда. – 1921. – 28, 31 жовтня. – С. 1; 1921. – 13, 15 грудня. – С. 1.
6. Горошко М., Дудок В. Ліс як цілий світ. До 100 річчя А. П'ясецького // Україна молода. – 2009. – 27 серп.
7. Дольницький М. Фізична географія України. – Подєбради, 1934. – 123 с.
8. Дольницький М. Ростинність України // Українська Загальна Енциклопедія. – Львів; Станіслав; Коломия, 1935. – Т. 3. – С. 363-366. (співавтор. І. Раковський).
9. Дольницький М. Тваринність України // Українська Загальна Енциклопедія. – Т. 3. С. 386-387 (співавтор І. Раковський).
10. Дудок В., Горошко М. З біографії вченого // П'ясецький А. Про побудовання і біологічний розвиток ряду типів українського лісу: Перевидання. – Лісівнича академія наук України. Наукові праці. – Вип. 5. 2007. – С. 11-17.
11. Козак М.І. Історія вивчення флори та рослинності Західного Поділля // Наукова спадщина К.І. Геренчука у контексті природничих досліджень: Зб. матеріалів наук.-прак. конференції до 100-річчя від дня народження К.І. Геренчука. Кам'янець – Подільський, 14-16 грудня 2004 р. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – С. 88-93.
12. Козій Г.В., Андрущенко Г.А. Ґрунти і рослинність заплави р. Верещиці, їх використання та поліпшення // Кормовиробництво в західних районах УРСР. – К.: Видавництво АСГН, 1959. – С. 120-132.
13. Косець М.І. Нарис лісової рослинності Львівської області УРСР // Ботан. журн. АН УРСР. – 1953. – Т. 10, № 4. – С. 75-85.
14. Кубійович В. Розміщення ріллі на наших західних землях // Український агрономічний вісник. – Львів, 1934. – Кн. 2. – С. 124-131.
15. Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. Том 1. Загальна географія. – Львів, 1938. – VIII. – 512 с.
16. Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. Том 1. Загальна географія / Вступна стаття професора В. Пашенка. Факс. видання. – К.: Обереги, 2005. – 528 с.
17. Кукурудза С.І. Регіонально-історичні аспекти ландшафтознавчих студій в Україні // Проблеми географії України. Мат-ли наук. конф. – Львів, 1994. – С. 23-24.
18. Кукурудза С.І. Біогеографія: Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 504 с.
19. Муха Б.П. Кафедра фізичної географії Львівського національного університету. Історія та персоналії. Збірник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 430 с.
20. Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / Упоряд. та автор біограф. статей О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 1008 с.
21. Олена Степанів – доктор географії / Упор. О. Шаблій. – Львів, 2002. – 317 с.
22. Олена Степанів. Сучасний Львів: Путівник. Видання стереотипне. – Львів: Фенікс, 1992. – 144 с.
23. Пачоский И.К. Основные черты развития флоры юго – западной России // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – Херсон, 1910.
24. Професор Володимир Геринович / За ред. О. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 366 с.
25. Професор Володимир Кубійович / За ред. О. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 378 с.
26. П'ясецький А. Про побудовання і біологічний розвиток ряду типів українського лісу. – Львів: Українське видавництво, 1942. – 112 с. [В. Дудок, М. Горошко. З біографії вченого. – С. 11-12].
27. Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання // Академік Степан Рудницький / За ред. О. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 152-168.

28. Рудницький С. Знадоби до морфології карпатського сточища Дністра // Зб. матем.-природопис.-лікар. секції НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 1. Т. 10.
29. Рудницький С. Знадоби до морфології карпатського сточища Дністра // Зб. матем.- природопис.- лікар. секції НТШ. – Львів, 1907. – Ч. 2. Т. 12.
30. Рудницький С. Знадоби до морфології подільського сточища Дністра // Зб. матем.- природопис.- лікар. секції НТШ. – Львів, 1913. – 3003.
31. Степанів О. Дністровим шляхом // Дорога. – Львів. – Ч. 11. – С. 157.
32. Татаринов К.А. Материалы к четвертичной фауне млекопитающих западных областей УССР // Геолог. сб. Львов. Геолог. общества. – 1954. – № 1. – С. 216-219.
33. Татаринов К.А. Фауна хребетних заходу України. – Львів: Видав. Львів. ун-ту, 1973. – 257 с.
34. Український державний лісотехнічний університет (1874–2004) / Ред. рада Ю.Ю. Туниця, М.Г. Адамовський, Г.Т. Криницький, О.П. Тушницький. – Львів: Мета, 2004. – 112 с.
35. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – С. 116.
36. Falkiewicz K. Monografia powiatu Grodeckiego. – Grodek, 1896. – 140 s.
37. Pawlowski St. Powstanie zaglebienia stawu janowskiego // Kosmos. – 1910. – St. 994-999.
38. Pawlowski St. Proba morfologiczney analizy okolic Lwowa // Rozprawy i wiadomosci z museum im. Dzieduszych, z.3-4. 1916. – Lwow. – 24 s.
39. Raciborski M. Zabytki przyrody (Nature monuments). – Lwow: Wydaw. Ateneum Polskie 1, 1912 (1). – S. 38-47.
40. Rheman A. O formacjach roslinnych v Galicyi // Sprawozdanie Komisji fizyograficznej c.k. Towarzystwa naukowego Krakowskiego. – 1870. – T. 5. – L. 186-235.
41. Rehman A. Schiverekia podolika in Galicien // Osterreichische Botanische Zeitschrift. – Wien, 1872. – T. 7. – S. 278-280.
42. Rudnicki St. Beitrage zur Morfologie des galizischen Dnestrgebietes // Geographischer jahresbericht Osterreich. – Wien, 1907, H. 5. Abt. 1; 1909, H. 7. Abt. 2.
43. Szafer W. Element górski we florze nizu polskiego // Rozprawy Wydzialy matem.-przyrod. PAU. – 1930, LXIX, dz. B. nr 3.
44. Szafer W. Las i step na zachodniem Podolu // Akademia Umsejtnosci: Rozprawy wydzialu matem.-przyrod. T.71. Dzial B. – 1935. – (Serja III. T. 31). NR 2. – S. 59-183.
45. Szafer W. Ogólna geografia Roślin. – Warszawa, 1964. P.W.N. – 435 s.
46. Woloszczak E. Zur Flora vom Galizien // Osterreichische Botanische Zeitschrift. – Wien, 1887. – R. 37. – № 8. – S. 278-280.
47. Woloszczak E. O roślinności Karpat między górnym biegiem Sanu i Ostawy. Sprawozd. Komisji Fizio-graficznej. – Kraków, 1894. – T. 29. – S. 39-64.

Стаття надійшла 15.05.2010 р.

УДК 551.579 (477:292.452:282)

Павло Шубер, Володимир Березяк

АНАЛІЗ ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ РІЧКИ ПРУТ У ЛАНДШАФТНО-МОНІТОРИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

Здійснено аналіз гідрометеорологічних процесів басейну річки Прут. Досліджено динаміку рівня і витрат води Прута за період 2002-2008 модельних років. Вивчено зміну найвищого річного рівня і максимальної річної витрати води річки Прут для модельних років відносно норми цих показників для з'ясування питання змін у перебігу гідрологічних процесів. Проаналізовано динаміку кількості опадів, середньорічного рівня і середньорічних витрат води річки Прут за період 2002-2008 років. Розглянуто динаміку показників, що вказують на передумови активізації негативних фізико-географічних процесів, зокрема зсувів і селевих явищ. Зафіксовано параметри зсувів, які виникли внаслідок випадання великої кількості опадів і проходження катастрофічного паводку на річці Прут 24-28 липня 2008 року. Проаналізовано динаміку гідрометеорологічних процесів у контексті ландшафтно-моніторингових досліджень території Карпатського національного природного парку.

Ключові слова: витрата води, рівень води, кількість опадів, фізико-географічні процеси, динаміка, басейн, селі, паводок.

Pavlo Shuber, Volodymyr Berezyak. *Analysis of hydrometeorologic processes in the Prut river as a part of landscape-monitoring studies at Carpathian national park. The analysis of hydrometeorologic processes in the Prut river has been carried out. The dynamics of Prut river water levels and discharges for the period of 2002-2008 modeling years has been studied. The changes in the maximal yearly levels and discharges of Prut river for the modeling years relative to their normal values have been studied for the purpose of revealing the changes in hydrologic processes. The dynamics of precipitation amount, average yearly water levels and discharges of Prut river for the period of 2002-2008 years have been analyzed. The dynamics of indicators that indicate the preconditions of the activation of destructive physico-geographical processes, like landslides and mudflows, were considered. The parameters of landslides were determined, arising as a result of big precipitation amount and the catastrophic flood in Prut river at 24-28 July 2008. The dynamics of hydrometeorologic processes has been analyzed at the context of landscape-monitoring studies of the Carpathian national nature park area.*

Key words: water discharge, water level, precipitation amount, physico-geographical processes, dynamics, basin, mudflows, flood.

Дослідження гідрометеорологічних процесів необхідні для попередження виникнення селів, паводків і повеней. Дослідження гідрологічних процесів найкраще здійснювати на основі модельних басейнів або ключових ділянок [10, 22]. Висновок публікацій [3, 5, 13, 19] вказує на те, що для дослідження необхідно вибирати модельні роки. Аналіз періоду 2002-2008 модельних років свідчить про те, що період 2007-2008 років за показниками температури повітря і кількості опадів має тенденції до значень вище від середньої багаторічної норми. Ці роки належать до більш теплих на 0,3°C і більш вологих на 161,8 мм, що призводитиме прояви й активізацію зсувних і ерозійних процесів. Зокрема, випадання великої кількості опадів, і особливо сильних злив, у поєднанні з іншими чинниками є однією з основних причин виникнення паводків і селів [15, 18, 20, 23].

Стан вивченості проблеми. Внаслідок антропогенного впливу на природу території Карпатського національного природного парку знизилася стійкість і водорегулююча функція гірських ПТК. Це призвело до виникнення багатьох негативних антропогенно зумовлених процесів, зокрема паводків і повеней [15, 18, 20, 23]. І якщо зниження стійкості ПТК призводить до негативних гідрометеорологічних процесів, то існує також менш виражений зворотній вплив, коли паводки і повені спричиняють зміни ПТК, зокрема і фаціальну структуру приаквальних ПТК, що спостерігалось після паводку 24-28 липня 2008 року на річці Прут. Внаслідок проходження катастрофічного паводку на Пруті відбулася докорінна перебудова русла ріки і це призвело також до зникнення одних і появи нових фацій [15]. Із паводками тісно пов'язане виникнення селевих явищ, оскільки чинниками їх виникнення є велика кількість опадів за короткий проміжок часу [18, 20]. Основною причиною паводків на гірській ділянці Прута у 1927, 1941, 1948, 1951, 1955, 1957, 1964, 1969 роках були зливові дощі [2]. Особливо

повноводним був паводок 7-11 липня 1969 року [7]. Із публікацій, які стосуються паводків, найбільшу цінність мають ті, які містять результати стаціонарних та експериментальних досліджень схилового руслового стоку [1, 4, 22, 23, 24]. Велика кількість опадів призводить до активізації багатьох негативних фізико-географічних процесів, зокрема таких, як зсуви, лінійна та площинна ерозія, осипні процеси, вітровали, бокова ерозія і селеві явища.

Методика дослідження. Аналіз гідрометеорологічних процесів здійснено на основі даних спостережень Карпатської селестокової станції м. Яремча на гідропостах Ворохта, Татарів і Яремча. Дослідження небезпечних паводкових і селевих явищ проведено на основі уже існуючого досвіду аналізу небезпечних гідрометеорологічних процесів [15, 18]. Зокрема, обстеження потоків Черногірчик і Жонка проведено при рівнях, близьких до межених. Оцінка стану селевих наносів та їх об'єму проводилась візуально.

Для рівня води і витрат води річки Прут на гідропостах Ворохта, Татарів і Яремча, а також приток Прута – Черногірчика і Жонки досліджено норму значень цих показників на основі даних рівня і витрат води за 1978-2002 роки.

Річна динаміка температури повітря. У 2007 та 2008 роках для середньорічної температури повітря та річної кількості опадів характерні значення вище від середніх значень цих показників за 2002-2008 роки. За період модельних 2002-2008 років найбільше значення середньорічної температури повітря на гідропості Ворохта річки Прут спостерігалось у 2008 р. – 6,7°C, а найменше – у 2005 р. – 5,7°C. На гідропості Татарів найбільше значення середньорічної температури повітря було зафіксоване у 2008 р. – 6,7°C, а найменше – у 2002 р. – 5,9°C. На гідропості Яремча найбільше значення середньорічної температури повітря спостерігалось у 2007 р. – 8,7°C, а найменше – у 2003 р. – 5,0°C (рис. 1).

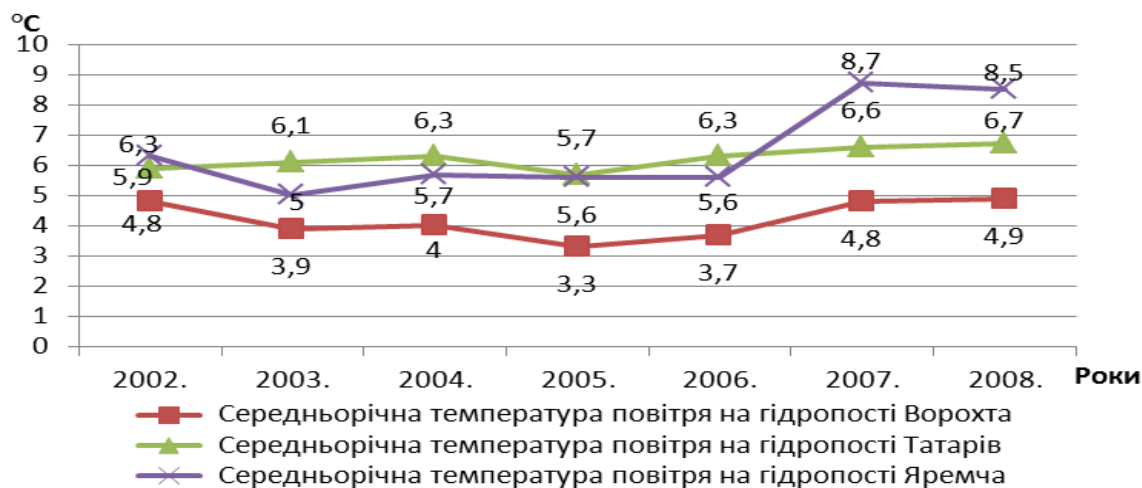

Рис. 1 Середньорічна температура повітря у басейні річки Прут у 2002 - 2008 роках

Річна динаміка кількості опадів. Зростання амплітуди температури повітря, на нашу думку, призводить до нерівномірного випадання опадів, що і є однією із причин виникнення паводків і повеней. Дослідження динаміки зміни значення кількості опадів у басейні річки Прут за період модельних років вказує на те, що найбільше значення кількості опадів на гідропості Ворохта спостерігалось у 2008 р. – 1571,3 мм, а найменше – у 2005 р. – 1018,3

мм. Найбільша кількість опадів на гідропості Татарів була зафіксована у 2008 р. – 1472,3 мм, а найменша – у 2002 р. – 1016,2 мм. На гідропості Яремча найбільше значення кількості опадів спостерігалось у 2008 р. – 1333,2 мм, а найменше – у 2003 р. – 900,6 мм (рис. 2). Зокрема річна кількість опадів на гідропості Яремча для усіх років, крім 2003, значно перевищує регіональну кліматичну норму для м. Яремче, яка становить 921,2 мм [16].

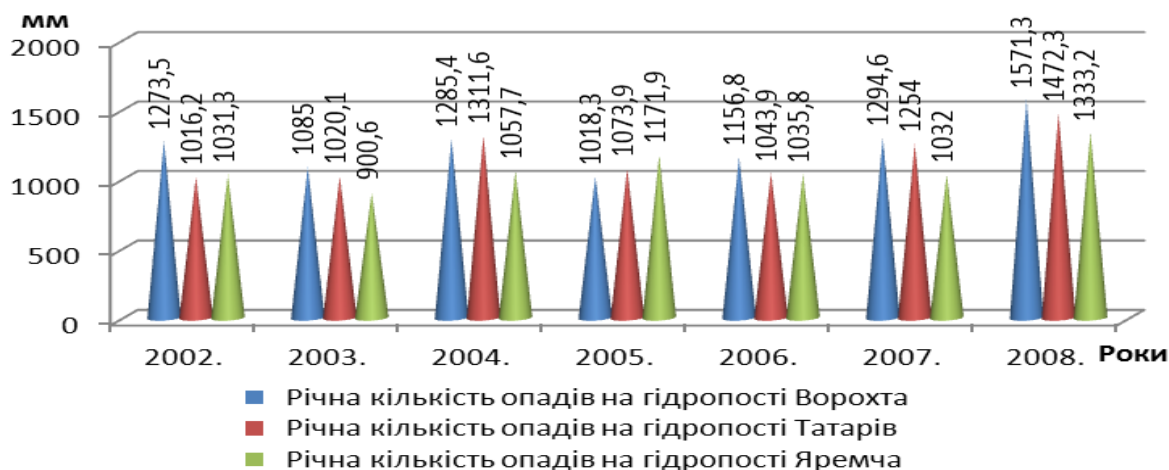

Рис. 2. Річна кількість опадів у басейні річки Прут у 2002 - 2008 роках

Кількість опадів визначає надходження води в басейн річки Прут, а температура повітря – величину випаровування вологи з даної території. Кількість опадів і температура повітря перебувають у взаємозв'язку із витратою води річки Прут. Велика кількість опадів приводить до надходження великої кількості води на територію досліджуваного басейну річки Прут, яка формує річковий стік, а мала кількість опадів є основною причиною невеликих витрат Прута. Відповідно висока середня темпера-

тура повітря у році є причиною великого випаровування з басейну, а низька температура спричиняє значно менше випаровування.

Період 2002-2008 модельних років можна розділити на роки із високою температурою (вище 110 % від середнього значення температури повітря за 2002-2008 рр.) і на роки із низькою температурою (нижче 90 % від середнього значення температури повітря). За кількістю опадів період модельних років можна розділити на роки із великою кількістю

опадів (більше 110 % від середнього за 2002-2008 рр. річного значення кількості опадів) і на роки із малою кількістю опадів (менше 90 % від середнього значення кількості опадів). Виходячи із середніх значень по трьох гідропостах, за показниками середньої температури повітря і річної кількості опадів можна виокремити чотири групи: 1) роки із високою температурою і великою кількістю опадів; 2) роки із високою температурою і малою кількістю опадів; 3) роки із низькою температурою і великою кількістю опадів; 4) роки із низькою температурою та малою кількістю опадів.

До першої групи належить тільки 2008 рік, і відповідно, завдяки існуючому взаємозв'язку саме у цьому році спостерігалася максимальна річна витрата води річки Прут під час проходження катастрофічного паводку 24-28 липня 2008 р., яка становила на гідропості Ворохта – 87,2 м³/с, на гідропості Татарів – 273,0 м³/с, а на гідропості Яремча – 792,0 м³/с. Роки із високою температурою і малою кількістю опадів, а також із значеннями низької температури повітря і великої кількості опадів відсутні. До років із низькою температурою повітря і малою кількістю опадів належить 2003 рік,

який характеризується незначною витратою води річки Прут.

Потрібно відзначити, що серед чинників, які визначають формування витрати води річки Прут, кількість опадів, що забезпечує надходження води в даний басейн є більш вагомим чинником, ніж температура повітря, від якої залежить величина випаровування із даної території дослідження.

Динаміка рівня води. Рівень води річки Прут перебуває в залежності від кількості опадів, які визначають надходження води у басейн Прута, а також від температури повітря, яка визначає величину випаровування із даної території. Аналіз зміни значення середньорічного рівня води за період модельних років вказує на те, що найбільше значення середньорічного рівня води річки Прут на гідропості Ворохта спостерігалася у 2008 р. – 201 см, а найменше – у 2003 р. – 191 см. Найбільше значення середньорічного рівня води річки Прут на гідропості Татарів було зафіксоване у 2002 р. – 180 см, а найменше – у 2007 р. – 150 см. На гідропості Яремча найбільше значення середньорічного рівня води річки Прут спостерігалася у 2002 р. – 185 см, а найменше – у 2006 р. – 164 см (рис. 3).

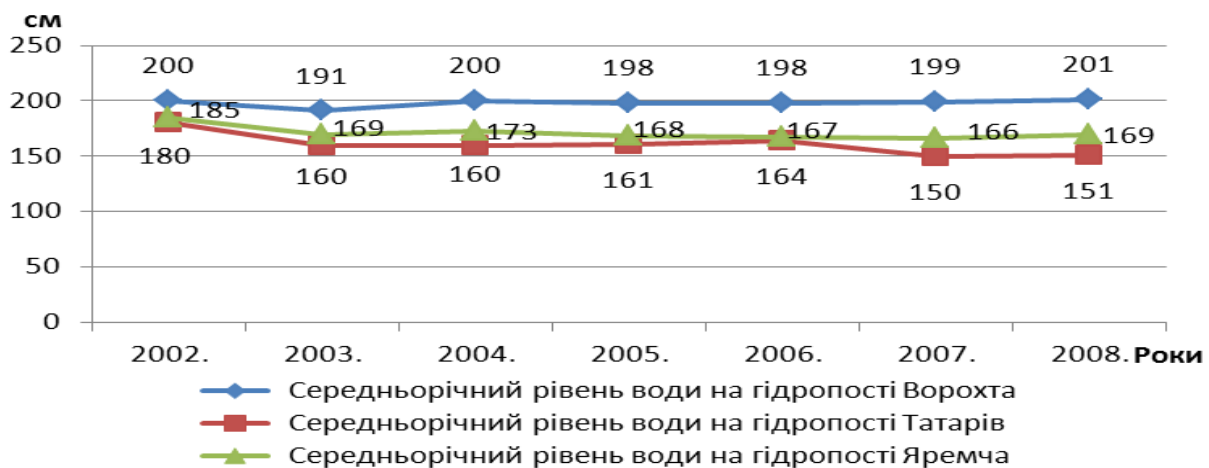

Рис. 3. Середньорічний рівень води річки Прут у 2002 - 2008 роках

Дослідження динаміки зміни найвищого річного рівня води річки Прут за період модельних років вказує на те, що найбільше його значення на гідропості Ворохта спостерігалася 26 та 27 липня 2008 року – 374 см, що є абсолютно найвищим рівнем води за багаторічний період, а найменше – 7 березня та 14 грудня 2002 року – 267 см, що є на 107 см нижче від найвищого рівня за багаторічний період 1975-2002 років. На гідропості Татарів найбільше значення найвищого річного рівня води річки Прут за період 2002-2008 рр. було зафіксоване 25 липня 2008 р. – 420 см, що є абсолютно найбільшим значенням за 1975-2002 рр. і на 199 см нижче від

найвищого рівня води від абсолютно максимального значення, яке зафіксоване 31 липня 1927 р., а найменше – 9 червня 2005 р. – 258 см, що є на 162 см нижче від найвищого рівня за багаторічний період 1975-2002 років. Найбільше значення найвищого річного рівня води на гідропості Яремча спостерігалася 25 липня 2008 р. – 560 см, що є найвищим рівнем води за багаторічний період 1975-2002 рр. і на 200 см нижче від абсолютно максимального рівня, який зафіксований 8 червня 1969 року, а найменше – 20 липня 2007 р. – 358 см, що є на 202 см нижче від найвищого рівня за багаторічний період 1975-2002 років (рис. 4).

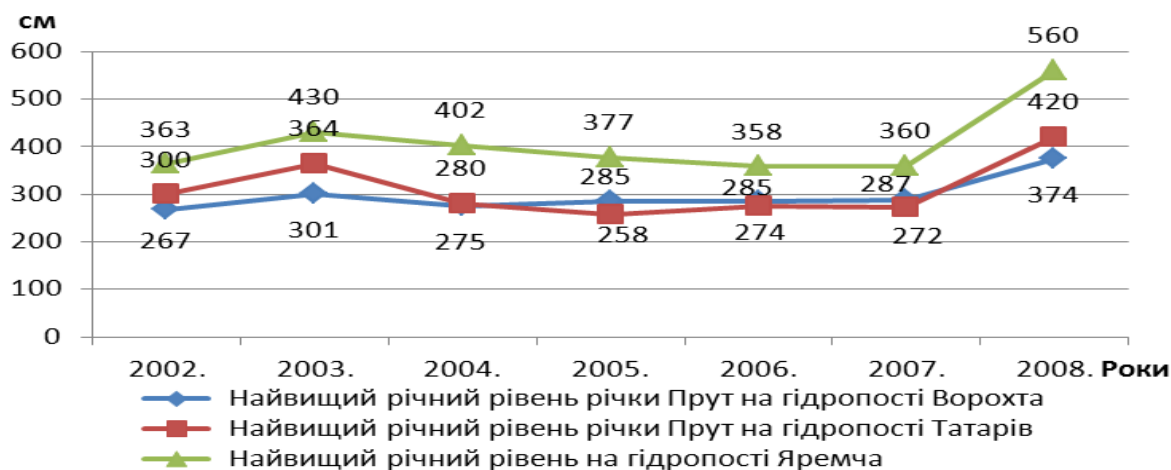

Рис. 4. Найвищий річний рівень води річки Прут у 2002 - 2008 роках

Динаміка витрати води. Аналіз зміни значення середньорічної витрати води річки Прут за період модельних років вказує на те, що найбільше значення цього показника на гідропості Ворохта спостерігалось у 2008 р. – 2,82 м³/с, а найменше – у 2003 р. – 1,75 м³/с. На гідропості

Татарів найбільше значення середньорічної витрати води було зафіксоване у 2008 р. – 10,9 м³/с, а найменше – у 2003 р. – 7,03 м³/с. Найбільше значення середньорічної витрати води на гідропості Яремча спостерігалось у 2008 р. – 17,9 м³/с, а найменше – у 2003 р. – 11,4 м³/с (рис. 6).

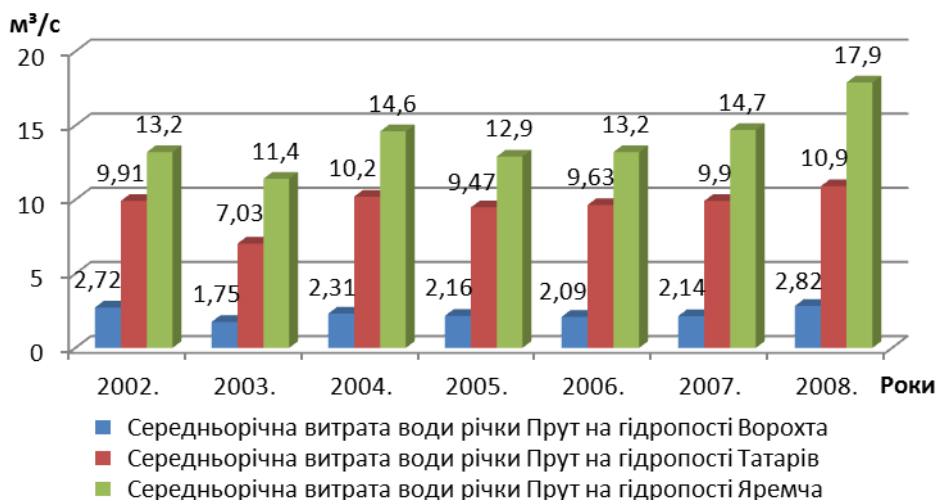

Рис. 5. Середньорічна витрата води річки Прут у 2002 - 2008 роках

Дослідження динаміки зміни значення максимальної річної витрати води річки Прут за період модельних років вказує на те, що найбільше значення цього показника на гідропості Ворохта спостерігалось 26 та 27 липня 2008 року – 87,2 м³/с, що є максимальною витратою води за багаторічний період, а найменше – 7 березня 2002 р. – 23,4 м³/с, що є на 63,8 м³/с менше від максимальної витрати за багаторічний період 1975-2002 років. На гідропості Татарів найбільше значення максимальної річної витрати води річки Прут було зафіксоване 25 липня 2008 р. – 273 м³/с, що є найбільшою витратою за багаторічний період 1975-2002 рр. і на 244 м³/с

менше від абсолютної максимальної витрати, яка була зафіксована 31 липня 1927 р., а найменше – 9 червня 2005 р. – 77,1 м³/с, що є на 195,9 м³/с менше від максимальної витрати за період 1975-2002 років. Найбільше значення максимальної витрати води річки Прут на гідропості Яремча спостерігалось 25 липня 2008 р. – 792 м³/с, що є найбільшим значенням за багаторічний період 1975-2002 рр. і на 738 м³/с менше від абсолютної максимальної витрати, яка була зафіксована 8 червня 1969 р., а найменше – 19 березня 2007 р. – 237 м³/с, що є на 555 м³/с менше від максимальної витрати за багаторічний період 1975-2002 рр. (рис. 6).

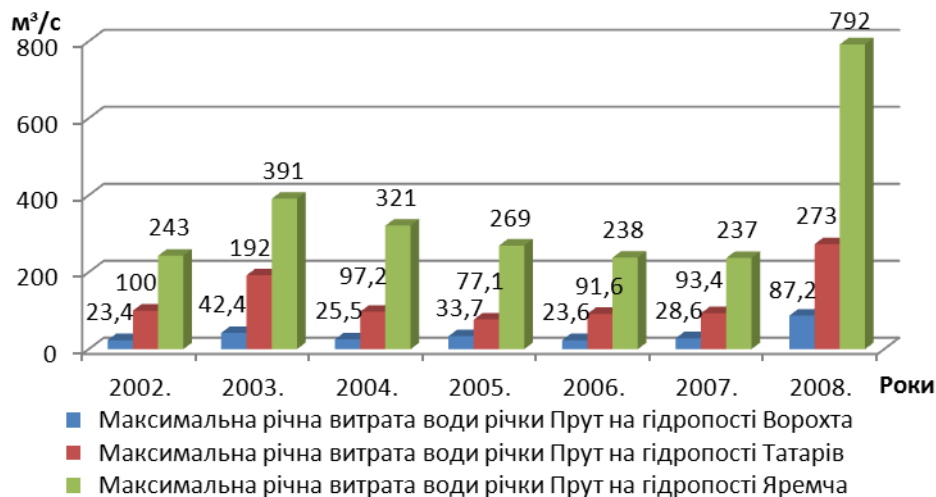

Рис. 6. Максимальна річна витрата води річки Прут у 202 - 2008 роках

Поширення негативних фізико-географічних процесів. Проведені нами дослідження вказують на те, що існує взаємозв'язок між поширенням негативних фізико-географічних процесів і ландшафтною структурою території дослідження. Зокрема зсуви та лінійна ерозія на території Карпатського національного природного парку найбільш поширені у висотній місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісового середньогір'я. За площею ділянок, які порушені зсувами, відносно площі ПТК рангу урочище, можна виокремити такі групи ПТК: 1) слабо порушені (від 0 % до 30 % від площі урочища); 2) середньо порушені (від 30 до 60 %); 3) сильно порушені (понад 60 % площі ПТК порушено зсувами).

У висотній місцевості випуклого пенепленізованого альпійсько-субальпійського високогір'я і також у висотній місцевості випуклого пенепленізованого лісового середньогір'я спостерігається площинний змив. Для висотної місцевості різко увігнутого льодовикового ерозійно-денудаційного субальпійського високогір'я характерними є лінійна ерозія, зсуви, місцями вітровали і буреломи. За поширенням зсувів ПТК є слабо порушеними. У висотній місцевості пологосхилого давньольодовикового акумулятивного лісового середньогір'я поширені такі негативні фізико-географічні процеси, як лінійна ерозія, і при наявності похідних деревостанів – вітровали й буреломи. Для висотної місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісового середньогір'я характерними є зсуви, селі, лінійна ерозія, і трохи менш поширеними – осипні та обвальні процеси. За поширенням зсувів ПТК є середньо порушеними, а ПТК, сильно порушені зсувами у цій висотній місцевості, приурочені до висотної місцевості терасованих днищ річкових долин. Зокрема сюди належать ПТК, в яких після паводку на річці Прут активізувалися два зсуви в нижній частині схилу західної експозиції у висотній місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісового середньогір'я ландшафту Чорно-

гора в околицях Чорногірського географічного стаціонару. Для висотної місцевості сильно розчленованого крутосхилого низькогір'я найбільш поширеними є лінійна ерозія, заболочення, місцями зсуви, вітровали і буреломи. За поширенням зсувів ПТК є слабо порушеними. У висотній місцевості терасованих днищ річкових долин поширені такі шкідливі фізико-географічні процеси, як бокова ерозія, площинний змив, заболочення, місцями підтоплення та інші руслові процеси.

Необхідно відзначити, що існує взаємозв'язок приуроченості негативних фізико-географічних процесів із розташуванням, геологічною будовою та іншими характеристиками басейнів – приток Прута, зокрема це стосується просторового поширення селевих явищ.

У басейні верхів'я Прута у Чорногірському ландшафті на території Карпатського національного природного парку до приток Прута належать Форещинка, Форесок, Припир, Озірний, Мариш, Орендарчик. Дані басейни розташовані переважно у межах топільчанської, чорногірської, гнилицької та яловецької свит. У басейнах Форещинки, Форесика, Припора поширеними є такі фізико-географічні процеси, як лінійна ерозія, місцями заболочення, вітровали й буреломи. Для басейнів приток Озірний, Мариш, Орендарчик характерними є зсуви, лінійна ерозія, осипні процеси, бокова ерозія, місцями вітровали й буреломи.

Басейни лівих приток Прута у межах Яблуницького та Ворохта-Ільцівського ландшафтів, до яких належать Яблуниця, Параджин і Нижній Багончик, розташовані переважно у межах кросненської та венецької свит. Для них характерними є лінійна ерозія, заболочення, місцями зсуви, вітровали і буреломи. Басейни лівих приток Прута у межах Хом'яцького ландшафту, із яких найбільшим є басейн Женець, розташовані переважно у межах бистрецької та вигодської свит. Для них характерними є зсуви, селі, лінійна ерозія. До басейнів правих приток Прута у Хординському

ландшафті на території Карпатського національного природного парку належать такі басейни приток Прута, як Татарівчик, Прохідний, Пігий. Аналізовані басейни в основному знаходяться у межах вигодської та стрийської свит. У басейнах Татарівчик, Прохідний, Пігий поширеними є зсуви, лінійна ерозія, буреломи, місцями заболочення і вітровали. Для басейнів правих приток Прута у Рокитнянському ландшафті на території Карпатського національного природного парку характерною є менша небезпека розвитку селевих явищ у порівнянні із лівими притоками у Любіжнському ландшафті. До них належать басейни потоків Пічний, Форещинка, Рокитний. Дані басейни в основному знаходяться у межах стрийської, вигодської та манявської свит [19]. Із потенційно можливих селевих явищ переважає водно-дрібнобриловий тип селів. Значно більш поширеними тут є зсуви, лінійна і площинна ерозія, буреломи.

Селенебезпечними є басейни лівих приток Прута, які знаходяться в межах Любіжнського і Синецького ландшафтів. До них належать басейни таких приток Прута, як Буярський, Кам'янка, Жонка, Чорногірчик. Дані басейни розташовані у Скибовій зоні Українських Карпат. Верхня крейда Скибової зони представлена стрийською свитою, для якої характерним є нерівноритмічний глинисто-піщаниковий фліш, де чергуються дрібно- й середньозернисті вапнисті піщаники, алевроліти, аргіліти і рідше зустрічаються мергелі [19]. Для басейнів приток Прута Буярський, Кам'янка, Чор-

ногірчик характерними є зсуви, селі, лінійна ерозія, і менше поширеними – осипні та обвальні процеси, а для Жонки – селі, лінійна ерозія, заболочення, місцями поширені зсуви, вітровали.

Внаслідок зливових дощів 24-28 липня 2008 року на Жонці, Чорногірчику та інших потоках даної території утворилися селеві потоки, які сформувалися на початку піку паводку у верхів'ї Прута [15]. За період з 5 по 22 липня за даними мст Яремча сума опадів склала 136,1 мм, причому максимальна кількість опадів випала 25 липня (від 103,4 до 121,4 мм). Зрубані дерева чи захаращеність русла внаслідок вітровалів і буреломів є причиною формування заторів на річках. Але існують і інші чинники, що сприяють розвитку селів. Зокрема, для Жонки чинником селеутворення було те, що у верхів'ї потоку через зсув ґрунту виник затор, який і став причиною селевого потоку. Селевий потік на Жонці пройшов 25 липня. Об'єм селевих відкладів в руслі Жонки становив до 30 000 куб. м [6]. Селевий потік на Чорногірчику також пройшов 25 липня 2008 р. Висота підйому рівня води становила на Чорногірчику на гідропості Потік 0,8 м, на гідропості Яремча – 1,4 м [8]. Внаслідок проходження селевого потоку завдано значних збитків. У басейні потоку Чорногірчик, який протікає в межах міста Яремча, зруйновано два дорожніх містки і підпірні стінки по вул. Довбуша, тут пройшла значна деформація дна русла та берегів, закидано камінням і намулом присадибні ділянки, асфальтне покриття вулиць м. Яремча. [8].

Таблиця 1.

Параметри ділянок, які зазнали дії бокової ерозії на лівому березі після проходження паводку на річці Прут 24-27 липня 2008 р. у висотній місцевості терасованих днищ річкових долин лісистого середньогір'я ландшафту Чорногора

№ п/п	Відстань від попередньої ділянки, м	Довжина ділянки, охопленої боковою ерозією, м	Середня ширина розмитих і перенесених нижче порід	Середня висота розмитих і перенесених нижче порід	Об'єм розмитих і перенесених нижче порід, м³
1	-	3,40	3,60	2,95	36,11
2	16,0	6,23	1,40	2,68	23,37
3	0,7	1,52	1,20	2,55	4,65
4	11,0	29,00	1,70	2,80	138,04
5	8,0	1,60	1,10	1,34	2,36
6	7,0	24,00	2,37	1,83	104,09
7	0,4	19,60	2,54	2,15	107,04
8	0,2	4,1	0,45	2,4	4,43
9	0,50	6,22	1,47	2,33	21,30
10	0,2	31,00	1,34	2,10	87,23
11	28,5	19,3	1,70	2,30	75,46
12	35,0	1,64	3,70	1,80	10,92
Загальний об'єм розмитих і перенесених нижче порід					615,00

Вплив гідрометеорологічних процесів на проходження негативних фізико-географічних процесів. Основною причиною активізації негативних фізико-географічних процесів, зокрема таких, як зсуви, лінійна ерозія, виникнення селевих

явищ, є аномально велика кількість опадів. Розвиток негативних фізико-географічних процесів пов'язаний із різким надмірним зволоженням [11]. Випадання великої кількості опадів у 2008 році призвело до активізації зсувних і ерозійних процесів. У

результаті проведених нами ландшафтно-моніторингових досліджень у висотній місцевості терасованих днищ річкових долин ландшафту Чорногора зафіксовано параметри ділянок, які зазнали дії бокової ерозії на лівому березі після проходження паводку на річці Прут 24-27 липня 2008 р. у висотній місцевості терасованих днищ річкових долин лісистого середньогір'я ландшафту Чорногора, в результаті чого пройшла докорінна перебудова не тільки

окремих компонентів і процесів у ПТК, але й урочищ і заплав рік [15]. Нами вивчено об'єм забраної і перенесеної породи із 250-метрової ділянки лівого берега внаслідок інтенсивних процесів бокової ерозії у центральній частині ріки Прут на відрізку від хутора Завоєля до контрольно-пропускного пункту в заповідну функціональну зону Карпатського національного природного парку (табл. 1).

Таблиця 2.

Параметри досліджуваного зсуву в нижній частині схилу західної експозиції у висотній місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісистого середньогір'я ландшафту Чорногора (вище від гідропоста Чорногірського географічного стаціонару на річці Прут)

№ п/п	Лінії проміру зсуву	Довжина лінії, м		Величина збільшення параметрів зсуву на 01.08.2008 відносно даних на 01.08.2006
		01.08.2006	01.08.2008	
1	Ширина основи зсуву	31,0	34,3	3,3
2	Ширина зсуву на відстані 4 м від основи зсуву	25,6	27,8	2,2
3	Ширина зсуву на відстані 8 м від основи зсуву	19,2	21,7	3,5
4	Ширина зсуву на відстані 12 м від основи зсуву	12,4	17,7	5,3
5	Ширина зсуву на відстані 16 м від основи зсуву	-	12,9	12,9
6	Ширина зсуву на відстані 20 м від основи зсуву	-	2,4	2,4
5	Максимальна висота зсуву	14,0	21,5	7,5
6	Середня висота зсуву	12,4	18,1	5,7
Площа осипища зсуву, м ²		176,0	295,0	119,0

На основі проведених досліджень нами зафіксовано основні параметри двох зсувів у висотній місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісистого середньогір'я. Дані зсуви приурочені до стріи на потужних топільчанських пісковиках. Середня крутизна зсуву в нижній частині схилу західної експозиції у висотній місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісистого серед-

ньогір'я ландшафту Чорногора (вище від гідропоста Чорногірського географічного стаціонару на річці Прут) становить 36°. Внаслідок випадання аномальної кількості опадів і проходження паводку на річці Прут 24-27 липня 2008 р. площа осипища зсуву за період від 01.08.2006 до 01.08.2008 збільшилася на 119,0 м² (таблиця 2).

Таблиця 3.

Параметри досліджуваного зсуву в нижній частині схилу західної експозиції у висотній місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісистого середньогір'я ландшафту Чорногора (нижче від гідропоста Чорногірського географічного стаціонару на річці Прут)

№ п/п	Лінії проміру зсуву	Довжина лінії, м		Величина збільшення параметрів зсуву на 01.08.2008 відносно даних на 01.08.2006
		01.08.2006	01.08.2008	
1	Ширина основи зсуву	13,4	39,0	25,6
2	Ширина зсуву на відстані 4 м від основи зсуву	9,8	34,9	25,1
3	Ширина зсуву на відстані 8 м від основи зсуву	7,9	26,0	18,1
4	Ширина зсуву на відстані 12 м від основи зсуву	-	19,6	19,6
5	Ширина зсуву на відстані 16 м від основи зсуву	-	14,7	14,7
6	Ширина зсуву на відстані 20 м від основи зсуву	-	2,8	2,8
5	Максимальна висота зсуву	11,6	21,3	9,7
6	Середня висота зсуву	8,4	19,1	10,7
Площа осипища зсуву, м ²		98,0	462,8	364,8

Середня крутизна зсуву в нижній частині схилу західної експозиції у висотній місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісного середньогір'я ландшафту Чорногора (нижче від гідропоста Чорногірського географічного стаціонару на річці Прут) становить 38°. Тільки за період двох років від 01.08.2006 до 01.08.2008, і особливо внаслідок випадання великої кількості опадів і проходження катастрофічного паводку на річці Прут площа осипища зсуву збільшилася на 364,8 м² (табл. 3).

Випадання значної кількості опадів у поєднанні з іншими чинниками призводить до активізації зсувних та інших гравітаційних процесів, а також до виникнення селів і паводків. Це є приклад того, як гідрометеорологічні процеси призводять до активізації інших фізико-географічних процесів, а ті в свою чергу призводять до значної перебудови приаквальної і позааквальної ПТК, оскільки внаслідок інтенсивних зсувних процесів руйнується

корінний рослинний покрив і значною мірою послаблюється стійкість ПТК. Необхідно відзначити, що інтенсивність зсувних процесів значною мірою активізується внаслідок надмірного зволоження внаслідок випадання великих опадів і знижується до мінімуму у зимовий період під впливом від'ємних температур повітря.

Усі компоненти ПТК є тісно взаємопов'язаними. Зміни в одних компонентах ПТК неодмінно призводять до змін в інших компонентах, оскільки вони є взаємозумовленими. Не викликає сумніву те, що гідрометеорологічні процеси, які є до певної міри зумовлені антропогенно (внаслідок вирубки лісів із відповідною зміною поверхневого і підземного стоку, парникового ефекту із підвищенням температури повітря), зовсім по іншому впливають на фізико-географічні процеси, зокрема геоморфологічні, спричиняючи розвиток зсувів, селевих явищ. Все це значною мірою знижує стійкість ПТК.

Таблиця 4.

Параметри досліджуваних тріщин зсувного схилу у висотній місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісного середньогір'я ландшафту Чорногора

№ п/п	Група, до якої відносяться тріщини	Довжина, м	Середня ширина, м
1	Найкоротші (до 10 м) і найвужчі (від 0,05 до 0,015 м)	4,6	0,15
2		6,4	0,10
3		5,7	0,10
4		1,5	0,15
5		1,5	0,15
6		7,4	0,15
7		1,5	0,05
8		5,2	0,10
9		7,0	0,10
10		4,8	0,10
11		8,0	0,15
12		4,7	0,05
13		5,2	0,15
14		9,6	0,10
15	Найкоротші (до 10 м) і найширші (від 0,20 до 0,25 м)	7,5	0,25
16		4,7	0,20
17		6,5	0,20
18	Найдовші (понад 10 м) і найвужчі (від 0,05 до 0,15 м)	12,4	0,15
19		11,9	0,15
20		12,3	0,10
21		10,3	0,10
22		21,0	0,10
23		14,0	0,15
24	Найдовші (понад 10 м) і найширші (від 0,20 до 0,25 м)	10,3	0,20
25		14,6	0,20
26		20,7	0,25
27		24,5	0,25
28		19,1	0,25

У результаті проведених ландшафтно-моніторингових досліджень у висотній місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісного середньогір'я ландшафту Чорногора на ділянці площею 2 га нижче за течією річки Прут від гідропоста

Чорногірського географічного стаціонару нами зафіксовано 28 тріщин, які являють собою розривні заглиблення внаслідок гравітаційного осідання окремих пластів поверхневих гірських порід. Тріщини поширені у межах стріи на потужних топільчанських

піскови́ках. Сукупність такої значної кількості тріщин на відносно невеликій площі у поєднанні із значною середньою крутизною цієї території (34°) підтверджують те, що дослідна ділянка являє собою схил сповзання поверхневих порід. Особливістю зсувних процесів є те, що вони перебувають у початковій фазі інтенсивного розвитку. Про це свідчать параметри тріщин – половина з них належать до першої групи – найкоротші (до 10 м довжини) і найвужчі (від 0,05 до 0,015 м ширини). До другої групи тріщин – найкоротші (до 10 м) і найширші (від 0,20 до 0,25 м) – належить лише 3 тріщини, до третьої групи – найдовші (понад 10 м) і найвужчі (від 0,05 до 0,15 м) – 6 тріщин (таблиця 4). До четвертої групи належать 5 тріщин, що найбільш інтенсивно розвиваються, вони є найдовші (понад 10 м) і найширші (від 0,20 до 0,25 м). Їх можна зачислити до початкового етапу середньої фази інтенсивного розвитку зсувних процесів.

Повторні дослідження параметрів тріщин і з'ясування інтенсивності розвитку зсувних процесів необхідні для попередження подальшого розвитку небажаних фізико-географічних явищ. Внаслідок несприятливих гідрометеорологічних факторів, зокрема випадання зливових чи тривалих затяжних опадів, можливий перехід у середню фазу, а при подальшому розвитку цих процесів завершальна фаза розвитку зсувних процесів призведе до сповзання значної маси поверхневих порід. Враховуючи розташування ділянки тріщин на схилі у безпосередній близькості від річки Прут, випадання значної кількості опадів може спровокувати катастрофічні наслідки, оскільки зсувні тіла у разі осідання у руслі Прута створять перекриття потоку і відбудеться значний підйом рівня води, затоплення значних територій, підмивання схилу і розвиток нових зсувних процесів. Увесь схил над гідропостом 1 річки Прут повільно сповзає униз і при збереженні існуючих процесів у майбутньому може перегородити річку Прут. Це є прямий беззаперечний доказ

того, як гідрометеорологічні процеси (збільшення кількості опадів і підвищення температури повітря та активізація бокової ерозії, що пов'язана із збільшенням кількості опадів) спричиняють виникнення на схилі великої кількості тріщин, які активно розвиваються, а це в свою чергу призводить до зниження стійкості ПТК.

Випадання великої кількості опадів сприяє активізації антропогенно зумовлених процесів, таких як зсуви, лінійна ерозія. Саме тому гідрометеорологічні процеси у поєднанні із іншими фізико-географічними процесами потребують більш повного вивчення та аналізу для проведення ландшафтно-моніторингових досліджень. Виходячи з наведеного, слід відзначити, що аналіз гідрометеорологічних процесів необхідний у проведенні ландшафтно-моніторингових досліджень для з'ясування стану ПТК і підготовки короткострокового прогнозу розвитку небажаних фізико-географічних процесів.

Висновки. На основі аналізу динаміки гідрометеорологічних процесів встановлено, що для річки Прут у 2007-2008 роках існувало перевищення середньорічних витрат води відносно середнього значення за 2002-2008 роки. Проаналізовано взаємозв'язок кількості опадів із активізацією фізико-географічних процесів, зокрема зсувів, лінійної ерозії, вітровалів, буреломів і селевих явищ в окремих басейнах приток Прута. Зокрема досліджено, що велика кількість опадів на території басейну Прута, яка випала у 2008 р. (у межах від 1333,2 мм на гідропості Яремча до 1571,3 мм на гідропості Ворохта), спровокувала виникнення катастрофічного паводку на річці Прут, розвиток селевих явищ і активізацію зсувних та ерозійних процесів. Здійснений аналіз відображає особливості проходження гідрологічних процесів і їх взаємозв'язок із негативними фізико-географічними процесами і може бути використаний для ландшафтно-моніторингових досліджень басейну верхів'я Прута.

Література

1. Бефани А.И., Бефани Н.Ф., Вишневский Н.В., Иваненко А.Г., Позняков В.В., Тюхтя К.К. Экспериментальные исследования дождевого стока в Карпатах (басейн р. Рики) // Формирование и расчеты стока рек Карпат: Труд. УкрНИГМИ. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. – Вып. 69. – С. 3-32.
2. Вишневский П.Ф. Ливневые паводки в Карпатах: Труд. УкрНИГМИ, 1971. – Вып. 107. – С. 75-85.
3. Гродзинский М.Д. Выделение и классификация многолетних состояний геосистем // Физическая география и геоморфология: Сб. статей. – К.: Изд-во Киев ун-та, 1989. – Вып. 36. – С. 66-73.
4. Дяков В.Н. Влияние состава насаждений на поверхностный сток в горных условиях // Лесоводственные исследования и производственный опыт в Карпатах. – Ужгород: Карпаты, 1972. – С. 51-57.
5. Екологічні та соціально-економічні аспекти катастрофічних стихійних явищ у Карпатському регіоні (повені, селі, зсуви). – Рахів, 1999. – 377 с.
6. Літопис природи. – Ірпінь, 2004. – 457 с.
7. Лютик П.М. Ливневые паводки на реках Карпат в июле 1969 и мае 1970 гг. / Труд. УкрНИГМИ, 1971. – Вып. 107. – С. 45-87.
8. Матеріали державних бюлетенів кадастру. – Яремча, 2002-2008.
9. Мельник А.В. Українські Карпати: Еколого-ландшафтознавче дослідження. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1999. – 196 с.
10. Мельник А.В., Міллер Г.П. Ландшафтний моніторинг. – К., 1993. – 152 с.
11. Мельник А.В. Українські Карпати. Еколого-ландшафтознавче дослідження. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1999. – 196 с.

12. Мельник А.В., Шубер П.М. Ландшафтный мониторинг Украинских Карпат // Теоретические и прикладные проблемы ландшафтоведения: Тез. докл. VIII Всесоюзн. совещ. по ландшафтоведению. – Л., 1988. – С. 82-83.
13. Мельник А.В., Шубер П.М., Третьяк А.А. Оцінка і прогноз в системі ландшафтного моніторингу // Сучасні географічні проблеми Української РСР: Тез. докл. VI з'їзду ГТ УРСР. – К., 1990. – С. 56.
14. Мельник А.В., Березяк В.В. До питання рекреаційної оцінки метеоумов лісистого середньогір'я Чорногори в басейні річки Прут // Фізична географія та геоморфологія. – Львів, 2008. – Випуск 54. – С. 183-186.
15. Мельник А.В., Шубер П.М., Шушняк В.М., Костів Л.Я., Березяк В.В. Фізико-географічні передумови, динаміка та наслідки катастрофічного липневого паводка 2008 року у верхів'ї річки Прут // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр. – 2009. – Вип. 37. – С. 136-151.
16. Метеорологический ежемесячник. – К.: Гидрометеиздат, 1961-1991 гг. – Вып. 10. – № 7.
17. Методические указания по ведению Государственного водного кадастра. Раздел 1. Поверхностные воды. Выпуск 6. Подготовка первичных данных. Часть 4. Селевые потоки. – Алма-Ата, 1987.
18. Опасные гидрометеорологические явления в Украинских Карпатах / Под. ред. К.Т. Логвинова. – Л.: Гидрометеиздат, 1973. – 200 с.
19. Природа Карпатського національного парку. – К.: Наук. думка, 1993.
20. Руководство по изучению селей. – Алма-Ата, 1985.
21. Руководство селестоковым станциям и гидрогафическим партиям. Выпуск 1. Организация и проведение работ по производству селей. РД 52.30.238-89. – Москва: Гидрометиздат, 1990.
22. Чибилёв А.А. Ключевые ландшафтные территории: постановка проблемы и пути ее решения // Ландшафтоведение: теория, методы, региональные исследования, практика. Материалы XI международной ландшафтной конференции. – М., 2006. – С. 626-628.
23. Чубатий О.В. Гірські ліси – регулятори водного режиму. – Ужгород: Карпати, 1984. – 104 с.
24. Шушняк В.Н. Влияние хозяйственной деятельности на интенсивность плоскостной эрозии в Карпатах // Проблемы эрозийных русловых и устьевых процессов: Тез. докл. межвуз. совещ. – Ижевск, 1992. – С. 103-104.
25. Шушняк В.М. Дослідження флювіальних процесів на стаціонарі “Свидовець” // Ерозійно-аккумулятивні процеси і річкові системи освоєних регіонів: Зб. наук. праць українсько-польсько-російського семінару. – Львів, 2006. – С. 188-201.

Стаття надійшла 6.06.2010 р.

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3:314.7(477.82)

Сергій Пугач

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Досліджено особливості перебігу міграційних процесів населення території сучасної Волинської області у XIX – на початку XX ст. (до Першої світової війни). Виявлено характерні риси німецької, чеської та голландської колонізації, внутрішніх переміщень єврейського населення Волинської губернії. Проаналізовано географію мігрантів за результатами перепису населення 1897 р., статистичні дані переселення населення у східні регіони Російської імперії.

Ключові слова: міграція, переселення, етнічна міграція, польська експансія, німецька та чеська колонізація.

Serhiy Puhach. Retrospective analysis of population migrations of the Volyn region in the 19th – beginning of the 20th century. *Features of population migrations on the territory of the Volyn region in the 19th – beginning of the 20th century (before the First World War) are investigated. Characteristic features of German, Czech and Dutch colonisation, inter-regional migration of the Jewish population of the Volyn province are revealed. The geography of migrants on the basis of the 1897 population census and the statistical data on the resettlements of the population to the eastern regions of the Russian Empire is analysed.*

Key words: migration, resettlement, ethnic migration, the Polish expansion, German and Czech colonisation.

Актуальність теми. Міграційні процеси є результатом складних соціально-економічних, культурних, етнорелігійних та інших процесів, які мають тривалу історію. Сучасний склад населення Волинської області значною мірою зумовлений та сформований демографічними процесами та міграціями населення. У різні сторичні періоди різні народності заселяли та залишали територію Волині, що іноді призводило до масштабних міжнаціональних конфліктів. Інтенсивні міграційні процеси призводили до різкого загострення протиріч у суспільстві, та міграціями (часто примусовими) вирішувалися внутрішні проблеми. Саме до XIX – поч. XX ст. приурочені процеси різкого збільшення присутності представників інших народів (поляків, німців, чехів, євреїв та ін.) на Волині, що й призвело до між-етнічних конфронтацій у періоди Першої та, особливо, Другої світових воєн. Тому дослідження міграційних процесів XIX – поч. XX ст. є актуальним і таким що потребує подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти міграцій населення періоду XIX –

початку XX ст. на території сучасної Волинської області досліджені у працях вітчизняних географів та істориків: М. Бармака [1], Ф. Заставного [3], Л. Корецького [4], С. Куделіної [10], П. Олешка [5], А. Слашука [8], Н. Щербак [9], В. Яворської [10] та ін. Проте відомості про міграції носять загальний характер і розглядаються у контексті загального історичного розвитку території. Винятком є монографія М. Бармака [1], де питанням міграційних рухів німецьких, чеських та єврейських колоністів присвячені окремі розділи. Великий обсяг первинної статистичної інформації міститься у матеріалах Першого всеросійського перепису населення 1897 р. [6] та в матеріалах переселення населення Волинської губернії у східні регіони Російської імперії. Автором проводилася періодизація міграційних рухів території сучасної Волинської області, були встановлені характерні особливості міграційних рухів цього періоду [2]. Проте питання міграцій населення цього періоду висвітлені недостатньо.

Мета роботи: на основі систематичного науково-методологічного підходу виявити характерні і специфічні риси перебігу міграційних процесів на

території Волині у XIX – на початку XX ст. Основним **завданням** дослідження є характеристика та аналіз етнічних особливостей міграційних рухів населення на території сучасної Волинської області у XIX – на початку XX ст.

Результати дослідження та їх обговорення. Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) територія Волині повністю відійшла під владу Російської імперії. У 1802 р. була утворена Волинська губернія, яка охоплювала територію сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської, частково Тернопільської та Хмельницької областей. Проте польська шляхта залишалася соціально панівним класом та продовжувала наріщувати польську присутність у краї (входження до складу Російської імперії розглядалося поляками як тимчасове явище).

Міграційні процеси населення цього періоду характеризуються такими особливостями:

- постійно збільшується чисельність поляків;
- інтенсивно триває колонізація степових просторів України, в тому числі вихідцями із Волині;
- на запрошення царського уряду на Волинь спрямовується потужна хвиля німецьких, голландських та чеських колоністів;
- існують інтенсивні внутрішні міграційні рухи єврейського населення;
- повільно збільшується російська присутність (переважно завдяки військовим та вищому керівництву), проте загальна кількість росіян залишається незначною.

На час включення Волині до складу Російської імперії (внаслідок другого і третього поділів Польщі) згідно з польською статистикою, цю територію залюднило 240 тис. римо-католиків. Нові

групи польських переселенців з'являються в Україні у 2-й половині XIX ст. Їх кількість становила 89 943 особи. Вони в основному заселяли Волинське Полісся. На початку XX ст. у Волинській губернії проживало 184 161 поляків (тобто майже половина всієї польської людності українських земель) [5, 8].

З кінця XVIII ст., після перемоги Росії над Туреччиною в Північному Причорномор'ї та зруйнування Запорізької Січі, розпочинається німецька, чеська та голландська колонізація українських земель. За їх допомогою царський уряд намагався вирішити декілька проблем: забезпечення нових земель трудовими ресурсами, модернізація сільського господарства (в Європі на той час існувала більш ефективна культура ведення сільського господарства), часткове послаблення українсько-польської проблеми (колоністи були надзвичайно лояльні до влади, як приклад можна навести допомогу царським властям у придушенні польського повстання).

Вперше німецькі поселенці на Волині згадуються ще у кінці X ст. (купці та ремісники у містах). У другій половині XVIII ст. починається новий етап колонізації. Німецькі колоністи прибували на Волинь в основному з привіслянських воєводств Царства Польського. Серед українського населення їх називали „кашуби”. Порівняно незначна частина емігрувала безпосередньо з Німеччини (місцева назва „шваби” від назви німецької землі Швабії). Особливо масовим потік німців на Волинь став на початку 60-х рр. XIX ст. Наприкінці XIX ст. у Волинській губернії нараховувалося близько 200 тис. німців (табл. 1). Це складало 5,7 % населення губернії. В Луцькому повіті ця цифра була ще вища. Так, у 1911 р. тут проживало 31 887 німців (майже 12 % населення) [1, с. 29].

Таблиця 1

Чисельність німецьких колоністів у Волинській губернії у 1861–1890 рр.*

Рік	1861	1874	1890
Кількість	3 711	40 503	близько 200 000

* Складено за: [1].

Основним заняттям німців було сільське господарство, тому вони і оселялися в сільській місцевості. Основними районами розселення німців у межах сучасної Волинської області були околиці Рожища, Луцька, Торчина.

Через зміну економічних і політичних умов (загострення відносин між Росією та Німеччиною) в кінці XIX ст. розпочинається еміграція німців із Волинської губернії до країн Америки (Бразилія, Аргентина, США) та внутрішніх регіонів Росії (Поволжя, Урал) [1].

Поряд із німецькими на території Волині зустрічалися й голландські колонії. На початку XIX ст. із околиць Бреста у Волинську губернію на територію Ковельського, Любомльського та Луцького повітів переселилася група голландців. Було утворено 8 колоній: Олександрівка, Голендри, Янів (Ковельський повіт), Сведзінські Голендри, Забужанські

Голендри, Заосціце (Любомльський повіт), Олешковичі, Жозефін (Луцький повіт). З часом голландці асимілювалися із німцями, поляками та місцевим населенням.

У чеській еміграції на Волинь дослідники виділяють дві хвилі:

1) кінець XVII – XVIII ст. – еміграція через національно-релігійні утиски (німецьке панування, боротьба католицької церкви з реформацією);

2) середина XIX ст. – трудова еміграція.

Особливо інтенсивно переселення чехів на Волинь відбувалося з 60-х рр. XIX ст. Так, із 1868 по 1874 рік у Волинську губернію прибуло близько 20 тис. осіб, які утворили 65 нових поселень. Чеські селяни оселялися переважно в південній частині губернії, ремісники – також і в північній частині. Основними районами розселення були Дубенський, Рівненський, Володимир-Волинський, Луцький по-

віти [1, с. 83].

За результатами перепису 1897 р., у Волинській губернії проживало 27 670 чехів, із них 2/3 – у сільській місцевості. Вони становили 1,5 % насе-

лення Луцького і 0,6 % Володимир-Волинського повітів. Перед початком Першої світової війни на Волині нараховувалося понад 31 тис. чехів (табл. 2).

Таблиця 2

Чисельність чехів у Волинській губернії у 1870–1914 рр.*

Рік	1870	1886	1897	1914
Кількість	10 062	15 524	27 670	31 233

* Складено за: [1].

Аналізуючи міграційні рухи цього періоду, неможливо обійти стороною євреїв. Політика царського уряду була спрямована на недопущення євреїв до великоросійських губерній, зосередження їх переважно в західних губерніях.

Особливостями міграції євреїв – мешканців Волинської губернії у XIX ст. були:

– виселення з прикордонної 50-верстної (фактично 100-верстної) зони вглиб т. з. “смуги осілости” (євреї розглядалися як неблагонадійний елемент);

– виселення із сіл і великих міст у містечка. Це призвело до того, що у 70-х рр. XIX ст. юдеї становили 32 % населення міст, 53 % – містечок, 15 % – сіл Волинської губернії. На території сучасної Волинської області ці цифри були ще більшими. Так, євреї складали майже 60 % населення міст

Володимир-Волинського і Луцька, 73,8 % – Любомля, 82,7 % – Рожища [1, с. 129];

– переселення з Волині в центр і на південь України: Київську, Подільську губернії, Новоросійський край, Бессарабію;

– еміграція з кінця XIX ст. із Російської імперії до Палестини, країн Америки (в основному США). За 1888–1987 рр. із Волинської губернії тільки до США емігрувало 4 927 осіб [1, с. 156].

Незважаючи на всілякі утиски та обмеження, завдяки високому природному приросту та включення Волині до “смуги осілости” євреї на початку XX ст. були другим за чисельністю етносом у Волинській губернії після українців. Перед Першою світовою війною їх чисельність становила більше як півмільйона осіб (табл. 3).

Таблиця 3

Чисельність євреїв у Волинській губернії у 1838–1913 рр.*

Рік	1838	1847	1864	1883	1913
Кількість	195 000	174 000	175 000	290 638	548 176

* Складено за: [1].

Перші достовірні та науково обґрунтовані дані про мігрантів з’являються після першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. У складі Волинської губернії 3 повіти (Володимир-Волинський, Ковельський та Луцький) приблизно охоплювали територію сучасної Волинської області. Мігранти становили 12,95 % населення (табл. 4), це майже стільки ж, скільки і в середньому по губернії (13,36 %). Найбільшу їх частку мав найрозвиненіший на той час Луцький повіт (16,61 %), найменшу – Ковельський (9,36 %). У структурі мігрантів переважали вихідці з інших губерній (7,87 %), друге місце належить уродженцям інших повітів Волинської губернії (3,41 %), третє – вихідцям з інших країн (1,58 %). У середньому по губернії ці показники становили відповідно 6,73 %, 5,47 % та 1,17 %. Високою часткою уродженців інших губерній відзначався Луцький повіт (10,09 %), інших держав – Володимир-Волинський повіт (2,51 %) [6].

Регіонами формування міграційних потоків переважно були польські привіслинські губернії, в яких народилося 36,87 % мігрантів, уродженцями решти губерній Європейської Росії (з українськими включно) були лише 23,34 % мігрантів. Це прямо вказує на польську експансію (постійне нарощування польської присутності) в регіоні. В розрізі повітів ситуація виглядала так:

– у Володимир-Волинському повіті 48,79 % були вихідцями з польських губерній (Варшавської, Калишської, Келецької, Люблінської, Петроковської, Плоцької, Радомської, Седлецької), 10,99 % – із російських та українських (Гродненської, Київської, Області війська Донського);

– у Ковельському повіті 24,32 % становили вихідці з польських губерній (Варшавської, Калишської, Ломжицької, Люблінської, Петроковської, Плоцької, Радомської, Седлецької, Сувалської), 39,18 % – із російських, українських та білоруських (Воронезької, Гродненської, Київської, Мінської, Нижегородської, Полтавської, Чернігівської);

– у Луцькому повіті 33,06 % були вихідцями з польських губерній (Варшавської, Калишської, Келецької, Ломжицької, Люблінської, Петроковської, Плоцької, Радомської, Седлецької), 25,94 % – із російських, українських та білоруських (Гродненської, Київської, Мінської, Орловської, Подільської, Полтавської, Самарської, Уфимської, Чернігівської) [6].

Щодо мігрантів з-поза меж Російської імперії, то це були чехи та частина німецьких колоністів (уродженці Австро-Угорщини та Пруссії), яких уряд заохочував селитися на відсталіх в аграрному відношенні територіях із метою привнесення більш високої культури обробітку сільськогосподарських земель. У результаті це тільки призвело до зростання

міжетнічної напруженості в регіоні, оскільки ставлення до них місцевого населення, яке мало низьку культуру господарювання, було негативним через неспроможність конкурувати [9].

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується активною колонізацією (освоєнням, заселенням) Російською імперією малолюдних східних територій. Урядом заохочувалося переселення селян із густозаселених центральних, західних і південно-західних губерній на Поволжя, Сибір, Далекий Схід.

За період із 1896 до 1914 рр. з 9 українських губерній за Урал переселилося 1,6 млн. осіб [10]. Частка еміграції з українських губерній у загальному міграційному потоці становила в різні роки від 36 до 60 %, проте частка Волинської губернії була однією з найнижчих (4 % від загального числа тих, хто емігрував з українських губерній). З майже трьохмільйонної Волинської губернії за цей проміжок часу виїхало лише близько 64 тис. осіб [3, с. 82-83].

Таблиця 4

Розподіл населення Волинської губернії за місцем народження за результатами перепису 1897 р.*

Територія	Все населення, осіб	Місцеві жителі		Мігранти							
				Загальна кількість		у тому числі:					
						уродженці інших повітів Волинської губернії		уродженці інших губерній		уродженці інших держав	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Володимир-Волинський повіт	277 265	243 011	87,65	34 254	12,35	6 424	2,32	20 869	7,53	6 961	2,51
м. Володимир-Волинський	9 883	7 356	74,43	2 527	25,57	558	5,65	1 877	18,99	92	0,93
Ковельський повіт	211 493	191 702	90,64	19 791	9,36	6 620	3,13	12 715	6,01	456	0,22
м. Ковель	17 697	10 056	56,82	7 641	43,18	1 956	11,05	5 579	31,53	106	0,60
Луцький повіт	252 550	210 607	83,39	41 943	16,61	12 203	4,83	25 471	10,09	4 269	1,69
м. Луцьк	15 804	9 131	57,78	6 673	42,22	2 527	15,99	3 984	25,21	162	1,03
Разом	741 308	645 320	87,05	95 988	12,95	25 247	3,41	59 055	7,97	11 686	1,58
Волинська губернія	2 989 482	2 589 978	86,64	399 504	13,36	163 394	5,47	201 233	6,73	34 877	1,17
у містах	233 847	146 125	62,49	87 722	37,51	33 836	14,47	52 234	22,34	1 652	0,71
у повітах	2 755 635	2 443 853	88,69	311 782	11,31	129 558	4,70	148 999	5,41	33 225	1,21

* Складено за: [6].

Яскраво відображає загальні тенденції зовнішніх міграцій проміжок 1906–1912 рр. (табл. 5). За цей час із Волинської губернії емігрувало на схід більше 43 000 осіб. Із Володимир-Волинського, Ковельського та Луцького повітів виїхало 8 274 осіб, переважно в Томську, Тобольську, Приморську, Єні-

сейську, Іркутську та Амурську губернії. Найбільшою активністю відзначалося населення Володимир-Волинського повіту (4 439 осіб), найменшою – Луцького (2 582). Пік еміграції припадає на 1908 р. [2].

Таблиця 5

Переселення населення з Волинської губернії на схід Російської імперії у 1906–1912 рр.*

Рік	Повіти				Волинська губернія
	Володимир-Волинський	Ковельський	Луцький	Разом	
1906	238	21	64	323	589
1907	628	87	380	1 095	8 227
1908	1 629	950	197	2 776	10 982
1909	904	233	166	1 303	8 938
1910	360	198	145	703	7 973
1911	406	758	190	1 354	4 081
1912	274	335	111	720	2 497
Всього	4 439	2 582	1 253	8 274	43 287

* Складено за: [2].

Пояснення, чому така порівняно густозаселена губернія виявилася міграційно інертною, знайти важко. На нашу думку, деякою мірою це можна пояснити економічною відсталістю території, стійкістю патріархальних (общинних) традицій серед українського населення у поліській (лісовій) зоні, домінуючими польськими впливами (поляки розглядали Волинське воєводство як невід'ємну частину майбутньої Польської держави, яку вони неодноразово намагалися відновити (повстання 1831 і 1863 років)), віднесенням території до "смуги осілості", за межами якої заборонялося проживати єврейському населенню, наявністю значної частини "новоселів" (німців та чехів), які порівняно недавно переселилися до губернії, загальною еміграційною політикою держави щодо Волинської губернії.

Ще однією особливістю цього періоду було масове переселення селян на хутори за часів Столипінської реформи, особливо у південній частині області. За 1905–1914 рр. на хутори виселилося близько 20 тис. господарств, що призвело до зміни поселенської мережі [4, с. 44].

Висновки. В результаті проведеного аналізу встановлено:

1) міграційні процеси населення Волині протягом XIX – на початку XX ст. характеризувалися рядом специфічних рис, які у майбутньому призвели до міжетнічних конфліктів;

2) нарощувалася польська присутність у краї, оскільки польська шляхта продовжувала залишатися панівним класом;

3) з метою послаблення домінуючих польських впливів російський уряд сприяв вселенню на Волинь німецьких, чеських і голландських колоністів. На початку XX ст. їх загальна чисельність становила понад 230 тис. осіб;

4) входження Волинській губернії до "смуги осілості єврейського народу" зумовлювало специфічні внутрішні міграційні переміщення євреїв;

5) потужного міграційного потоку з Волині для освоєння нових земель Сибіру та Далекого Сходу Російської імперії не спостерігалось.

Питання комплексного дослідження особливостей міграційних рухів населення окремих регіонів у різні періоди історії є недостатньо вивченими та потребують подальшого детального дослідження взагалі та Волинської області зокрема.

Література

1. Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999. – 206 с.
2. Волинская губерния. Переселение 1906–1912 гг. Таблицы "Волость выхода – уезд водворения". – К.: Изд. Бюро Ю.-Р.-О.-З.-П. организации. – 115 с.
3. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів: Світ, 1990. – 360 с.
4. Корецький Л.М. Волинська область (Географічний нарис). – К.: Радянська школа, 1960. – 133 с.
5. Олешко П.С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Львів, 2001. – 17 с.
6. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи. 1897 г. т. VIII. Волинская Губерния / Под ред. Н.А. Тройницкого. – Житомир: Издание Центр. стат. комитета мин-ва внутр. дел, 1904. – 282 с.
7. Пугач С.О. Ретроспективний аналіз міграційних процесів Волинської області // Українська історична географія та історія географії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції (7–10 жовтня). – Чернівці: Рута, 2009. – С. 88-89.
8. Слащук А.М., Радзій В.Ф. Поселенська колонізація на Волині та її вплив на національну структуру населення і особливості його розселення (кінець 18 – початок 20 ст.) // Єврорегіон Буг: Економічна і соціальна географія Волині / За ред. П.В. Луцишина. – Вип. 2. – Луцьк: МІСГІМ, 1995. – С. 91-94.
9. Щербак Н. Німецькі та чеські поселенці у Правобережній Україні в XIX – на початку XX ст. // Проблеми міграції. – 1997. – № 2. – С. 8-11.
10. Яворська В., Куделіна С. Історичний огляд міграційних процесів в Україні // Історія української географії. Всеукр. наук.-теорет. часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Вип. 2 (14). – С. 104-111.

Стаття надійшла 6. 05. 2010 р.

УДК 911.3

Наталія Смочко

ЛІСОВІ РЕСУРСИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ

У статті проаналізовано наявні лісові ресурси Закарпатської області. Охарактеризовано їх геопросторове розміщення, віковий, видовий склад, основні групи та розкрито багатоаспектні

корисні натуральні цінності лісу. Визначено актуальні проблеми розвитку лісових ресурсів регіону та запропоновано головні шляхи їх збереження та примноження на перспективу.

Ключові слова: лісистість, лісовий фонд, висотні пояси, класифікація лісових ресурсів, лісозаготівля.

Nataliya Smochko. Forest resources of the Transcarpathian region: state, problems, prospects. *In this article the present forest resources of the Transcarpathian region are analyzed as aggregate material wealth of society. Their geospatial distribution, age, species composition and basic groups are described and the multifaceted useful natural attributes of the forest are revealed. Urgent problems of development of forest resources of the region are outlined and ways to protect and reproduce them for the future are proposed.*

Key words: forestation, forest reserves, high-altitude zones, the classification of forest resources, forestry.

Актуальність теми. Лісові ресурси – це сукупність матеріальних благ лісу, які за умов раціонального використання без шкоди навколишньому середовищу виступають передумовою комплексного економічного, екологічного та соціального розвитку регіону. Вони виконують багатофункціональну роль і мають величезне народногосподарське значення, що обумовлює постійну увагу до цього природного компонента з боку природодослідників і фахівців лісового господарства.

Мета і завдання досліджень. Проаналізувати сучасний стан лісових ресурсів Закарпатської області, розкрити проблеми їх розвитку та виявити можливі шляхи збереження та примноження.

Основний зміст. Флора Закарпатської області налічує 2,6 тис. видів вищих спорових і насінних рослин (із майже 3,5 тис., що поширені в Україні), 650 видів листяних мохів (із 800), 860 видів лишайників (із 1000). У дендрологічному складі 10 хвойних і понад 150 листяних деревних і чагарникових порід [4, с. 99].

Закарпатська область має найвищий рівень лісистості в Україні: загальна площа земель лісового фонду складає 724 тис.га або 56,8 % території області [6, с. 324], при середньому рівні в Україні – 15,7 %, в Українських Карпатах – 42 %. (рис.1)¹.

Отже, за площею лісового фонду Закарпатська область входить до першої п'ятірки серед областей України, а за запасами деревини і за лісистістю область посідає перше місце.

Наявність лісів та інших лісовкритих площ в розрахунку на одну особу в області є найвищою серед інших областей України і складає 0,58 га, (в Карпатському регіоні – 0,37 га, та Україні – 0,2 га).

Лісові масиви на території області розподілені нерівномірно. Середня лісистість області становить понад 56 %, однак вона коливається від 12,9 % (Берегівський район) до 81 % (Тячівський район).

Основними особливостями розміщення лісових ресурсів області є їх зосередження в основному в передгірських та гірських районах області, на які припадає 80 % території, а також наявність в них високопродуктивних деревостанів – твердолистяні

породи (62,2 %): бук, дуб, явір, ясен та хвойні породи (29,9 %): ялина, сосна і смерека, цінних у технічному та природоохоронному відношеннях. Незначну площу (7,9 %) займають м'яко-листяні породи. Загальний запас деревини становить 157,8 млн.³, у т. ч. зрілих порід – 37,04 млн.³. Щорічна заготівля деревини становить близько 1 млн. куб. м., що в основному, дає можливість забезпечити внутрішні потреби, в тому числі потреби лісопереробної, лісохімічної і меблевої промисловості в сировині.

За віковою структурою вкриті лісовою рослинністю землі поділяються на ті, на яких знаходяться стиглі та перестиглі ліси – 20,3 %, а також пристигаючі – 11,5 %, середньовікові – 45,9 % та молодняки – 22,8 %.

Найпоширенішою лісовою формацією в Закарпатській області є букові ліси, представлені насадженнями з переважанням бука лісового – 58,1 % лісовкритих площ, висотний діапазон поширення яких становить понад 1000 м, а також формації ялини європейської – 30 %, дуба звичайного – 7,5 %, ялиці білої – 2 %, клена-явора – 0,5 %, ясена – 0,5 %.

Рівнинна територія області – Закарпатська низовина (зокрема, Чоп-Мукачівська низовина) відноситься до лісостепової зони, з переважанням вторинної лучної рослинності, яка з'явилася внаслідок антропогенного впливу, а саме на місці раніше вирубаних лісів і перелогів. У господарському відношенні луки використовуються, як пасовища та сіножаті. На низовині вони чергуються з лісовими масивами з звичайного і скельного дуба з домішками граба та ясена. Пересічна лісистість рівнинної території становить близько 10 %.

У гірській частині виділяються три висотні пояси:

1. Лісовий та його основні лісоутворюючі смуги:

- передгірна широколистяних лісів з переважанням звичайного і скельного дуба, що поширюється до 600-650 м над рівнем моря. Ці ліси покривають схили Вигорлат-Гутинського вулканічного пасма південної смуги Карпат (від Хуста до Ужгорода);

- нижньогірна з переважанням букових лісів, розташована вище зони дубових лісів і поширюється

¹ Тут і далі за даними Закарпатського обласного управління лісового та мисливського господарства

до висоти 1000—1300 м. Тут можна виділити дві підзони: чистих букових лісів (на південних схилах Полонинського хребта) і ялицево-ялиново-букових лісів (в нижній, і рідше в середній частині схилів Чорногори і Горган);

- верхньогірна темнохвойних лісів – від 1000–1200 м до межі субальпійського поясу. У цьому поясі також виділяють дві підобласті: змішаних ялиників з участю ялиці, а в другому ярусі – бука; чистих ялинових лісів. Підобласть змішаних ялинових лісів приурочена до південно-західних макросхилів області з висотами 900—1200 м. Це смуга високопродуктивних, біологічно стійких змішаних насаджень. Підобласть чистих ялинових насаджень займає високогірні частини схилів Горган, Чорногори і Мармароських Альп в межах висот 1100–1500 м. Верхня межа темнохвойних лісів дуже звивиста і проходить в середньому на рівні 1500 м, проте по улоговинах ліси окремими язиками піднімаються в гори до 1600 м.

2. Субальпійський пояс, де переважає лучна рослинність з фрагментами ялинового і букового рідколісся, та криволісся з сосни, терну, вільхи, рододендрону та ін. На скелях ростуть лишайники та мохи.

3. Альпійський пояс (вище 1800м), характеризується відсутністю деревного та чагарникового покриву. На захищених скелях ростуть лише низькотравні луки та поодинокі мохи та лишайники.

На високобонітетні насадження в регіоні припадає 96% деревостанів, середньоповнотні – 57%, низькоповнотні – тільки 3% вкритих лісами земель. Створення лісових культур на зрубках та заліснення молодняком невикористовуваних, малопродуктивних та еродованих земель Закарпатської області дало б позитивний результат в процесі захисту ґрунтів, водойм та шляхів та значно поліпшило екологічну ситуацію не лише в області, але й в Україні в цілому.

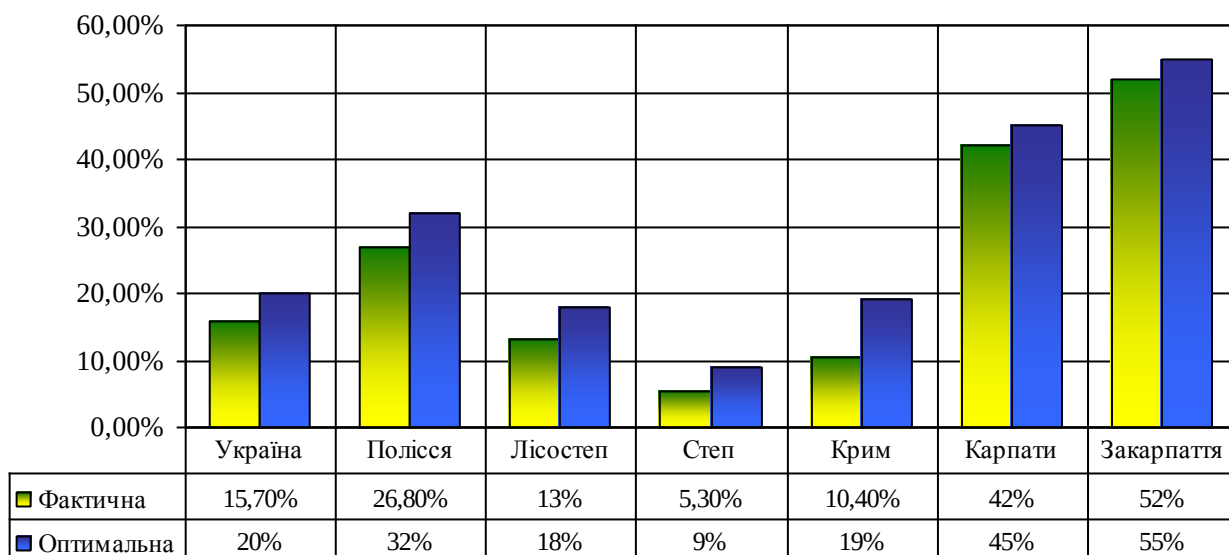

Рис. 1. Лісистість території України в розрізі фізико-географічних одиниць

У Закарпатській області постійними лісокористувачами є 33 підприємства та організації, яким надано у користування або власність землі лісового фонду.

Закарпатському обласному управлінню лісового господарства підпорядковані лісове та мисливське господарство: 18 державних лісгосподарських підприємств, за якими закріплено 484,4 тис.га (66,9 %) із 723,9 тис.га загалом.

Закарпатському обласному управлінню сільськогосподарства належать 113,3 тис.га (15,6 %) площі лісового фонду або відомству Міністерства аграрної політики. Основними лісокористувачами є 10 підприємств та організацій. Лісовий фонд площею близько 80 тис.га знаходиться в постійному користуванні колективних та державних підприємств об'єднання "Закарпатагроліс".

79,2 тис.га (10,9 %) лісового фонду відведено Міністерству екології та природних ресурсів. Міністерство оборони України має в своєму користуванні 9,8 тис.га (1,3 %). Постійним лісокористувачем є Ужгородське військове лісництво.

За Міністерством освіти та науки України (Закарпатський лісотехнікум) закріплено 3,7 тис.га (0,5 %) лісовкритих територій області.

У Закарпатській області 23,2 тис. га, ліси не надані в користування – це землі державного земельного запасу. Через відсутність проведення в них лісничих заходів, охорони, захисту від шкідників, хвороб, вони знаходяться в незадовільному санітарному стані, самовільно вирубуються, гинуть від пожеж, особливо від підпалів.

Решта лісовкритих площ – це землі запасу органів місцевого самоврядування, знаходиться у

підпорядкуванні дрібніших користувачів: міжгосподарських лісгоспів, акціонерних товариств та інших.

Аналіз розподілу земель лісового фонду Закарпатської області за підпорядкованістю засвідчує, що основними лісокористувачами були і залишаються державні лісопідприємства області – держлісгоспи (ДЛГ) та держлісмисливгоспи (ДЛМГ), яких в області нараховується 18. Вони займаються веденням лісового господарства у лісах, їх охороною і захистом, частковою експлуатацією і переробкою деревини, побічним лісовим користуванням.

До прийняття Закону України “Про внесення змін до Лісового кодексу України” від 08.02.2006 р. № 3404-IV, який набрав чинності з 31.03.2006 р., ліси розподілялися на I і II групи. Ліси першої групи становили 55,8 % від загальної площі земель лісового фонду або 155,2 тис.га, що становить 13 % території області і 21,5 % площі лісового фонду віднесено до природо-заповідного фонду і був найвищим у Карпатському регіоні, відповідно другої (експлуатаційні) – 44,2 %. В структурі лісів першої групи переважали: ліси, що виконують водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі функції, ліси зелених зон навколо населених пунктів і промислових підприємств тощо.

Відповідно до нової редакції Лісового кодексу ліси України за екологічним і соціально-економічним значенням та залежно від основних виконуваних ними функцій поділяються на такі категорії:

1) захисні ліси (виконують переважно водоохоронні, водорегулюючі, ґрунтозахисні, польові захисні функції);

2) рекреаційно-оздоровчі ліси (виконують переважно рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції);

3) ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення (виконують особливі природоохоронні, естетичні, наукові функції тощо);

4) експлуатаційні ліси.

Поділ лісів на категорії (перші три можна умовно віднести до неексплуатаційних) залежно від основних виконуваних ними функцій.

Деревину в лісах 1, 2, 3-ї категорії заготовляють при проведенні лісгосподарських заходів – рубок догляду за лісом, санітарних і лісовідновних рубок стиглого лісу.

У Державній програмі “Ліси України” на 2002-2015 роки, визначено основні напрямки розвитку, збереження та раціонального використання лісових ресурсів України. Намічено провести значні роботи по лісовідновленню та захисту, лісовпорядкуванню, протипожежних заходів та інших видів робіт, щодо примноження продуктивності лісів на основі екологічно збалансованого і невиснажливого лісокористування. Передбачено створення захисних лісонасаджень у високогір’ї Карпат на площі 2,81 тис. га, з них на Закарпатську область припадає 92,5 %. Враховуючи особливе значення лісів Закарпатської області, в «Програмі...» окремим розділом виділені загальні обсяги робіт та заходи щодо

ведення лісового господарства на перспективу [2].

За особливостями користування, лісові ресурси Закарпатської області можна покласифікувати за такими основними групами: деревинні, технічні, харчові, кормові, лікарські, медоносні, мисливські та інші ресурси, які є екологічно чистими і тому більш придатними для використання порівняно з аналогічними продуктами інших регіонів, а також багатосторонні корисні натуральні цінності лісу – водоохоронні та водорегулюючі, ґрунтозахисні та агро-меліораційні, кліматорегулюючі, шумознижуючі та відходопоглинаючі, біопродукуючі, рекреаційні, санаторно-гігієнічні, оздоровчі та естетичні.

Найбільш цінним компонентом лісових ресурсів є деревина, загальні запаси якої в області становлять 207,5 млн.м³ (в тому числі близько 40 млн.м³ стиглих лісів). Фактично на сучасному етапі немає жодної галузі промисловості, де б не використовувалася деревина або продукти її переробки.

Деревинні ресурси – це деревина різних порід, яку одержують від рубок головного проміжного користування, або головний продукт лісу. Деревина відноситься до найдавніших традиційних матеріалів, яким користується людство протягом майже всієї його історії. Роль і значення універсального природного полімеру в перспективі зростатиме відповідно до вичерпання невідтворювальних природних ресурсів [3, с. 139].

Середній запас деревної маси на 1 га вкритих лісовою рослинністю земель складає 186 м³, в тому числі в лісах Держкомлісгоспу – 229 м³, запас на 1 га стиглих і перестійних деревостанів складає 237 м³, в лісовому фонді Закарпатського обласного управління лісовими ресурсами, відповідно 349 м³ та 411 м³, (в Україні – 137 м³), а середній річний приріст деревини є найвищим в Україні - 5% [6, с. 325].

Обсяги заготовівлі деревини визначаються, виходячи із стану лісів, відповідно до чинного природоохоронного законодавства. Адже, деревину можна вважати ресурсом лише у стані стиглості, коли вона в найбільшій мірі задовольняє відповідні потреби [1]. Потенційні запаси та можливості українських, а зокрема закарпатських лісів великі, і, на думку спеціалістів та міжнародних експертів, ще повністю не використовуються, що підтверджує офіційна статистика (табл. 1).

Лісівники Закарпатської області проводять лісовідновлення на місцях зрубів на площі понад 2,2 тис.га. щорічно. Стандартний посадковий матеріал в обсязі понад 10,3 млн. штук в рік вирощується в 179 розсадниках, загальна площа яких 114,4 га. Загальна площа об’єктів постійної лісонасінневої бази становить 2,2 тис.га, там заготовляється насіння 14 деревних та чагарникових порід у кількості 12,3 тонн на рік. Догляд за молодняками проводиться щорічно на площі – 3,6 тис. га, біологічні заходи боротьби з шкідниками лісу на 221га, санітарно-оздоровчі – на 10,5 тис. га.

Таблиця 1

Середній приріст лісу та його використання (на 01. 01. 2007 р.)*

Показник	Регіон		
	Європа	Україна	Закарпатська область
Середній приріст на 1 га, м ³	7	4	5
Використання середнього приросту, %	55-80	50	51
Вибірка з 1 га, м ³	5-6	1,6	2,3

*Складено за даними Закарпатського обласного управління лісового та мисливського господарства

Технічні ресурси лісу отримують заготовляючи деревні пні для одержання осмолу (сировина для смолоскипидарного виробництва). Заготівля кори деревних порід здійснюється з метою одержання лікарської та технічної сировини (кора дуба, крушини, калини, ялини тощо), а також – сировини для виробництва дьогтю (бересту) з дерев берези. Ефірно-олійні рослини – шавлія лікарська, кмін, м'ята перечна, чебрець та ін. Інтенсивно в області використовують деревну зелень, до якої відносять дрібні пагони та гілки з дерев, підліску, підросту та цілі дерева, що заготовляються для виготовлення вітамінного борошна, хвойного екстракту, хвойної пасти та корму тваринам, а також для технічних, ритуальних та інших потреб.

Розмаїття харчових ресурсів лісу настільки широке, що їх можна згрупувати в такі найбільш важливі групи:

- зерняткові – яблуня, груша, горобина, айва та ін;
- кісточкові – слива, абрикос, вишня, черешня, черемшина, кизил, шовковиця та ін.;
- горіхоплідні – горіхи волоські, ліщина, дуб, каштан, бук, різні види граба та ін.;
- їстівні гриби – білий, підберезовик, красно-головець, груздь, маслюк, опеньки та ін.
- ягоди (малина, чорниця, ожина та ін.)

На території держлісфонду і природно-заповідного фонду, підпорядкованих управлінню лісового господарства та державному управлінню екологічної безпеки в Закарпатській області, зосереджені значні площі лісових угідь із найбільш розповсюдженими видами ягід та їстівних грибів. Зокрема, загальна площа ягід складає 22,2 тис. га з експлуатаційним запасом у середньоврожайні роки понад 3 тис. т, з них 61,8 % площ ожинників, 29,4 % – малинників та 8,8 % – чорниць [7, с. 227]. Загалом, налічується понад 60 видів ресурсів дикорослих плодів і ягід регіону (дика яблуня, груша, черешня, дерен справжній, терен, ліщина, калина, шипшина, горобина звичайна, чорниця, малина, ожина, брусниця та ін.), які використовують у харчовій промисловості області. Їх запаси становлять близько 21 750 т, в т. ч.: чорниці – 3202 т, ожини – 3023 т, малини – 2212 т, брусниці – 207 т, суниці – 279,6 тонни. Площа лісових угідь з їстівними грибами складає 28,8 тис. га, з них: 10,6 тис. га – білі гриби, біологічний і експлуатаційний запаси яких при середній врожайності складають відповідно 660 т і 330 т; 2,1 тис.га, а це в середньому 148 т – підосичники і

підберезники, решта – інші види грибів.

Кліматичні умови дають змогу успішно розводити в області інтродуковані дикоростучі плодів (обліпіха, мушмула звичайна, мигдаль, каштан їстівний, горобина домашня, ірга овальна колосиста, аронія та багато ін.), їх широке культивування дає значний економічний ефект. Проте спостерігається постійне зменшення обсягів заготівлі більшості видів дикорослих рослин, що пов'язано з економічними негараздами, зокрема, відсутністю достатніх обігових коштів у заготівельних організаціях споживчої кооперації та держлісгоспів.

Лікарські ресурси закарпатських лісів налічують близько 350 видів судинних рослин дикої флори, що вживаються у науковій (фармакології) та народній медицині. Здійснюється збір лікарської сировини, а саме підземних частин рослин (коріння, кореневища, бульби, цибулини) та трави, листя, квіток, суцвіть трав'янистих рослин, дерев і чагарників. Це всенародне багатство лісу, яке потрібно дуже цінувати та раціонально використовувати, адже ресурси цих рослин вичерпуються, а їх кількість постійно скорочується, тому для повноцінного відтворення потрібні спеціальні заказники лікарських рослин. В умовах нестачі сировини для фармацевтичної промисловості різко підвищився попит на сировину лікарських рослин. Платанції з культивованими лікарськими рослинами в області наявні тільки на території радгоспу “Кук” Іршавського району, який є підрозділом Українського державно-акціонерного консорціуму “Укрфітотерапія” і спеціалізується по заготівлі лікарської сировини. Загальна площа плантацій 62 гектари. Культивуються загально поширені види рослин зі збором сировини в обсязі понад 50 т. сухої ваги.

Закарпатська область надзвичайно багата на медоносні ресурси. З них отримують натуральний поживний мед, віск, прополіс, маточкове молочко, квітковий пил та багато іншого. Також є можливість забезпечити за допомогою бджіл перехресне запилення лісових рослин. Найбільш придатними для розміщення пасік є мішані ліси з наявністю медоносів: липи, клена, верби, горобини, жимолості, крушини, глоду, чорниці, малини, вересу, калини, терну тощо.

Рослинність субальпійських і альпійських висотних поясів є багатим харчовим та кормовим ресурсом для передгірських та гірських районів області. Вона широко використовується для літнього випасу великої рогатої худоби, овець, коней. Для

сінокосіння відводять незаліснені зруби, галявини та інші не вкриті лісовою рослинністю землі, на яких не очікується природне лісовідновлення. В окремих випадках для заготівлі сіна можуть використовуватися міжряддя лісових культур, плантацій, зріджені лісонасаджень.

Проаналізувавши статистичні підрахунки багатьох фахівців, приходимо до висновку, що 1 га лісу в середньому дає: дикорослих ягід – 170–450 кг, грибів – 68 кг, березового соку – 10 т, живиці – до 650 кг, смоли із пеньків – 10–12 м³, берести для одержання дьогтю – 6 т, хлорофіло-каротинової пасти – 20 кг, хвойного екстракту – 5 кг, хвойного борошна – 5,8 т, гілкового корму – до 2 т, трави – 10–20 т, меду – 100–200 кг, лікарської і технічної сировини – 30 кг.

Ресурси мисливського господарства являють собою лише частину фауни. Як складова частина побічного користування лісом, вони дають можливість отримання цінних харчових продуктів, трофеїв, ведення мисливського собаківництва, розвитку мисливського спорту та задоволення потреб населення у полюванні.

Площа закріплених мисливських угідь області становить 1024,1 тис. га, право на ведення мисливського господарства надано 35 господарствам. До цінних ви мисливсько-промислових тварин, що живуть на території області, належать: кріт звичайний, лисиця звичайна, горностаї звичайний, видра, бобр річковий, білка звичайна, заєць-русак, косуля європейська, лось, ондатра. У мисливських господарствах області мешкають тварини, які віднесено до “Червоної книги України”: борсуки, видри, лісові коти, глухарі.

На кінець 2007 року у регіоні налічувалось близько 6 тис. козуль, 2 – кабанів, 2 – оленів, 2 – борсуків, 30 – зайців, 8 – білок, 5 – лисиць, 6 – куниць, 4 – ондатр, 45 – перепілок, 34 – голубів, 24 – качок, 17 – фазанів, 2 – лисичок, 5 – рябчиків, 1 – глухарів та 124 голови тетеруків. За період, що характеризується, збільшилася чисельність окремих видів тварин, зокрема, кабанів – на 12,5 %, кота лісового – на 5,7 %, ондатр – на 12,8 %, норок вільних – на 22,2 %.

Внаслідок постійного неконтрольованого полювання в області знищено велику кількість борсуків, бурих ведмедів, диких свиней, вовків, козуль, тетеруків, глухарів. За 2007 р. у порівнянні з 2006 р. зменшилася кількість оленів благородних на 4,5 %, зайців-русаків – на 2,6 %, ведмедів бурих – на 10,1 %, лисиць – на 11,3 %. [6, с.153].

Структури мисливського господарства області не в повному обсязі виконують покладені на них функції з профілактики мисливських угідь від зоонозних захворювань, заборони випасу великої рогатої худоби у відтворюючих ділянках, створення біотехнічних комплексів, організації відтворюючих вольтерів для диких тварин тощо. В області практично не проводиться селекція дикої фауни. Діагностичний відстріл тварин проводиться безпо-

середньо перед сезоном полювання. Відсутнє штучне переселення фауни, яке є особливо важливим у низинних та передгірських районах області, оскільки більшість популяцій існує на суцільно оточених населеними пунктами ділянках. В результаті має місце виродження популяцій деяких видів, зокрема козулі, зайця.

В області тільки одне мисливське господарство “Нове село” Берегівського району – проводить штучне розведення дикої фауни та переселення. На території цього вольтерного господарства утримується єдина в області популяція лані європейської – перспективного для полювання виду копитних.

Цінними видами мисливсько-промислових птахів в області є тетерів, сіра куріпка, перепел, криква, сіра качка, чирок-гіркунець, чирок-свистунець. До промислових риб належать: короп, товстолобик, білий амур, судак, щука, окунь, карась та інші. У 2007 р. загальний вилов риби в області склав – 422 т., у тому числі: підприємствами і господарствами об’єднання “Укррибгосп” – 418,6 т. та сільськогосподарськими підприємствами – 3,4 тонни.

Збереження і відтворення чисельного складу тваринного світу, а зокрема мисливських ресурсів, потребує термінових заходів щодо охорони (створення природоохоронних територій), контролю за відстрілом звірів і птахів, виловом риби. Потрібно систематично проводити роботи щодо розмноження цінних звірів (насамперед хутро-промислових) та розведення риб. Створення ряду господарств типу “Нове село” на базі мисливських угідь області змогло б реально забезпечити гарантоване полювання і надання ряду рекреаційних послуг, пов’язаних з мисливським господарством, з відповідною оплатою і забезпеченням рентабельності

Проаналізувавши потенційні можливості побічного лісокористування, виникає питання про важливість реконструкції та будівництва заводів з переробки недревної сировини лісів, що забезпечить реалізацію таких продуктів не лише в межах області та України, а й закордоном та в свою чергу дасть нові надходження в місцевий бюджет.

Лісове покриття Карпат суттєво впливає на затримку, регулювання і перерозподіл опадів, в цілому сприяють постачанню водою населених пунктів, промислових та сільськогосподарських об’єктів, забезпечують нормальний дебіт мінеральних джерел.

Лісові ресурси басейну ріки Тиси формують понад 30 % її водного басейну. Вони забезпечують нормальний гідрологічний режим, що є важливим фактором попередження катастрофічних повеней у межах декількох європейських держав та сприяють збільшенню підземного ґрунтового стоку, який затримує розвиток ерозійних процесів і формування стихійних паводків на великих територіях. Ліси Закарпаття виробляють кисень і фітонциди, які знищують хворобоутворюючі бактерії і патогенні грибки, а також позитивно впливають на нервову систему людини. А тому вони виконують важливу

рекреаційну та санітарно-оздоровчу функції.

Сьогодні лісові екосистеми розглядаються як головний компонент біосфери, здатний стабілізувати та відновлювати її природну рівновагу.

Безсистемне використання лісових ресурсів та недостатньо науково-обгрунтоване ведення лісового господарства в процесі життєдіяльності призвело в області, як і в Україні загалом, до збіднення та спрощення лісових екосистем. Задовільняючи свої потреби у деревині – основному ресурсі лісу – знищуються підріст, підлісок, живий надґрунтовий покрив, лісова підстилка, які, значною мірою визначають цілісність та ефективність функціонування лісових екосистем. Зокрема, недотримуються технології розробки лісосік при лісоексплуатаційних роботах, частими стали порушення технологічних процесів як заготівлі, так і транспортування деревини, несвоєчасно або зовсім не очищуються місця вирубки лісу, за винятком декількох організацій фактично не впроваджуються природозберігаючі технології. Все це спричиняє такі негативні явища в навколишньому природному середовищі як ерозія ґрунтів, захаращення лісосік і річкових потоків залишками тонкомірної деревини та порубочними рештками тощо. Це призводить до втрат технічної цінності деревини і сприяє поширенню шкідників і хвороб у лісах. Хоча створені захисні лісонасадження на території 23 га, проведене лісовідновлення на площі 2110 га, озеленено 9 промислових територій та житлових масивів, а також територій 57 шкіл та 22 дитячих закладів, 30 вулиць. Впроваджується кінне транспортування деревини та спуск її на крутосхилах вручну, будуються тимчасові перепускні мости через ріки, припинено транспортування деревини в негоду. Проте, обсяги цих робіт недостатні для кардинальної зміни існуючої в регіоні екологічної ситуації.

Залишається неврегульованим питання випасання худоби в гірській місцевості, особливо у полонинах, що веде до негативних наслідків, зокрема до розширення пасовищ та знищення первинних субальпійських формацій. Зниження верхньої при-

родної межі лісу привели до втрати величезної лісової площі в межах абсолютних висот 1200—1600 м та сприяють виникненню паводків, селів, лавин, вітровалів, ерозії ґрунтів і інших небажаних явищ. Виникненню на місці лісів і криволісся вторинних лугових співтовариств, продуктивність яких в 2—3 рази, а запаси біомаси в 50—100 разів нижче, ніж існуючих раніше лісів.

Висновки. Одними з головних завдань збереження лісових ресурсів є розроблення організаційно-економічного механізму раціонального використання лісосировинної бази та розвиток на її основі повноцінного функціонування деревообробної, меблевої, целюлозно-паперової, лісохімічної, будівельної, добувної промисловості та інших галузей господарства; “вишукування резервів деревної сировини в процесі її більш раціональної хіміко-механічної переробки” [5, с. 319], застосування заміників дерева. Адже внаслідок безсистемної інтенсивної заготівлі деревини зменшується лісовкрита площа регіону, що в свою чергу призведе до порушення екологічної рівноваги та стане одним з чинником гальмування комплексного розвитку області.

Всі заходи повинні бути спрямовані не лише на збереження, але і на нарощування екологічного та ресурсного потенціалу лісів області, підвищення їх продуктивності та цінності шляхом поліпшенні породного складу, створення молодих лісових насаджень в обсягах, що перевищують їх вирубування. Необхідно до кінця освоїти непридатні для сільськогосподарства землі, поля, ґрунтозахисні смуги на територіях лісових підприємств, що сприятиме також поліпшенню екологічної ситуації в регіоні.

Організація комплексного виробничого використання природних лісових ресурсів не лише деревного походження, але й місцевого значення (грибів, ягід, березового соку, лікарської сировини тощо), адже на внутрішньому ринку Закарпатської області практично відсутні екологічно чисті продукти, що виготовлені на їх основі.

Література

1. Анучин Н.Б. Лесоустройство. – М.: Екология, 1991. – 94 с.
2. Лісове господарство України. Державна програма “Ліси України” на 2002-2015 рр. – Київ, 2002. – С. 30.
3. Міклова В.П., Бойко М.М. Лісові ресурси: ефективність їх використання й відтворення. – Ужгород: Карпати, 1994. – С. 139
4. Природа Закарпатської області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1981. – 156 с.
5. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 608 с.
6. Статистичний щорічник Закарпаття за 2007 рік. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2008. – 575 с.
7. Сучасний стан, напрями відновлення та перспективи розвитку харчової і переробної промисловості Закарпаття / Матеріали регіональної науково-практичної конференції. – Ужгород, 1998. – 316 с.
8. Украинские Карпаты. Природа / Голубец М.А., Гаврусевич А.Н., Загайкевич И.К. и др. – Киев: Наук. думка, 1988. – 208 с.

Стаття надійшла 19.03.2010 р.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ, ЕКОНОМІЧНЕ ТА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ ЗНАЧЕННЯ БУДІВЕЛЬНОЇ ІНДУСТРІЇ У СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ

Будівельна індустрія – це галузь, через продукцію якої розпочинається реалізація всіх господарських і соціальних програм. У будівництві закладаються основи обґрунтованого освоєння земель і раціонального природокористування. Економічне значення будівельної індустрії полягає в значимості її продукції та освоєнні більш, як половини інвестицій, що вкладаються у суспільний розвиток. Важливою є світоглядна та історико-пізнавальна роль продукції будівництва яка відображає епохальні поступи людства. Через функції об'єктів будівництва ми дізнаємось про соціальну й економічну структуру суспільства відповідної епохи.

Ключові слова: будівництво, процес будівництва, будівельна індустрія, будівельно-індустріальний комплекс.

Volodymyr Burka. The building industry: its socio-political, economic and historic-regional-geographic significance in social development. *Building industry represents the branch whose production animates all economic and social programs. Building is an important contributor to laying the foundations of land assimilation and natural resource development. The economic significance of the building industry is in its production as well as in the assimilation of over the half of the investments into social development. The production of the building industry also imparts an important philosophic and historic-cognitive role that reflects the mankind's epoch-making steps. Through the function of objects of the building industry, we learn about the social and economic structure of a society.*

Key words: building; process of building; building industry; building-industrial complex.

Постановка проблеми. Кожна з галузей суспільно-господарського комплексу виділяється функціональною значимістю, яка надає їй певної суспільно-політичної, економічної та історичної ваги-мості. Проте не всі властивості галузей достатньо глибоко відображені в сучасній науковій літературі, а значимість будівельної індустрії практично не розглядається. Важливість галузі, її роль та значення для суспільного розвитку безперечні. Це зумовлює актуальність даної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз попередніх публікацій з дослідження будівельної індустрії та будівельно-індустріальних комплексів свідчить про те, що в останнє десятиліття тільки географи Чернівецького національного університету послідовно і систематично ведуть дослідження у цьому напрямі [2; 3; 4]. У зв'язку з цим існує проблема розширення географії наукових центрів, що здійснювали б дослідження у напрямі географії будівельної індустрії.

Виклад основного матеріалу. Впродовж всього історичного розвитку суспільства будівництво було однією з необхідних умов, що забезпечували його життєдіяльність. На ранніх поступках людства воно входило в коло родинних обов'язків. Внаслідок галузевого поділу праці будівництво виділилось у самостійну галузь і перетворилось у сучасну потужну будівельну індустрію.

Будівельна індустрія забезпечує спорудження найрізноманітніших господарських об'єктів виробничого та невиробничого призначення. Важливість будівельної індустрії як галузі господарства прояв-

ляється через призначення її продукції. Своєю продукцією ця галузь створює, вдосконалює і розвиває основні фонди для всіх галузей матеріального виробництва, забезпечує соціально-економічні умови життя населення. За допомогою будівництва розв'язуються проблеми величезного соціального значення, що полягають у зближенні умов проживання в міській і сільській місцевості, у зменшенні різниці між фізичною та розумовою працею, у зміцненні обороноздатності держави тощо. У підсумковому результаті будівельна індустрія має надзвичайне політичне значення, що зумовлене винятково важливою вагою будівництва в розширенні матеріально-технічної бази і нагромадженні національного багатства України.

Жодна галузь господарства не може розвиватись без будівництва, бо в ньому закладаються основи прогресу всієї господарської системи, визначаються шляхи, темпи і пропорції розвитку її окремих підрозділів. За влучним висловлюванням Е.Б. Алаєва, "економічний район без власної і достатньо ефективної будівельної бази подібний до організму, який втратив здатність не тільки рости, але й оновлювати свої клітини" [1]. Терміни впровадження найновіших досягнень науково-технічного прогресу сильно залежать від рівня розвитку самої будівельної індустрії і темпів будівництва. Розвиток технології виробництва і технічний прогрес у галузях господарства тісно пов'язані з конструктивним удосконаленням об'єктів будівництва. Тільки в нових, раціонально побудованих спорудах може повністю проявитись досконалість техно-

логічних процесів у всіх галузях господарства.

Перші роки XXI століття знаменувалися в Україні прискореним розвитком будівельних робіт. Масово почали освоювати незавершене будівництво. При цьому більшість споруд незавершеного будівництва, що залишились з минулого століття, добудовуються з метою використання в інших цілях. Тому надзвичайно великого значення набуває орієнтація на ринку будівельних проектів, технологій, прогресивних матеріалів. В умовах дефіциту енергетичних ресурсів необхідно максимально використовувати енергозберігаючі будівельні матеріали, технології і проекти. Враховуючи, що територія України все інтенсивніше перетворюється на будівельний майданчик, будівельна індустрія завдяки використанню новітніх технологій зможе значно зменшити залежність держави від постачання зарубіжних енергоресурсів. Завтрашня довготривала ступінь енергозабезпеченості України – наслідок сьогоднішніх проектних рішень у будівництві.

Прогрес у технології виробництва у всіх галузях господарства надзвичайно стрімкий, тому проектування споруд виробничого призначення має враховувати можливі їх конструктивні зміни у майбутньому. Одним із завдань будівельної індустрії є досягнення такого рівня розвитку матеріальної бази, що забезпечувала б реалізацію проектних і архітектурних рішень націлених на використання у майбутньому. Разом з тим будівельна індустрія виконує надзвичайно важливу соціальну функцію. Сучасні проекти полегшили будівель з конструктивних матеріалів легко піддаються реконструкції, створюють умови для їх можливої перебудови. Цим досягається ще один соціально-психологічний ефект – людина не прив'язує себе до будинку, а будинок споруджується для життя, а не навпаки життя для будинку.

Будівельна індустрія – це галузь, через продукцію якої розпочинається реалізація всіх господарських і соціальних програм. З будівництва починається первинне освоєння нових територій, використання родовищ корисних копалин та інших природних ресурсів. Своєю діяльністю будівельники першими починають змінювати навколишнє середовище і закладають основи подальшого раціонального природокористування. Вони ж першими відчують на собі всю складність початкового освоєння території. Продукція галузі – шляхи сполучення, лінії зв'язку, різноманітні споруди – змінюють навколишній ландшафт, раціонально вписуючись або спотворюючи його. Отже, будівництво є важливим засобом освоєння природних ландшафтів і природних ресурсів. Від рівня розвитку матеріально-технічної бази будівельної індустрії залежать способи, напрями, методи і типи освоєння нових земель.

У сучасних умовах, коли проблема охорони навколишнього середовища надзвичайно загострилась, будівництво є провідною галуззю, що займається спорудженням очисних споруд і будівель, які забезпечують чистоту при технологічно небез-

печних виробничих процесах. Це сприяє захисту водного та повітряного басейнів і земельних ресурсів від шкідливого впливу наслідків виробництва. Будівельні роботи забезпечують рекультивуацію земель, пошкоджених внаслідок розробки кар'єрів, ерозійних та інших природних процесів.

Через будівництво здійснюються структурні зміни у виробництві, впроваджуються нові види і галузі виробництва та новітні типи споруд, що дає можливість реалізовувати досягнення науки і техніки. Наприклад, будувати атомні електростанції, космодроми, підприємства хімії органічного синтезу та багато інших, які, при дотриманні будівельних технологій, можуть працювати без завдання шкоди навколишньому середовищу.

Велика роль будівельної індустрії у розвитку міжнародних зв'язків. За допомогою будівельників України здійснюється спорудження нафто- і газопроводів, промислових споруд і будівель різного призначення як у країнах близького, так і далекого зарубіжжя. Економічні зв'язки у будівництві постійно розвиваються: збільшується обмін проектною документацією, досвідом технології будівництва, технічними засобами, з'являється спільне виробництво прогресивних видів будівельних матеріалів і конструкцій, будівництво крупних господарських комплексів.

Місце, яке будівельна індустрія посідає в господарському комплексі, підкреслює її особливу значимість. Вона є третьою галуззю за валовим суспільним продуктом, залучаючи близько 17 % усіх працюючих у матеріальному виробництві. У процесі будівництва щорічно використовується 15 % усієї промислової продукції, що споживається у сфері матеріального виробництва, у т.ч. близько 20 % прокату чорних металів, понад 30 % деревини і продукції скляної промисловості. Будівельні матеріали складають п'яту частину вантажних перевезень залізничним транспортом.

У нових економічних умовах розвитку й формування ринкових відносин і відповідних методів управління суспільним комплексом постають питання про необхідність реорганізації та реконструкції будівельної індустрії стосовно вимог часу. Розвиток технології та економічних процесів у будівництві вимагають всестороннього наукового передбачення. Виникає практична необхідність у науковому пізнанні закономірностей розвитку будівельної індустрії на найближчу перспективу і десятки років наперед з урахуванням вступу України в Світову організацію торгівлі (СОТ).

Світова економічна криза 2008-2010 рр. суттєво відобразилась кризовими явищами на всіх суспільно-економічних процесах України. Значно зменшились обсяги будівельно-монтажних робіт, і збільшились обсяги незавершеного будівництва, ряд об'єктів взагалі були законсервовані.

Враховуючи сучасний економічний стан України, необхідно з нових економічних, світоглядних і політичних позицій оцінити зарубіжну

теорію й практику ролі будівельної індустрії в господарському комплексі держави. Важливими та актуальними є теоретичні погляди багатьох зарубіжних економістів на роль і значення будівельної індустрії в кризових економічних ситуаціях. Зокрема, потрібно звернути увагу на теорію англійського економіста Кейнса щодо протекціоністської ролі держави в розвитку будівельної промисловості. За допомогою її стимулювання здійснюється вплив на рівень зайнятості й ціноутворення, завантаження виробничих потужностей у суміжних галузях, збуджуються чинники економічного росту. Практика виходу з кризових ситуацій за допомогою державного стимулювання будівництва, особливо таких трудовітких об'єктів, як шляхи сполучення, кар'єри, шахти, тепло- і гідроелектростанції, житлові будинки, яка була втілена в Німеччині, Великобританії, Франції, Японії та багатьох інших країнах, довела можливості поживлення усього господарського організму.

Отже, швидке розгортання будівельних робіт, як показує досвід, не вимагає довготривалої підготовки, і в період занепаду економіки України і росту безробіття може стати зручним засобом для безпосереднього збільшення зайнятості і фінансового стимулювання економіки. В результаті створюються умови для ланцюгової реакції на розвиток усіх галузей.

Не менш важливою є світоглядна та історико-пізнавальна роль продукції будівництва. Питання про цю функцію будівельної індустрії як галузі, що своєю продукцією відображає епохальні поступи людства, в географічній науковій літературі практично не порушувалося. Проте варто зазначити, що історія розвитку людського суспільства насамперед нерозривно пов'язана з будівництвом. Процес будівництва був одним із перших виробничих процесів, що забезпечував освоєння довкілля, і найвпливовішим чинником його зміни. Історія будівництва – це історія прогресу людської цивілізації та кожного регіону зокрема. Прочитати її можна за залишками будівель і споруд, багатьом з яких тисячі років.

Вивчення особливостей розвитку будівництва як об'єкта історико-краєзнавчого пізнання розглядається в кількох взаємозв'язках і взаємозалежностях. Будівельна індустрія не тільки забезпечує необхідні для життєдіяльності матеріальні та соціально-культурні умови, але є одним із найважливіших чинників, що спрямовує процес їх розвитку. Існуючи в матеріальній реальності, об'єкти будівництва, сприяють виконанню суспільством його численних життєвих функцій і у такий спосіб зворотно впливають на нього. Видозмінюючи природне середовище, будівельна індустрія проявляє своє формоутворююче значення, свій вплив на організацію життєвих процесів, створення світоглядних образів і в кінцевому результаті виконує ідеологічні та культурно-естетичні завдання.

Роль будівельної індустрії як рушійного чинника суспільного розвитку і поступальних пере-

творень проявляється в усіх структурних складових краєзнавства: історичного, географічного, суспільного.

Історичне краєзнавство розглядає об'єкти будівництва в часовому просторі, суміщає їх з основними епохами суспільного розвитку, отже, виявляє його соціально-економічні особливості.

Продукцію будівельної індустрії можна порівняти з мистецтвом. Але, на відміну від багатьох видів мистецтва, об'єкти будівництва відображають реальну дійсність, й не відображають щось існуюче поза нею. Поряд із мистецьким образом будівель і споруд, матеріальною цілеспрямованістю естетичних якостей, вони завжди дають уяву про їх функціональні можливості і життєве призначення. Особливе значення має здатність об'єктів будівництва обслуговувати ті життєві процеси, для яких вони призначені. Через їх функції ми дізнаємось не тільки про соціальну, а й економічну структуру суспільства відповідної епохи. Крім зовнішньої виразності, споруди минулого несуть інформацію, що стосується внутрішньої раціональності, об'ємно-просторової композиційності і співрозмірності.

Історико-краєзнавча роль будівельної індустрії проявляється на різних рівнях пізнання навколишнього світу. Найвищий рівень охоплює всю земну поверхню і всю історію людства. Пам'ятки будівельного мистецтва різних народів і територій із найдавніших епох дають можливість поетапно простежити розвиток світової цивілізації, порівняти її особливості в різних регіонах одночасно. Не випадково старовинні будівлі та споруди називають "кам'яним літописом світу". В них втілені ідеї минулого, колективний геній народів, відповідна світова культура. У проектах і архітектурі будівництва великою мірою відобразились провідні ідеї свого часу, рівень їх прогресивності та цінності для людства. Будівлі та споруди різних народів і окремих країн відзначаються національними і локальними особливостями. Розвиток будівництва повсюдно супроводжувався впливом своєрідних національних особливостей, підсиленних специфікою місцевих проектно-архітектурних традицій, зумовлених природними умовами і ресурсами. Взаємний вплив приводить до вироблення подібних технологій будівництва і використання спільних проектно-архітектурних форм для груп народів і країн світу.

Війни, варварські руйнування і час спричинили загибель багатьох визначних античних і середньовічних споруд. Аналогічно знищено і знищується безліч пам'яток людського генія новітніх часів. Проте і з глибокої давнини до нас дійшли пам'ятки будівельного мистецтва, що по праву належать усій людській цивілізації. З відомих античних семи чудес світу до наших днів збереглися лише єгипетські піраміди поблизу Каїра і серед них піраміда Хеопса – найбільша кам'яна споруда світу. Величезне враження справляють споруди афінського Акрополя, Тадж-Махал в Акрі, давні будови і пам'ятники в Римі, Константинопольська Софія і

церква Покрови на Нерлі, паризька площа Згоди та ансамблі споруд часів Київської Русі й багато інших. Кожний материк, кожна цивілізація має свої специфічні для тієї чи іншої епохи пам'ятки споруд і будівель, що символізують досягнення суспільства. Для середньовіччя, наприклад, типовими спорудами стали фортеці, мечеті, палаци і мавзолеї правителів.

Виділяючи визначні досягнення у будівництві далекого минулого, необхідно віддати належне досягненням будівельної індустрії наших часів. Упродовж XIX – XX століть практично в усіх регіонах світу створені неповторні ансамблі міст, що відображають як їх функціональну значущість, так і особливості соціально-економічного розвитку.

Об'єкти будівництва створюються не тільки у відповідності з потребами, а в першу чергу – відповідно до можливостей суспільства. Найважливішим засобом практичного виконання виробничо-функціональних, соціально-виховних та естетично-художніх завдань будівельної індустрії була і є будівельна техніка. Вона визначає можливості та економічну доцільність здійснення тих чи інших просторових проєктів. Упродовж історичного періоду розвитку людського суспільства постійно відбувалися якісні зміни у будівельній техніці, технології процесу будівництва, у використанні та створенні нових будівельних матеріалів, деталей і конструкцій. Розвиток будівництва повсюдно і повсякчас був зумовлений територіально і суспільно суб'єктивно (мається на увазі можливість використання місцевих сировинних ресурсів і рівень розвитку продуктивних сил конкретного регіону в певну історичну епоху). Велике значення для прогресу мала заміна ремісничих методів будівництва індустріальними, що найбільше проявилось у XX столітті. У процесі розвитку будівельної техніки, виробництва матеріалів і конструкцій з новими, часто заданими властивостями виникали принципово нові проєктно-архітектурні рішення, що добре простежується в історичному й територіальному аспектах.

Будівельна індустрія і географічне краєзнавство виступають територіально у взаємозв'язку і взаємозалежності через олюднено видозмінено

природу. Географічне середовище, яке для географічного краєзнавства є об'єктом дослідження, для будівельної індустрії є простором для функціонування, під дією чого цей простір постійно видозмінюється. Будівельна індустрія своєю продукцією формує в природних ландшафтах суспільно-господарське середовище.

Для краєзнавчої роботи в окремих населених пунктах і невеликих регіонах, виявлення історії освоєння території з допомогою вивчення основних етапів розвитку будівництва є найефектнішим засобом виховання з природоохоронної, патріотичної, економічної і культурно-просвітницької точок зору. Найбільше краєзнавче та виховне значення мають споруди, пов'язані з історичним минулим націй, народностей, держав, окремих земель і поселень.

Для суспільного краєзнавства будівельна індустрія є галуззю, що формує географічний простір для життя і діяльності населення. Природні ландшафти видозмінюються внаслідок прокладання шляхів сполучення, спорудження терас, набережних, гідротехнічних та інших об'єктів будівництва. За допомогою будівельної індустрії регулюється вся система розселення, забудовуються міста, поселення, селища. Будівельна індустрія створює значну частину засобів виробництва (капітальні споруди фабрик, заводів, електростанцій всіх типів тощо), а також матеріальні засоби існування людського суспільства (житлові будинки, громадські споруди). Естетичні, конструктивні та функціональні якості будівель і споруд відіграють значну роль у духовному вихованні та житті суспільства. Суспільно-краєзнавче значення будівельної індустрії якраз і полягає в передачі наступним поколінням через функціональну, естетичну і конструктивну виразність ідеологічного, економічного і соціально-побутового стану суспільства свого часу.

Висновки. Отже, важливість будівельної індустрії як галузі господарства проявляється через призначення її продукції. Своєю продукцією ця галузь створює, вдосконалює і розвиває основні фонди для всіх галузей матеріального виробництва, забезпечує соціально-економічні умови життя населення.

Література

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география // Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Бурка Й.А. Географія будівельної індустрії України: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2000. – 100 с.
3. Бурка Й. Основи географії будівельної індустрії України. – Чернівці: Рута, 2001. – 175 с.
4. Бурка В. Основи географії будівельно-індустріальних комплексів України: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2009. – 188 с.

Стаття надійшла 19.04.2010 р.

ВОДНІ ЛАНДШАФТНО-ІНЖЕНЕРНІ СИСТЕМИ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ВОДОГОСПОДАРСЬКОГО БУДІВНИЦТВА

У статті відслідкована історія будівництва водних ландшафтно-інженерних систем (водосховищ, ставів і каналів) у басейнах рік Рось, Південний Буг і Дністер у межах Правобережного Лісостепу України. Результати дослідження викладені відповідно до розробленої раніше автором періодизації розвитку будівництва водних ландшафтно-інженерних систем. Описаний сучасний стан водних ландшафтно-інженерних систем.

Ключові слова: водні ландшафтно-інженерні системи; водогосподарське будівництво; Правобережний Лісостеп України.

Iryna Hamaliy. Water landscape-engineering systems of the Right Bank Forest-Steppe zone of Ukraine: a history of water management facilities construction. This article presents a history of water landscape-engineering systems construction (water reservoirs, ponds and canals) in the Ros, Pivdennyi Buh and Dniester river basins of the Right Bank Forest-Steppe zone of Ukraine. Results are presented according to the periodization of construction as developed by the author. The present state of these water management facilities is described.

Key words: water landscape and engineering systems; water management facilities construction; Right Bank Forest-Steppe zone of Ukraine.

Постановка проблеми. Водогосподарське будівництво (зведення водяних млинів, створення ставів, каналів, водосховищ) було і є одним із чинників, який сприяв зміні і формуванню нової ландшафтно-структури басейнів рік.

Правобережний Лісостеп України вирізняється високим рівнем зарегульованості річок. За деяким винятком, тут на 1 км² території припадає близько 1 га водного дзеркала водойм, тобто 1 % площі перебуває під водою. Понад 1 га/км² становить водна поверхня ставків і водосховищ у Вінницькій, Київській, Одеській, Черкаській, Кіровоградській областях і в басейнах Південного Бугу, окремих приток Дністра, Дніпра (Рось). Найбільше ставів і водосховищ у басейні Південного Бугу. Вони акумулюють від 20 до 70 % місцевого стоку. Дещо менше їх у басейнах Дністра, Росі [2, 20].

Широке запровадження водогосподарського будівництва у басейнах рік Рось, Південний Буг, Дністер у XVIII–XX ст. призвело до надмірного зарегулювання річок і створення водних ландшафтно-інженерних систем.

Водні ландшафтно-інженерні системи (ВЛІС) – географічні антропогенні блокові системи – водосховища, стави, канали, які посідають проміжне становище між ландшафтними системами (ЛС) та інженерними спорудами (ІС) і функціонують під контролем управлінської підсистеми (УП) в особі людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню історії створення штучних водойм у світі та в Україні присвячені наукові праці відомих учених А.Б. Авакяна, В.П. Салтанкіна, В.А. Шаралова [1], А.В. Ящика [2, 20], В.М. Хорева [2], В.Д. Романенка [17]. Розвиток і вплив будівництва водосховищ і ставів на річкові долини у межах Поділля

розглядали у своїх працях Г.І. Денисик [11–13], Г.С. Хасцький [12]. У наших попередніх дослідженнях [9, 10] розроблена періодизація історії будівництва водних ландшафтно-інженерних систем світу й України як системи взаємодії Природи і Суспільства у часі та просторі, обумовленої особливостями ландшафту, системою розселення населення, розвитком господарства.

Разом із тим докладного історико-географічного аналізу водогосподарського будівництва в басейнах рік Рось, Південний Буг, Дністер у межах Правобережного Лісостепу України не було проведено, тому зазначена проблема потребує вивчення.

Таким чином, **метою** дослідження є аналізування просторово-часового ходу розвитку водогосподарського будівництва в басейнах рік Рось, Південний Буг і Дністер у межах Правобережного Лісостепу України у другій половині XVIII – на початку XXI ст.

Результати дослідження. Спорудження ВЛІС – ставів, млинових гребель, каналів, водосховищ у досліджуваних річкових басейнах Правобережного Лісостепу України розпочалося у промисловий період [3–10, 18, 19]. Водогосподарське освоєння басейнів рік Рось, Південний Буг, Дністер активізувалося наприкінці XV ст. Поступово зростала кількість ставів і водяних млинів. У зазначений період доцільно виділити “етап млинових гребель”, який тривав до початку XX ст. На межі XIX–XX ст. водяні млини поступово витісняються паровими машинами, а надалі, з розвитком електроенергетики, майже повсюди зникають.

В епоху промислової революції (XVIII–XIX ст.) окремі невеликі водосховища були збудовані в Україні для забезпечення механічною енергією і водою заводів і фабрик. Так, у 1769 р. на річці Рось у

м. Біла Церква розміщувалася дерев'яна гребля, трохи нижче від неї – три млини, які були знесені під час будівництва нового млина на кошти Браницьких. У 1830 р. на р. Рось у Білій Церкві зведена кам'яна гребля, впродовж 1845-1850 рр. був збудований великий водяний млин, у 1900 р. – ще два водяних млини. У другій половині XIX ст. власником цукрового заводу у с. Саливінки на річці Протока (басейн Росі) для виробничого водопостачання було збудовано Саливінківське водосховище, яке після реконструкції у 1950 р. експлуатується дотепер для потреб ріборозведення і рекреації.

У 1863 р. на р. Роставиця (басейн р. Рось) у с. Паволоч була зведена гребля і побудований водяний млин, надалі став перетворився на Паволочське водосховище, призначенням якого було ріборозведення. За таким самим принципом збудовано Строківське водосховище на річці Роставиця у с. Строків (1880 р.) для потреб енергетики і ріборозведення.

Процес освоєння річок Поділля активізується у “гідроенергетичну” епоху (кінець XIX – кінець XX ст.). Наприкінці XIX – на початку XX ст. розвивається судноплавство, впорядковуються русла річок. У районі міста Ямпіль на Дністрі та між селами Гнівани і Мізаків на річці Південний Буг знищили пороги, поглибили річища, на річках продовжили будувати млини, канали, пристані. У цей час у Брацлавському повіті працював 141 млин, у Ямпільському – 184, Новоушицькому – 279, Подільському – 249, а в Подільській губернії загалом – 1767 млинів. Разом з тим, близько 60 % ставків зазнали інтенсивного замулювання і заростання, що призвело до значного збільшення площ водноболотних ландшафтів. На річці Рів на початку XX ст. таких ставків було 43 %, на річці Вовк – 57 %, а на річці Згар – 80 % [12].

У басейні Південного Бугу в 1883 р. на річці Постолова було збудоване Комунарівське водосховище, яке призначене для ріборозведення і рекреації. Для потреб водопостачання у 1892 р. збудоване Турбівське водосховище на річці Десна.

У 1898 році на р. Роська (басейн р. Рось) у с. Скибинці зведено греблю з метою будівництва водяного млина. У 1964 р. здійснена реконструкція ставу з подальшим його перетворенням на Скибинське водосховище, яке функціонує дотепер для забезпечення потреб у зрошенні й ріборозведенні та регулюванні водних ресурсів. На річці Постолова у с. Писарівка у 1898 р. будується Писарівське водосховище для потреб ріборозведення, а у 1899 р. на річці Десна у с. Нова Гребля – Новогребельське водосховище для забезпечення потреб у ріборозведенні і рекреації.

На початку XX ст., у 1901 р. на річці Соб (басейн р. Південний Буг) у м. Іллінці збудоване Іллінецьке водосховище для забезпечення потреб у водопостачанні і рекреації. У 1904 р. на Роставиці будується Ружинське водосховище (у селищі Ружин) для потреб ріборозведення. У 1909 р. на річці Со-

рока (басейн р. Південний Буг) у с. Городок уведено в експлуатацію Городківське водосховище для забезпечення потреб у ріборозведенні і рекреації.

У 1914 р. на річці Снівода (басейн р. Південний Буг) збудовані Кривошійське водосховище у с. Кривошії для ріборозведення та рекреації і Жигалівське водосховище у с. Жигалівка для забезпечення потреб у ріборозведенні. На річці Південний Буг у м. Первомайськ для енергетичних потреб і водопостачання у 1929 р. створене Первомайське водосховище.

У 1932 р. на річці Ровок (басейн Південного Бугу) у с. Гармаки збудоване Гармакське водосховище та введені в експлуатацію для потреб ріборозведення на річці Лядова (басейн Дністра) Мар'янівське водосховище (із греблею у с. Мар'янівка) і Труханське водосховище (із греблею у с. Трухань). Наступного року на річці Лядова у с. Лядова створене Фольваркське водосховище для таких самих потреб.

Створення Шамраївського водосховища на річці Роставиця у с. Шамраївка пов'язано з будівництвом водяного млина на початку XX ст. У 1938 р. відбулася реконструкція Шамраївського цукрозаводу і перетворення ставу на водосховище, яке сьогодні використовується для промислового водопостачання, рекреації та регулювання водних ресурсів.

Медівське водосховище на річці Роська у с. Медова було створене у 1933 р. і наразі використовується для ріборозведення. Корсунь-Шевченківське водосховище було збудовано у 1934 р. на р. Рось у м. Корсунь-Шевченківському для потреб енергетики і відновлене у 1947 році. У 1935 р. завдяки будівництву греблі на річці Молочна (басейн Росі) у с. Лобачів утворено Лобачівське водосховище з метою зрошення та ріборозведення.

У 1948 році на р. Роська у м. Тетіїв збудовано Тетіївське-3 (нижнє) водосховище, водоскид і земляна гребля якого були капітально відремонтовані в 1983 р. Наразі водосховище використовується для потреб ріборозведення і рекреації. У 1949 р. на річках Шполка і Гептурка (басейн Південного Бугу) збудовані відповідно Іскренське водосховище для потреб водопостачання і рекреації Листопадівське водосховище для ріборозведення і рекреації.

Новітній етап масового і повсюдного будівництва ВЛІС розпочався після Другої світової війни і тривав до кінця 80-х років XX ст. Регулювання стоку стало проводитися не тільки для вирішення традиційних проблем розвитку енергетики та іригації, але й для водопостачання міських агломерацій, промислових і рекреаційних районів.

У цей час на Південному Бузі споруджено 13 водосховищ, найбільше з яких – Ладижинське має площу водного дзеркала 2 080 га. Будівництво ставків здійснювалось не лише на річках, але й у балках та ярах. На Поділлі нараховувалось вже більше 7 тис. ставків загальною площею водного дзеркала

понад 80 тис. га. Негативний вплив на функціонування заплавлених ландшафтних комплексів річок Поділля, особливо Південного Бугу, мали меліоративні (осушувальні) роботи, що активно проводились в 60-70-х роках ХХ ст. [12].

У 1950 р. на Південному Бугу у селищі Саврань для зрошення і рекреації збудоване Савранське водосховище. У 1951 р. збудовано водосховище у с. Дибинці на річці Рось шляхом перекриття русла греблею Дибинецької ГЕС. Цього ж року для потреб рекреації греблею у с. Семенівка на річці Гнилий Тікич (басейн Південного Бугу) утворене водосховище Семенівське-2. У 1951 р. на річці Південний Буг у селищі Брацлав для енергетичних потреб і водопостачання будується Брацлавське водосховище, а у 1952 р. у Вінниці для забезпечення цих же потреб – Сабарівське водосховище.

Стеблівське водосховище на р. Рось у смт Стеблів було збудоване у 1952 р. для потреб енергетики і водопостачання. Того ж року вводяться в експлуатацію Лоташівське водосховище на річці Гнилий Тікич (для потреб енергетики і рекреації), Юрківське водосховище на річці Шполка (для водопостачання і рекреації), Туріянське водосховище на річці Гептурка (для водопостачання і рекреації) та водосховище Надлацьке-1 на річці Велика Вись (басейн р. Південний Буг) із греблею у с. Надлак для потреб зрошення і риборозведення.

У 1953 р. на Роставиці у с. Трубіївка на базі існуючого ставу створено Трубіївське водосховище для потреб риборозведення, а у 1954 р. на тій же річці у с. Голубятин за тим же принципом – Голубятинське водосховище для риборозведення і рекреації. Створення цих водосховищ пов'язано з будівництвом водяних млинів у ХІХ ст. У 1953 р. на річках Соб і Гнилий Тікич збудовані відповідно Дмитренківське і Лисянське водосховища, які мали забезпечувати потреби в енергетиці та рекреації.

Наступного року для енергетичних потреб на Південному Бугу збудоване Чернятське водосховище, а на р. Рів, що в його басейні, – Северинівське водосховище, обидва для потреб риборозведення і рекреації. Тоді ж введено в експлуатацію Мар'янівське водосховище на річці Велика Вись для потреб зрошення і риборозведення.

У 1955 році збудовані на р. Рось Середнє Білоцерківське водосховище, що має енергетичне призначення і використовується для водопостачання, та Богуславську ГЕС із однойменним водосховищем. Упродовж 1955-1959 рр. на Росі створено Щербаківське водосховище із греблею у с. Городище-Пустоварівське (для енергетичних потреб, зрошення, виробничого водопостачання). У 1955 р. у басейні Південного Бугу були також збудовані Княже-Криницьке водосховище на річці Гнилий Тікич (для риборозведення і рекреації), Дубівське водосховище на річці Ятрань (для потреб енергетики і зрошення); Новоархангельське водосховище на річці Синюха (для потреб енергетики) та Вербівське водосховище на річці Сухий Ташлик (для

риборозведення і рекреації). У 1956 р. на річці Ятрань для зрошення і рекреації створене Сушківське водосховище, а для потреб рекреації – Полонисте водосховище.

У межах Вінницької області знаходиться частина Дністровського (1955-1956 рр.) і Буферного водосховищ, які відповідно забезпечують отримання електроенергії, водопостачання, зрошення, боротьбу з повеннями, риборозведення та вирівнювання пропусків води із Дністровського водосховища при добовому і тижневому регулюванні.

У 1957 р. для енергетичних потреб і водопостачання на р. Південний Буг збудоване Сутиське водосховище. Цього ж року в басейні Південного Бугу були введені в експлуатацію водосховища: на річці Гнилий Тікич – Звенигородське (для потреб енергетики і рекреації) та Івахнівське (водопостачання і рекреація), на річці Гірський Тікич – Юрпільське (для потреб енергетики), на річці Синюха – Червонохутірське водосховище (у с. Синюха для потреб енергетики і зрошення), на річці Сухий Ташлик – Глодоське (риборозведення і рекреація).

Впродовж 1957–1958 рр. на південній околиці м. Тетіїв на струмку без назви, що впадає в р. Роська, зведено греблю з метою створення водосховища Тетіївське-2 для потреб зрошення і риборозведення. У басейні Росі у цих самих роках з'явилися водосховища: Новоживотівське на р. Роська, Карабчийське на р. Роставиця (обидва – для риборозведення), у басейні Південного Бугу – Маловисківське на річці Мала Вись (для водопостачання і рекреації), а в басейні Дністра – Скалопільське на річці Мурафа (для потреб енергетики). Наступного року у басейні Південного Бугу на річці Дохна у м. Бершадь для водопостачання і рекреації збудоване Бершадське нижнє водосховище, а на річці Гірський Тікич у м. Тальне – Тальнівське водосховище для потреб енергетики і рекреації. У 1960 р. у м. Бершадь була зведена гребля, яка утворила Бершадське верхнє водосховище. Тоді ж на Південному Бугу збудоване Глибочокське водосховище енергетичного і рекреаційного призначення, на річці Рів – Барське водосховище для потреб риборозведення та рекреації, а на річці Ятрань – Острівське водосховище для зрошення і рекреації.

У 1961 р. вводяться в експлуатацію Сандракське водосховище для потреб енергетики і рекреації (на Південному Бугу у с. Широка Гребля), Петриківське (річка Згар) і Лозівське (річка Десна) водосховища для потреб риборозведення і рекреації, Піщанське водосховище на річці Савранка для потреб водопостачання та рекреації і Тернівське водосховище на річці Синюха для енергетичних і рекреаційних потреб. У 1962 р. збудовані Вороненьке водосховище на річці Гірський Тікич для рекреаційних потреб і Микулинецьке нижнє водосховище для потреб риборозведення на річці Згар.

На річці Кам'янка (басейн Росі) у с. Великополовецьке для потреб риборозведення впродовж

1960-1965 рр. створене Кам'янське водосховище (у 1975 р. проведена його реконструкція). Для потреб ріборозведення у 1962 р. на р. Роська збудоване Животівське, а в 1963 р. на р. Горіхова (басейн Росі) – Бабинецьке водосховища. Тоді ж уводяться в експлуатацію Нове водосховище на річці Рів у с. Діброва і Вороновіцьке водосховище на річці Снивода для потреб ріборозведення. Впродовж 1963-1965 рр. у заплаві р. Протока із греблями у селах Глушки, Скребиші, Піщана для потреб ріборозведення збудовано каскад наливних водойм – всього 10, 6 з яких є водосховищами.

У 1964 р. збудовані Ковалівське водосховище на р. Кам'янка і Гайворонське водосховище на річці Південний Буг (для потреб рекреації, регулювання водних ресурсів, ведення товарно-рибного господарства). У цьому ж році для забезпечення потреб в енергетиці і водопостачанні вводиться в експлуатацію Ладижинське водосховище на Південному Бугу (м. Ладижин).

У 1965 році у басейні Росі вводяться в експлуатацію Великополовецьке водосховище на р. Собот (для потреб ріборозведення, водопостачання тваринницьких ферм, рекреації), Оратівське водосховище на р. Жива (для ріборозведення), а в басейні Південного Бугу – Кирнасівське водосховище на річці Козариха зі зведеною греблею у с. Федьківка (для водопостачання і рекреації).

Впродовж наступних років у басейні Південного Бугу були збудовані водосховища: Заплавське у с. Арчепитівка (1966 р.) та Балтське у с. Перельоти (1967 р.) на річці Кодима, Браїлівське на річці Рів (1967 р.), Бандурівське-1 і 2 на річці Яланець і Гаївське на річці Кагарлик (1969 р.), Ватутинське на річці Шполка у м. Ватутіне та Ятранівське на річці Ятрань в с. Ятранівка (1970 р.). Всі вони були призначені для водопостачання, ріборозведення і рекреації, деякі – для зрошення.

У 1971 р. на р. Рось збудоване Шкарівське (Нижнє Білоцерківське) водосховище з метою регулювання стоку і для забезпечення господарсько-питного водопостачання. Цього ж року введені в експлуатацію Грушківське водосховище для потреб ріборозведення (на річці Постолова) і Токарівське водосховище для потреб ріборозведення і рекреації (на річці Рів). Грушківське водосховище було збудоване ще у 1905 р. з метою приведення у рух гідротурбіни водяного млина з одночасним використанням для ріборозведення. З метою збільшення обсягів промислового рибництва у 1971 р. була здійснена його реконструкція. На притоці річки Велика Вись – Дідовій Балці збудоване Володимирівське водосховище (для потреб зрошення і рекреації), а на річці Кільтін (басейн Південного Бугу) – водосховище Надлацьке-2 (для ріборозведення і рекреації). На річці Мурафа у цьому ж році будується Тарасівське водосховище для ріборозведення і протиерозійного призначення.

У 1972 р. на річці Рів у с. Межирів збудоване Мартинівське водосховище для потреб водо-

постачання і рекреації, а на річці Гнилий Тікич створене Стебнівське водосховище для потреб ріборозведення і рекреації. На річці Роставиця у 1973 р. будується Прибережненське а на річці Рів для потреб ріборозведення і рекреації збудоване Тартакське водосховище. У 1974 р. для таких самих потреб вводиться в експлуатацію Синицівське водосховище на річці Синиця.

Для потреб ріборозведення і зрошення у 1975 р. на р. Живка (басейн Росі) збудували Осичнянське водосховище. Цього ж року для потреб ріборозведення і рекреації у басейні Південного Бугу збудовані: Староприлукське верхнє водосховище на річці Десна, Баланівське водосховище на річці Берладинка, Кам'янське водосховище на річці Велика Вись та Липнязьке водосховище на річці Сухий Ташлик.

У 1976 р. для потреб ріборозведення будуються Василівське водосховище на річці Кам'янка, Староприлукське нижнє водосховище на річці Десна, Станіславчикське водосховище на річці Мурафа, для потреб ріборозведення і рекреації вводиться в експлуатацію Червоненське водосховище на річці Вікнина (басейн Південного Бугу), для забезпечення потреб у водопостачанні і ріборозведенні збудоване Мурафське водосховище на річці Мурафа у с. Довжок.

Упродовж 1976-1978 рр. на річці Рось у м. Володарка збудовано Володарське водосховище для підвищеного водозабезпечення річки та каскад із п'яти наливних водойм (з них 3 – водосховища) у заплаві р. Протока для ріборозведення, які створили Васильківське товарно-рибнео господарство.

У 1977 р. для потреб ріборозведення, рекреації введене в експлуатацію Пиківське верхнє водосховище на річці Снивода, були збудовані Новогребельське водосховище на р. Гірський Тікич (для потреб зрошення і рекреації) та Конельське водосховище на р. Конела (басейн р. Південний Буг) біля однойменного села (для потреб ріборозведення), а на річці Мала Вись – Мануйлівське водосховище (для потреб зрошення і рекреації). У 1977-1979 роках на р. Рось для виробничого і господарсько-питного водопостачання збудоване Глибочанське (Верхнє Білоцерківське) водосховище на хуторі Глибичка.

У 1978 р. на річці Згар створене Микулинське верхнє водосховище для ріборозведення і з метою створення заказника “Згарський”. Цього ж року для потреб рекреації на річці Березанка (басейн Південного Бугу) збудоване Великоберезнянське водосховище.

У 80-ті рр. XX ст. були побудовані: Новофастівське водосховище на р. Горіхова для потреб ріборозведення, Антонівське водосховище на річці Рів із протиерозійною і рекреаційною метою, Брусилівське водосховище на річці Згарок для ріборозведення і рекреації (1980 р.); Блощинське водосховище р. Узин (басейн Росі) для потреб зрошення, рекреації, регулювання водних ресурсів, водо-

сховище Семенівське-1 на річці Свинотопка (басейн Південного Бугу) для потреб зрошення і рекреації (1981 р.); Кам'яногребельське водосховище на р. Сквирка для потреб зрошення, ріборозведення, рекреації, Босівське водосховище на річці Свинотопка для зрошення і рекреації, Острожанське водосховище на р. Гірський Тікич для потреб ріборозведення і рекреації, Краснопілське водосховище на притоці річки Мала Вись – Лозоватці із протиерозійним і рекреаційним призначенням (1982 р.); Пустоварівське нижнє і Пустоварівське верхнє водосховища на р. Сквирка (басейн Росі) з метою ріборозведення, зрошення, рекреації і регулювання водних ресурсів (ці два водосховища утворилися в результаті реконструкції в 1982-1983 рр. ставів, збудованих ще на поч. XX ст., П'ятигірське водосховище на р. Молочна для потреб рекреації, Северинівське водосховище на р. Жигалка (басейн Росі) для захисту ґрунтів від водної ерозії та потреб зрошення, ріборозведення, рекреації, Веселокутське водосховище на річці Гнилий Тікич на базі раніше існуючого става, збудованого у дореволюційний період для зрошення і рекреації, Неділівське водосховище на річці Гедзілів Яр (басейн Південного Бугу) з протиерозійною і рекреаційною метою та Полянське водосховище на лівій притоці річки Гедзілів Яр (с. Острівка) для рекреації, Клеотинське водосховище на річці Мурафа для потреб зрошення, ріборозведення, рекреації (1983 р.); Галайківське водосховище на р. Молочна для потреб зрошення, ріборозведення, рекреації, Піківське нижнє водосховище на річці Снівода для потреб ріборозведення (1984 р.); Ксаверівське водосховище на р. Протока для потреб зрошення, ріборозведення, рекреації, Брилівське водосховище на річці Гнилий Тікич для потреб ріборозведення і рекреації (1985 р.); Косівське водосховище на р. Рось для підвищення водозабезпечення річки, рекреації, зрошення, зволоження, ріборозведення, Кинашівське водосховище на річці Сільниця (басейн Південного Бугу) для ріборозведення і рекреації, Великовисківське водосховище на річці Велика Вись у с. Велика Виска для зрошення (1986 р.); Панчівське водосховище на річці Велика Вись для потреб зрошення і ріборозведення, Чубинецьке водосховище на р. Роставиця для забезпечення потреб у зрошенні, рекреації, регулювання водних ресурсів (1987 р.); водосховище Тетіївське-1 у м. Тетіїв на р. Роська для регулювання водних ресурсів. (1987–1989 рр).

У 1986 р. була введена в експлуатацію Рокитнянська міжгосподарська осушувальна система площею 417 га, у 1988 р. – міжгосподарська осушувальна система “Кірова-Прогрес” площею 645,2 га і міжгосподарська осушувальна система “Узинська” площею 573 га (басейн р. Рось). До складу першої системи входять осушувальні канали протяжністю 33,5 км, у тому числі 1,15 км закритих каналів. До складу другої системи входять відкриті осушувальні канали протяжністю 29,05 км та закриті канали

протяжністю 2,5 км, до складу третьої – осушувальні канали протяжністю 25,8 км. Ці системи призначені для захисту сільгоспугідь та населених пунктів від негативних наслідків дії води. На даний час системи функціонують та знаходяться у задовільному стані.

Внутрішньогосподарські осушувальні системи басейну Росі представлені системами Тарашанського району (286 га, довжина мережі 77,8 км); Богуславського району (299 га, довжина мережі 20 км); Сквирського району (531 га, довжина мережі 193,94 км).

У басейнах Дністра і Південного Бугу осушувались перезволожені заплави, особливо верхів'я лівих приток Дністра та верхньої і частково середньої частини Південного Бугу. Починаючи з 1992 р. технічний стан меліоративних систем почав погіршуватися через скорочення фінансування на капітальне будівництво, реконструкцію, ремонтно-експлуатаційні роботи. Більшість їх знаходяться в стані напівфункціонування, або зовсім не експлуатуються (85–90 %), діючих лише 10–15 %. Глушинецька й Згарська осушувальні системи у заплаві Південного Бугу наразі не функціонують. Канали частково заболочені та заросли болотною рослинністю. Доступ до осушувальних ділянок заплави через меліоративні канали незручний. Найбільші осушувальні системи розташовані в Калинівському, Хмільницькому та Літинському районах, а найбільші зрошувальні системи – у Бершадському, Тростянецькому, Ямпільському та Могилів-Подільському районах [12, 16].

У роки незалежності України, зі зміною соціально-економічної ситуації, розвиток будівництва ВЛІС характеризується певною стабілізацією. На сучасному етапі (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.) призупинене будівництво нових ставів і водосховищ (у 1998 р. було введено в експлуатацію лише одне – Клебанське водосховище на річці Сільниця із протиерозійною і рекреаційною метою), майже не здійснюється реконструкція старих ставів і водосховищ, деякі стави України (близько 7–8 %) виявилися покинутими.

Сьогодні триває процес замулення і заростання водних ландшафтно-інженерних систем басейнів досліджуваної території. На інтенсивність процесу замулення ВЛІС, окрім того, що вони від початку свого існування є акумуляторами твердих наносів, які переносяться з водозабору, впливають також технічний стан ІС, діяльність УП або її відсутність, а також давність пуску в експлуатацію водосховищ і ставів.

До 45 % чаш водосховищ басейну ріки Рось дуже замулені, заболочені, верхів'я чаш заросли болотною рослинністю і чагарниками. Це може призвести до переведення низки водосховищ у категорію ставів (наприклад, Бабинецьке, Володарське, Животівське, Медівське, Новофастівське, Оратівське, Сніжнянське водосховища). Реконструкції потребують 100 % водосховищ басейну

р. Рось, із них 33,3 % – досипання каменем земляних гребель, 37 % – укріплення каменем земляних гребель, 96,3 % – реконструкції водоскидних споруд, 94,4 % – благоустрою, 100 % – днопоглиблювальних робіт. Наразі більшість ставів мають незадовільний стан. Чаші ставів замулені на 60 % їх загального об'єму. Ложа ставів у прибережних зонах та у верхів'ях заросли повітряно-водною рослинністю, а на мілководді спостерігаються зарості чагарників та дерев м'яких порід. Місцями зарості займають 50-70 % загальної площі водного дзеркала. Реконструкції потребують 62,8 % ставів Київської області, 65,2 % – Житомирської, 67,0 % – Вінницької і 70,9 % Черкаської областей [10].

На сьогоднішній день Веселокутське водосховище та близько 60 ставів басейну Південного Бугу в Київській області потребують комплексної реконструкції. Значна кількість ВЛПС (ставів і водосховищ) має незадовільний стан: замулені та зарослі водною рослинністю і чагарниками, прибережні смуги у більшості з них відсутні, що сприяє їх забрудненню, засміченню, збільшенню коливання стоку. 43 % водосховищ басейну Південний Буг Одеської області перебувають у незадовільному технічному стані, в той час як 98 % ставів мають добрий стан.

Загальна площа водосховищ Вінницької області менша від проектних даних приблизно на 1,0 тис. га [8, 15]. Для більшості водосховищ зменшення площ водного дзеркала і корисного об'єму сталося через замулення та заболочення їх верхів'їв. За

результатами інвентаризації, кадастрових і гідрографічних зйомок виявлено, що для ряду водосховищ об'єм становить від 0,6 до 0,9 млн.м³: у басейні Південного Бугу – Слободомежирівське водосховище (ріка Думка, призначення – ріборозведення), Карабелівське водосховище (ріка Кіблич, ріборозведення), Осіївське водосховище (ріка Оса, протиерозійне призначення і ріборозведення), Балабанівське водосховище (ріка Гірський Тікич, ріборозведення і рекреація), Слободищевське водосховище (ріка Сорока, ріборозведення); у басейні Дністра – Тарасівське водосховище (ріка Мурафа, ріборозведення і протиерозійне призначення) [8, 15, 16].

Висновки. Таким чином, понад 70 % водних ландшафтно-інженерних систем басейнів рік Рось, Південний Буг і Дністер у межах Правобережного Лісостепу України були збудовані у новітній етап (50-ті – 80-ті роки ХХ ст.). Серед функціонуючих водосховищ є й такі, що були збудовані в епоху промислової революції (XVIII ст. – XIX ст.): Білоцерківське середнє (1830 р.), Паволоцьке (1863 р.), Саливківське (2-га половина XIX ст.), Строківське (1880 р.), Комунарівське (1883 р.). Найбільша кількість ВЛПС (водосховищ і ставів) басейнів річок Рось, Південний Буг, Дністер у межах Правобережного Лісостепу України побудована в Київській і Вінницькій областях. Коефіцієнт зарегульованості як основних річок, так і їхніх приток високий, наближається до нижньої (безумовної) межі екологічно ефективного регулювання стоку.

Література

1. Авакян А.Б., Салтанкин В.П., Шарапов В.А. Водохранилища. – Москва: Мысль, 1987. – 325 с.
2. Водне господарство в Україні / За ред. А.В. Яцика, В.М. Хорева. – К.: Енеза, 2000. – 456 с.
3. Водосховища Вінницької області. – Вінниця: Вінницьке обласне виробниче управління по меліорації і водному господарству, 2005. – 20 с.
4. Водохозяйственные паспорта водохранилищ бассейна р. Рось. – Киев: Укргипроводхоз, 1980, 1983, 1984, 1985, 1986.
5. Водохозяйственные паспорта водохранилищ Винницкой области. – Киев: Укргипроводхоз, 1980, 1985.
6. Водохозяйственные паспорта водохранилищ Винницкой области. – Хмельницкий: Филиал института “Львовгипроводхоз”, 1985.
7. Водогосподарські паспорти ставів басейну р. Рось. – Біла Церква: БМУВГ, 2005, 2008.
8. Гавриков Ю.С., Коник О.М. Водний фонд Вінницької області: Довідник. – Вінниця: RomiK®, 2006. – 144 с.
9. Гамалій І.П. Історія розвитку будівництва водних ландшафтно-інженерних систем (ВЛПС) світу та України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – 2008. – № 1 (випуск 25). – С. 3-11.
10. Гамалій І.П. Еколого-географічний аналіз активних інженерних споруд (ИС) і управлінської підсистеми (УП) водних ландшафтно-інженерних систем (ВЛПС) басейну р. Рось // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия “География”. – 2009. – Т. 22 (61), № 2. – С. 177-187.
11. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: [монографія]. – Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с.
12. Денисик Г.І., Хаєцький Г.С., Стефанков Л.І. Водні антропогенні ландшафти України. – Вінниця: ПП “Видавництво “Теза”, 2007. – 216 с.
13. Денисик Г.І. Поймы малых рек Правобережной Украины: освоение и современное состояние // География и природные ресурсы. – Новосибирск: Наука, 1988. – № 2. – С. 56-60.
14. Звіт про діяльність БУВР р. Рось з питань управління і контролю за раціональним використанням і охороною вод та відтворенням водних ресурсів у 2009 році. – Біла Церква: БУВР р. Рось, 2010. – 75 с.
15. Зміна категорій для деяких водойм Вінницької області з уточненням їх площ та об'ємів: протокол

спільної технічної наради обласних управлінь по водному господарству і земельних ресурсів від 10.09.2003 р. – Вінниця, 2003.

16. Річний звіт про діяльність басейнового управління водними ресурсами річки Південний Буг з питань управління і контролю за раціональним використанням і охороною вод та відтворенням водних ресурсів за 2008 рік. – Вінниця: БУВР річки Південний Буг, 2009. – 238 с.

17. Романенко В.Д. Основи гідроекології: Підручник. – К.: Обереги, 2001. – 728 с.

18. Справочник по водохранилищам СССР. Часть II. Водохранилища объемом от 1 млн. м³ до 10 млн. м³. Книга III. Водохранилища Украинской ССР. Экономические районы № 24, 25, 26. – Москва: Всесоюзное проектно-изыскательное и научно-исследовательское объединение “Союзводпроект”, 1989. – С. 203-216.

19. Ставки Вінницької області. – Вінниця: Вінницьке обласне управління водного господарства, 2001. – 96 с.

20. Яцик А.В. Водогосподарська екологія. У 4 т., 7 кн. – К.: Генеза, 2004. – Т. 3, кн. 5. – 496 с.

Стаття надійшла 5.06. 2010 р.

УДК 911.3:30:341.222(477:438) “19”

Олена Сенейко

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ ТА ЕТНІЧНІ МЕЖІ

У статті розглядається питання формування західного кордону України впродовж ХХ століття. Описано основні етапи формування українсько-польського кордону. Висвітлено історичні передумови змін кордону та факти, що передували даним змінам. Подано описи українських вчених-географів таких як С. Рудницький, М. Кордуба, В. Геринович, В. Кубійович з приводу українського етнічного кордону. Описано українсько-польські відносини після розпаду Радянського Союзу та сучасний стан даного питання.

Ключові слова: кордон, етнічна межа, лінія Керзона, Пакт Ріббентропа - Молотова євро регіон.

Olena Seneyko. History of the formation of the Ukrainian-Polish state boundary and ethnic borders. In this article the question of the formation of the western boundary of Ukraine during the 20th century is examined. Basic stages of the formation of the Ukrainian-Polish boundary are described. Historical pre-conditions for the changes in the boundary and facts which preceded these changes are reflected. Delineations of the Ukrainian ethnic border by Ukrainian scientists-geographers, such as S. Rudnitskyi, M. Korduba, V. Gerynovych, V. Kubyovych, are provided. The Ukrainian-Polish relations after the disintegration of Soviet Union and the present state of this question are described.

Key words: Boundary, ethnic border, Curzon line, Ribbentrop – Molotov Pact, European region.

Актуальність теми. Для кожної країни важливе значення має державний кордон, оскільки він є своєрідним бар'єром між країнами. Він має дві основні функції – розподільчу та з'єднуючу. Слід розрізняти поняття державного кордону та етнічних меж. Що стосується України, то її етнічні території є значно більшими за державну територію. Державна територія – це чітко окреслена у просторі і визнана міжнародними угодами площа земної поверхні і земних надр під нею, а також дванадцятимильна (22,2 км) зона морських вод і дна, товща атмосфери над ними [11]. Натомість етнічна територія – це простір земної поверхні, який компактно заселений і освоєний господарськи українцями, українським етносом за багато століть його розвитку і розселення [11].

Українські історики вважають, що в період Київської Русі західний кордон Руської держави доходив до Вісли, а польські правителі того часу не вважали краківську землю коронною Польщею. Однак протягом століть експансія з боку польської

людності посунула українську етнографічну межу на схід до Ярослава та Перемишля.

Вивченість теми. Багато вчених працювали над темою державного кордону та етнічних меж. Цим питанням цікавились такі відомі українські вчені-географи, як Г. Величко, С. Рудницький, М. Кордуба, В. Геринович, В. Садовський, О. Степанів, В. Кубійович. Вони зачисляли до українських земель території Підляшшя, Холмщини, Надсяння, Лемківщину, тобто ті території, котрі на даний час належать сусідній Польщі.

Скажімо, академік Степан Рудницький визначав міста Холм, Замость, Ярослав, Перемишль як українські, тобто території на яких українське населення становило більшість.

Професор Мирон Кордуба визначав українсько-польський кордон по лінії Страбля – Дорогочин – далі по західній межі Холмської губернії – Сідлець – Ліда – на південь до Крижни й Тисмениці – Холм – Красностав – на північ від Щебрешина до р. Вепр –

Білограй – до Танви та Сяну. За даними М. Кордуби, вміщеними в праці “Північно-Західна Україна” (1917 р.), населення Холмщини складалося в основному з українців – 51,8 %, в Підляшші ця цифра становила 62 %. У Галичині разом з Лемківщиною українське населення становило 74 % за підрахунками вчених та 62 % за офіційною статистикою. Тобто можемо сміливо стверджувати, що це були українські землі. Однак у час написання праці, територія теперішньої Західної України була поділена між Австро-Угорською та Російською імперіями. На території Австро-Угорської імперії чисельність українців за офіційною статистикою зменшувалась. Владі було вигідніше визнавати, що на даній території проживає більше польського населення, ніж це було в реальності.

Професор Володимир Геринович визначає українсько-польську етнографічну межу вздовж лінії: с. Шляхтова – на схід по лінії Північна – Грибов – Горлиці – Жмигород – Дукля – Риманів – Заршин – Сянок до р. Сяналі до Дубецька – на північний-схід до Радимно – на схід до Білограя – Щебрешин – Замость – Красностав – Любартов – Радин – Луків – Дорогочин – Більськ до р. Нарви. Загалом довжина цієї межі становила 700 км.

Професор Володимир Кубійович у своїх працях визначав українсько-польський кордон за лінією: Липник – Північне – Грибів – Дукля – Романів – околиці Сянока – Сянік – Динів – Радимно – Ярослав – Синява – Ожана – Тишівці – Войславичі – Павлів – Вільховець – Опілля – Пішац – Янів над Бугом – Дорогочин – Боцьки – Лісна. За Кубійовичем, протяжність українсько-польського кордону становить 650 км.

Виклад основного матеріалу. Сучасний західний державний кордон був остаточно сформований у 50-х роках ХХ століття. Професор Олег Шаблій виділяє декілька етапів формування кордонів Української держави:

- перший етап: 1917-1922 роки – період утворення національної держави – Української Народної Республіки;
- другий етап: 1922-1939 роки – період, коли територія України була поділена між чотирма державами: ССРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією;
- третій етап: 1939-1954 роки – воєнний та післявоєнний час, час коли остаточно були сформовані державні кордони УРСР.

Як уже згадувалося, на початку ХХ століття територія України була поділена між двома імперіями – Австро-Угорською та Російською. До складу Австро-Угорської імперії ввійшли землі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Їх разом з іншими західними територіями, що входили до складу імперії, об'єднали в Королівство Галиції і Володимирії, так званий коронний край. Формуючи такий адміністративний поділ, влада не звертала уваги на етнічний склад населення, – так, до краю ввійшли землі, які були заселені українцями, а також

території де переважали поляки. До Російської імперії відійшла Волинь.

З початком Першої світової війни значна частина основних воєнних подій відбувалася на території України, так як кордон між ворогуючими імперіями пролягав саме через Україну. Лінія кордону змінювалася в залежності від ходу війни. Після Жовтневої революції в Росії, Українська Центральна рада проголосила універсали за якими спершу Україна була проголошена автономією в складі Росії, а за IV універсалом – незалежною державою. У склад Української Народної Республіки мали входити землі населені українцями, що на той час були під владою Росії. Однак Росія не визнала Центральної ради як владного органу України і члени Центральної ради вдалися до переговорів із західними державами. На переговорах у Бресті делегація УНР мала не лише заручитися довірою західних сусідів, Німеччини та її союзників, а також провести переговори щодо включення в склад УНР Східної Галичини, Буковини, Холмщини, Підляшшя.

9 лютого 1918 року в Бресті було підписано мирний договір між Україною та Четвертним союзом. Були встановлені західні кордони України. До складу України ввійшли Холмщина, Берестейщина, Пінщина. Щодо питання приналежності Галичини та Буковини був укладений таємний договір між УНР та Австро-Угорщиною, за яким Галичина і Буковина об'єднувалися в окремий український коронний край. Однак згодом австро-угорськими властями договір було розірвано [12].

22 січня 1919 року відбулося віче на Софіївській площі де було проголошено “Акт злуки”, що об'єднав Українську Народну Республіку та Західно-українську Народну Республіку в єдину державу. Так українські землі було об'єднано, однак ця держава проіснувала не довго.

Наслідки Першої світової війни виявилися вкрай несприятливими для українського народу. Українські землі було поділено між чотирма державами. Основна частина земель залишилась у складі Радянського Союзу. До Польщі відійшла Східна Галичина, яка раніше належала Австро-Угорщині. Румунія окупувала Буковину, Хотинщину і Придунайський край. До Чехословаччини відійшла Закарпатська Україна.

У результаті радянсько-польської війни 1920-1921 рр. до складу Польщі ввійшла ще частина українських земель, які раніше перебували в межах російських кордонів. За Ризьким мирним договором (ст. II) кордон між Україною та Польщею проходив: “спершу по загальному напрямку залізничної дороги Олевськ – Сарни перетинаючи її між станціями Остки та Сновидовичі, далі в загальному напрямку на с. Мишаківка, далі до гирла р. Корчик і вгору по р. Корчик, далі в загальному напрямку на с. Милятин, далі попри дорогу із с. Милятин на м. Острог, далі в загальному напрямку на м. Білозірка, далі до р. Збруч і вздовж р. Збруч до впадіння в р. Дністер”. Землі, що ввійшли до Польщі за договором разом зі

Східною Галичиною утворили новий район – Західну Україну [1].

За переписом 1931 р. на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі, проживало 8,9 млн. осіб, серед яких було 5,6 млн. українців, 2,2 млн. поляків, 1,1 млн. представників інших національностей — євреїв, білорусів, німців та ін. [4].

23 серпня 1939 року в Москві було підписано договір про ненапад між СРСР та Німеччиною. Від СРСР виступав В. Молотов, від Німеччини Й. фон Ріббентроп, тому в історії цей документ більш відомий під назвою Пакт Ріббентропа – Молотова. Секретний додатковий протокол визначав сфери взаємних інтересів обох держав у Східній Європі: "... У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять у склад Польської держави, границя сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарви, Вісли і Сяну. Питання, чи є у взаємних інтересах бажаним збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно вияснене лише протягом дальшого політичного розвитку...

Стосовно південно-східної Європи з радянської сторони підкреслюється зацікавленість СРСР до Бесарабії. З німецької сторони заявляється про її повну політичну незацікавленість у цих областях" [6].

Уже 17 вересня 1939 року Червона Армія без оголошення війни перетнула кордони Польщі та зайняла території східних польських прикордонних областей. Польському послу в Москві В. Гжибовському була вручена нота, в якій зазначалося таке: "Польська держава і її уряд фактично перестали існувати. Тим самим припинили свої дії договори, укладені між СРСР і Польщею. Надана самій собі й залишена без керівництва, Польща перетворилася в зручне поле для всяких випадків і несподіванок, що можуть створити загрозу для СРСР. Тому, будучи досі нейтральним, радянський уряд не може більш нейтрально ставитися до цих фактів. Через таке становище радянський уряд віддав розпорядження Головному командуванню Червоної армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя й майно населення Західної України та Західної Білорусії" [7].

Результатом цих дій стало приєднання до СРСР Західної України та Західної Білорусії. 28 вересня 1939 року було підписано радянсько-німецький договір про кордон, що в основному збігався з "лінією Керзона" запропонованою в 1919 році Паризькою мирною конференцією як східний кордон Польщі. Однак він пройшов з деякими відхиленнями по лінії ріки Західний Буг до впадіння Солокії, а далі через Белз на захід до Сяну під Сенявою (впадіння Вислоку) і Сяном аж до джерел, які проходять далеко у галицькій частині значно на захід від лінії Керзона [13].

З початком Другої світової війни терени Західної України знову стали ареною бойових дій і питання українсько-польського кордону постало аж

у 1944 році. На існуючий до війни кордон не могло погодитись ані радянське, ані польське керівництво, тому знову був піднятий проект "Лінія Керзона". Однак тепер лінія Керзона мала два варіанти, так звані "лінія А" та "Лінія Б". "Лінія А" проходила близько 80 км на захід від Львова, залишаючи Перемишль на польській стороні. "Лінія Б" була більш вигідною для польської сторони, так як залишала Польщі не лише Львів, але і Борислав та Дрогобич з нафтовими покладами. З 22 до 27 липня 1944 року Польський Комітет Національного Визволення провів переговори з радянською делегацією і було затверджено східний польський кордон, що проходив по невідгідній для Польщі "лінії А". Потрібно сказати, що Польський Комітет Національного Визволення – це виконавчий орган Крайової Національної Ради. Дана організація була створена в основному силами Польської Робітничої Партії, яка значною мірою підтримувала дії Сталіна. Офіційний уряд Польщі, що на той час перебував в Лондоні, був проти визначеного кордону та не визнавав його. Однак Сталіна в питанні східного польського кордону підтримували Черчилль і Рузвельт, і на протести ніхто не звертав увагу. На Ялтинській конференції даний кордон був остаточно затверджений.

У 1945 році до території України було приєднане Закарпаття.

Радянсько-польський кордон був незмінним аж до 1951 року, коли було підписано договір про взаємний обмін територіями. До України відійшло так зване "коліно Бугу" – територія площею 480 км кв. на захід від Сокаля між Солокією і Бугом, Польщі було віддано територію в районі Бескидів з містечком Устрики Долішні (Устшики Дольне). Радянський Союз отримав поклади кам'яного вугілля, а Польща використовувала приєднані території здебільшого для туризму.

Остаточне завершення формування українських кордонів відбулося 1954 року з приєднанням до України Кримської області.

Із здобуттям незалежності Україна підписала з Республікою Польщею договір про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань від 12 січня 1993 року. В статті 1 даного договору зазначається таке: "Договірні Сторони, стоячи на ґрунті непорушності державних кордонів, підтверджують проходження лінії кордону між Україною і Республікою Польща по встановленій Договором між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Республікою Польща про радянсько-польський державний кордон, підписаним 16 серпня 1945 року, і Договором між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Республікою Польща про заміну ділянок державних територій, підписаним 15 лютого 1951 року, який проходить так, як було визначено" [2].

З остаточним встановленням радянсько-польського кордону постало питання перетину кордону.

Перетнути радянсько-польський кордон можна було лише на переході Шегині – Медика. Решту кордону розмежовувала загорожа висотою 2,5 м, підключена до високої напруги, а також п'ять смуг переорані землі. Дозвіл на виїзд давався лише тим громадянам котрі мали запрошення польських паспортних органів з метою залагодження родинних справ.

Лише зі здобуттям незалежності громадяни обох країн змогли безперешкодно відвідувати сусідні країни. Спочатку це був безвізовий рух, для перетину кордону потрібно було мати лише закордонний паспорт. Дана ситуація сприяла розвитку контрабандного перевезення товарів, спершу з України до Польщі, а згодом навпаки. З Польщі в Україну масово ввозились продукти харчування, побутова техніка, та інші товари широкого вжитку. З України до Польщі везлись товари, що були дефіцитними, або ж “дорогими” продуктами: в основному тютюнові та горілчані вироби.

З 2003 року між Україною та Польщею діє візовий режим, який у дечому перешкоджає масовому перевезенню контрабандних товарів. Однак у засобах масової інформації дуже часто з'являються повідомлення про те, що на митних переходах було затримано чергову партію контрабанди, тому стверджувати, що такого явища не існує не можна.

21 грудня 2007 року Польща разом з 8 іншими новими членами Європейського Союзу приєдналася до Шенгенської угоди. З однієї сторони, це великий плюс для українців, адже тепер спрощується рух Європою, тобто не потрібно транзитних віз. Однак, з

іншого боку, здобути польську візу для українців стало складніше, адже вимоги до Шенгенської візи дещо інші.

Але, незважаючи на всі проблеми та перешкоди, Польща та Україна намагаються провадити активну політику в галузі прикордонного співробітництва. На українсько-польському кордоні було утворено два єврорегіони “Карпатський” (14 лютого 1993 року) та “Буг” (вересень 1995 року). Створення цих єврорегіонів сприяє обміну досвідом між українськими та польськими колегами в різних галузях: місцевому самоврядуванню, охороні навколишнього середовища тощо, покращується прикордонна інфраструктура, а також покращується економічний ріст даних регіонів. За часів Радянського Союзу при повній ізоляції кордону, ці регіони були економічно відсталі, так як лежали на окраїнах держави.

Висновки. Отже, формування українсько-польського кордону було доволі складним процесом, оскільки територія Західної України впродовж ХХ століття переходила під владу різних держав і відповідно кордон міняв своє розташування. Завдяки цьому населення українсько-польського прикордоння має доволі тісні зв'язки між собою. Спираючись на ситуацію в світі і прагнення європейського населення до об'єднання є надія, що рано чи пізно етнічні українські землі об'єднуються в єдине, нехай це і станеться не під українським, а під європейським прапором.

Література і джерела

1. Босчко В., Ганжа О. Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива і сучасний стан. – К. Основи, 1994. – 168 с.
2. Договір між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань. Договір ратифіковано Постановою ВР N 3379-XII (3379-12) від 14.07.93.
3. Менделюк А. Українська етнографічна границя та особливості її формування (за проф. В.О. Гериновичем) // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – Випуск 15.
4. Мирончук В.Д., Ігошкін Г.С. Історія України: Навч. посіб. — 2-ге вид., випр. – К.: МАУП, 2002. – 328 с.
5. Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / Упор. та автор біограф. статей О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 1008 с.
6. Пакт Молотова-Ріббентропа / www.wikipedia.org
7. Польський похід РСЧА / www.wikipedia.org
8. Польсько-український кордон в останні півстоліття. Анна Роговська, Станіслав Стемпень / www.ji.lviv.ua/n11texts/rog-stemp.htm
9. Проблема кордону в сучасних українсько-польських відносинах. Богдана Гуд / www.univ.rzeszow.pl/pauka/konferencje/rl_most/ukr/03-Hud_szablon-UKR.pdf
10. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – Вид. 3-є, допов. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 560 с.
11. Соціально-економічна географія України. Навч. Посібник / За ред. О.І. Шаблія. – Вид. друге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.
12. Тищик Б.Й. Вівчаренко О.Й. Українська Народна Республіка (1917-1920). – Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство “Вік”, 1994. – 62 с.
13. Формування польсько-українського кордону. Тадеуш Анджей Ольшанський / www.ji.lviv.ua/n12texts/olszanski.htm

Стаття надійшла 10.11.2009 р.

Картографічні сюжети

УДК 528.91

Наталя Дук

ПРОБЛЕМНО-ОРІЄНТОВАНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ: РОЗВИТОК, СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ

В статті розглянуто процес становлення проблемно-орієнтованого картографування в Україні як окремого напрямку картографічної науки. Розкрито передумови формування, визначено головні напрямки та сучасні особливості проблемно-орієнтованого картографування.

Ключові слова: проблемно-орієнтоване картографування, передумови формування, етапи розвитку, напрямки проблемного картографування.

Natalya Duk. Problem-oriented mapping: its development, modern features. This article describes the process of developing problem-oriented mapping in Ukraine as a separate area of cartography. It reveals the pre-conditions, outlines the main directions and current features of problem-oriented mapping.

Key words: forestation, forest reserves, high-altitude zones, the classification of forest resources, forestry.

Актуальність. Історія пізнання свідчить, що знання і наука, яка їх продукує, завжди обумовлені потребами суспільства, а, отже, повинні приймати специфічний вигляд на кожному з якісно різних етапів розвитку останнього, але разом з тим мають увібрати в себе все цінне, що приносить кожен з цих етапів. Послідовність у науці і поважне ставлення до теоретико-методологічної спадщини значною мірою визначає коректність проведення досліджень. Цим зумовлена актуальність вивчення особливостей формування того чи іншого напрямку досліджень, зокрема і проблемно-орієнтованого картографування.

Стан дослідження. Різні аспекти розвитку вітчизняної картографії, теорії і практики проблемно-орієнтованого картографування розглянуто в окремих дисертаційних і монографічних роботах, серед яких відзначимо праці Я.І. Жупанського, А.П. Золовського, Т.І. Козаченко, Г.О. Пархоменко, Л.Г. Руденка, Р.І. Сосси та ін. [2, 3, 5, 6, 11, 13, 15]. За останнє тридцятиріччя ці питання неодноразово ставились у відповідних публікаціях у наукових періодичних виданнях, матеріалах конференцій, з'їздів географічного товариства тощо. Важливим джерелом відомостей є також видані та фондові картографічні твори. Аналіз означених матеріалів свідчить, що українськими картографами накопичено чималий практичний досвід

проблемно-орієнтованого картографування, опрацьовані його теоретико-методологічні засади, однак політичні й соціально-економічні зміни, що відбулись в Україні, розширення кола проблем, їх загострення й ускладнення потребують подальших досліджень у цьому напрямку з урахуванням набутого досвіду та сучасного рівня розвитку науки і технології.

Метою статті є аналіз формування й сучасних особливостей проблемно-орієнтованих картографічних досліджень в Україні, необхідний для подальшої розробки теорії й методології проблемно-орієнтованого картографування та визначення тенденцій його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Картографування було і є обов'язковим елементом будь-якого географічного дослідження, спрямованого на вирішення тих чи інших проблем. Теоретико-методологічне коло питань щодо проблемно-орієнтованого картографування почало формуватися у колишньому СРСР, складовою якого була Україна, з другої половини ХХ ст., однак як особливий напрям проблемно-орієнтоване картографування виокремилось лише в останній його чверті.

У першій половині ХХ ст. основна увага радянських географів була спрямована на виявлення й інвентаризацію природних ресурсів, освоєння

нових земель для вирішення проблеми подолання відсталості національних окраїн. Це вимагало упорядкування і розширення знань про природні об'єкти і процеси як можливі ресурси господарського розвитку, що обумовило розвиток компонентних галузей географії: гідрології, кліматології, ґрунтознавства, геоморфології тощо [12], а також відповідних видів тематичного картографування [16]. Тоді ж почалось активне створення й використання карт в процесі розробки народногосподарських планів. Класичними прикладами є план електрифікації Росії, перспективний план відбудови і розвитку території СРСР, які включали більше сотні карт. У 1922 р. вийшов "Атлас електрифікації України" [2]. Переважна більшість створених на той час карт мала аналітичний, інвентаризаційний характер і виконувала переважно описову функцію.

Серед географічних робіт цього періоду особливо варто відзначити праці видатного радянського географа М.М. Колосовського [1, 8], які можна вважати першими методологічними напрацюваннями щодо проблемного підходу при дослідженні й вирішенні регіональних завдань. У 1925 р. ним вперше представлено проблемну концепцію господарського розвитку Сибіру і Далекого Сходу, серед головних положень якої було виділено основні проблеми освоєння цих територій, визначено їх тип, взаємопов'язаність, запропоновано географічне бачення їх вирішення. Вчений справедливо вважав районну проблематику, з одного боку, частиною загальнодержавної, глобальної проблеми, а з іншого, – сукупністю, своєрідним комплексом часткових, локальних проблем внутрішньорайонного розвитку, підкреслював необхідність вивчення проблеми в історичному відношенні. В цьому простежується системність бачення проблем задовго до поширення в географії системного підходу.

У післявоєнний період характерним стає широкое використання тактики зміни характеристик компонентів природи та екосистем у різних регіонах з метою збільшення їх продуктивності. Це обумовило проведення комплексних географічних досліджень, активний розвиток ландшафтознавства, біогеографії, їх тісний контакт з аналітичними компонентними галузями географії [12]. Для картографії – це період розвитку комплексного картографування, створення комплексних регіональних атласів. У ці роки нагромаджено колосальний досвід комплексного картографування територій різного рівня – від світового до регіонального, методологічні основи якого викладено у таких фундаментальних роботах як [9] та ін.

У цей час в картографії формуються основні принципи відбору і поєднання інформації на карті залежно від орієнтованого її призначення [16]. Серед них особливо відзначимо найбільш складний і творчий принцип комплексного тематичного картографування – відбір показників, поєднаних темою дослідження, коли на карті поєднується кілька на перший погляд різнорідних показників, але вивчення

яких у комплексі може допомогти вирішити певну проблему. Вважаємо, що саме цей принцип став важливим елементом науково-методичного підґрунтя проблемно-орієнтованого картографування.

Важливий етап розвитку науки, і картографічної зокрема, – застосування системного підходу, який сприяє адекватній постановці проблем і напрацюванню ефективної стратегії їх вивчення. Передумовою проникнення системного підходу в географічну науку став перш за все перехід до нового типу наукових задач: в дослідженнях центральне місце починають посідати проблеми організації і функціонування складних об'єктів; пізнання починає оперувати системами, межі і склад яких далеко не очевидні і вимагають спеціального дослідження в кожному окремому випадку; виникає необхідність вирішення великих комплексних проблем, що вимагають тісного ув'язування екологічних, економічних, соціальних та інших аспектів суспільного життя. Відтак з другої половини ХХ ст. в картографії починається активна розробка принципів системного підходу в методологічному плані.

Системне картографування як вищий ступінь розвитку комплексного картографування проявляється в особливих методах цілісного картографічного моделювання досліджуваних об'єктів і явищ і системній організації самого процесу картографування, коли дослідження здійснюється не лише під час використання карт, а й у самому процесі картографування [6, 16].

Українські картографи активно опрацьовували різні напрямки системного картографування, серед яких варто назвати оціночне, прогнозне, рекомендаційне, а також піонерні дослідження з питань системного картографування для вирішення проблем природокористування та охорони природи.

Усвідомлення ролі картографічного дослідження проблем різних типів і рівнів визначили новий етап у розвитку картографічної науки – становлення наукових основ проблемно-орієнтованого картографування, сутність якого полягає у створенні і використанні картографічних моделей для проведення наукових досліджень і практичного використання при вирішенні різноманітних проблем. Початком цього етапу можна вважати публікацію у 1978 р. монографії "Картографічні дослідження проблем охорони природи" [3]. Пізніше виходить ще низка робіт, де розглядаються питання проблемно-орієнтованого картографування, узагальнюється досвід картографічного дослідження проблем різних типів і рівнів [5, 6 та ін.].

З кінця 60-х рр. картографічне забезпечення планів розвитку народного господарства визначається проблемою державного значення, що привело до поживлення науково-методичних і прикладних робіт у цьому напрямку. В 70-ті, а особливо у 80-ті рр. з'являється низка публікацій з даної проблематики, видаються методичні вказівки з розробки цільових комплексних програм з вирішення регіональних проблем, формування і розвитку територіально-

виробничих комплексів [10]. Оскільки розробка планів здійснювалась як у часі, так і у просторі, одним із головних інструментів просторового аналізу й синтезу при плануванні використовувались карти різних типів. У результаті в СРСР склався важливий напрямок використання карт у плануванні і вирішенні проблем регіонального розвитку.

В Україні наукові засади цього напрямку представлені у роботах Л.Г. Руденка [12], де викладена концепція картографічного забезпечення територіального планування республіки, методика середньомасштабного картографування її природи, населення і господарства, розглянуті питання програмно-цільового картографування, зокрема, картографічного забезпечення проблемних програм моніторингу середовища.

Методи проблемного картографування для територіального планування, особливо активно розроблялись у зв'язку з освоєнням нових територій. Тут варто згадати роботу Є.С. Старостина, в якій відзначаються необхідність та особливий підхід до створення і використання карт для вирішення проблем розміщення виробничих сил, при розробці регіональних комплексних програм науково-технічного прогресу, у довгостроковому прогнозуванні [15]. Автор підкреслює актуальність проблемного картографування як важливого напрямку розвитку картографічного методу, що дозволяє більш інтенсивно використовувати карту у науковій і практичній діяльності.

Проблемно-орієнтоване картографування розвивається як варіант системного картографування в рамках різних напрямків тематичної картографії. Наприклад, картографічні дослідження проблем окремих галузей та міжгалузевих комплексів представлено в роботах А.П. Золовського, Т.І. Козаченко, Я.І. Жупанського та ін. [4, 7]. Про широкий спектр народногосподарських проблем, на вирішення яких були спрямовані географо-картографічні дослідження, дають уявлення матеріали конференцій та з'їздів, які відбулись у 80-90-ті роки минулого століття.

Кінець XX – початок XXI ст. вирізняється активним розвитком проблемно-орієнтованого картографування, пов'язаного перш за все із загостренням екологічних проблем, які зумовили активізацію географо-картографічних досліджень саме у цьому напрямку і, як наслідок, створення відповідних карт і атласів, спрямованих на вивчення та розв'язання екологічних проблем різного рівня. Відтак найбільшого розвитку в Україні набуло проблемно-орієнтоване картографування для вирішення проблем природокористування, охорони природи, еколого-географічних, медико-екологічних. Найповніше картографічні дослідження цих проблем представлені в роботах науковців Інституту географії НАН України (А.П. Золовський, Т.І. Козаченко, А.М. Молочко, Г.О. Пархоменко, В.А. Пересадько Л.Г. Руденко), Київського та Харківського національних університетів (В.О. Шевченко, Е.Г. Бон-

даренко, І.Ю. Левицький) та ін.

Висновки. Виконаний нами аналіз дозволив простежити у розвитку проблемно-орієнтованого картографування кілька напрямків, опрацювання яких продовжується і сьогодні, але в інших умовах, на вищому рівні науки і технології, у відповідь на нові запити суспільства.

1. Картографічне забезпечення цільових програм, спрямованих на вирішення складних проблем загальнонаціонального рівня (соціально-економічних, екологічних та ін.). Тут можна назвати картографічне обґрунтування вирішення проблеми малих річок України, продовольчої, захисту генофонду населення, інтеграції України у світове господарство тощо.

2. Проблемне картографування для інформаційного забезпечення комплексних регіональних програм, тобто картографічне дослідження проблем конкретної території. У радянські часи це були переважно програми освоєння нових регіонів. Зараз в Україні актуальні дослідження проблем депресивних регіонів, прикордонних територій, Чорнобильської зони та ін.

3. Проблемно-орієнтоване картографування для обґрунтування територіального планування. Досвід картографічного обґрунтування ефективного використання території, набутий за радянських часів, застосовується у територіальному плануванні на нових засадах, при вирішенні нових задач. Так, важливими складовими територіального планування, які потребують системних географо-картографічних досліджень різного рівня (від локального до міжнародного), є наразі проблеми створення національної екомережі як складової загальноєвропейської, системи міжнародних транспортних коридорів та ін.

4. Проблемно-орієнтоване картографування для вирішення галузевих проблем. Тут варто назвати проблеми формування і розвитку новітніх та функціонування в нових умовах традиційних галузей та їх комплексів (вугільної, металургійної тощо).

Ми усвідомлюємо, що цей поділ, виконаний нами з дослідницькою метою, є умовним, у першу чергу, через складність проблем. Виникаючи у певній галузі чи на певній території, вони є частиною, наслідком або причиною більш складних проблем, які можуть поширюватись на більшу територію. Однак для вирішення питань картографічного обґрунтування вирішення тієї чи іншої проблеми необхідне їх виокремлення з усього комплексу на основі системного підходу і напрацювання адекватних методів дослідження.

У підсумку підкреслимо основні чинники, що обумовили перехід від окремих випадків використання карт при вирішенні конкретних проблем до формування цілого напрямку у розвитку картографії – проблемно-орієнтованого картографування.

Важлива передумова – накопичення значного фонду картографічних матеріалів, різноманітних за призначенням, змістом, масштабом, методами картографування, які є потужною інформаційною базою

для наукового обґрунтування прийняття рішень у проблемних ситуаціях. Разом з тим, відзначимо усвідомлення як науковцями, так і практиками того факту, що найефективнішими інструментами у вирішенні складних проблем є проблемно-орієнтовані картографічні твори, спеціально для цього призначені.

Формування теоретико-методологічної бази, а саме певного рівня розвитку як окремої наукової теорії й методології картографії та географії, так і загальнонаукової методології пізнавального процесу та панівних наукових парадигм. Особливо підкреслимо актуалізацію інтегральних, міждисциплінарних проблемно-орієнтованих досліджень.

Однією з вирішальних передумов і особливостей розвитку сучасного етапу проблемно-орієнтованого картографування є удосконалення технічної бази, зокрема впровадження комп'ютерних, мережних, геоінформаційних технологій, оскільки географо-картографічне дослідження проблем різного рівня і складності потребує нагромадження,

оперативної обробки і ефективного використання величезних масивів просторово координованої інформації, що неможливо без відповідного технічного забезпечення.

І, нарешті, найголовніша передумова – це запити суспільства, обумовлені виникненням і загостренням складних проблем різного рівня, – від глобального до локального. Сучасний розвиток людства визначається тим, що він відбувається в умовах процесу глобалізації, формування інформаційного суспільства і значного загострення численних проблем, зокрема і таких, що загрожують самому існуванню людства. На цьому тлі розвиток України як молодій держави з транзитивною економікою має свої особливості і пов'язаний з необхідністю вирішення ще і власних проблем різного типу і рівнів. Відтак, сучасні географо-картографічні проблемно-орієнтовані дослідження набувають особливої актуальності. Їх ефективність залежатиме від здатності науковців застосувати набутий досвід на основі сучасних досягнень науки і технології.

Література

1. Демьяненко А.М. Проблемы территориальной организации производительных сил в работах Н.Н. Колосовского 20-30-х годов / Изв. ВГО. – 1988. – Т. 120, вып. 1. – С. 57-64
2. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні. – Л.: Світ, 1997. – 264 с.
3. Золовський А.П., Маркова Е.Е., Пархоменко Г.О. Картографические исследования проблемы охраны природы. – К.: Наук. думка, 1978. – 152 с.
4. Золовський А.П., Козаченко Т.И. Картографирование продовольственных комплексов. – К.: Наук. думка, 1987. – 132 с.
5. Картографические исследования природопользования (Теория и практика работ) / Руденко Л.Г., Пархоменко Г.О., Молочко А.И. и др. Отв. ред. А.П. Золовский. – К.: Наук. думка, 1991. – 212 с.
6. Картографічне моделювання: Навч. посібн. / Т.І. Козаченко, Г.О. Пархоменко, А.М. Молочко; за ред. А.П. Золовського. – Вінниця: Ант екс-У ЛТД, 1999. – 328 с.
7. Козаченко Т.И. Картографическое обеспечение исследования агропромышленных комплексов. – К.: Наук. думка, 1984.
8. Колосовский Н.Н. Хозяйство Восточной Сибири и Дальнего Востока в связи с районированием // Плановое хозяйство. – 1925. – № 9. – С. 239-257.
9. Комплексные региональные атласы / Под. ред. К.А. Салищева. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 638 с.
10. Методические указания по разработке целевых комплексных программ по решению региональных проблем, формированию и развитию территориально-производственных комплексов // Экономическая газета. – 1980. – № 13.
11. Національна картографія: стан, проблеми, перспективи: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Г. Руденка. – К., 2003. – 326 с.
12. Преображенский В.С. Я – географ. Из творческого наследия. – М.: ГЕОС, 2001. – 292 с.
13. Руденко Л.Г., Пархоменко Г.О. Проблемно-ориентированное картографирование (понятие, сущность и направление работ на Украине) // Картография на рубеже тысячелетий. – М.: РАН, 1997. – С. 79-84.
14. Руденко Л.Г. Картографическое обоснование территориального планирования. – К.: Наук. думка, 1984. – 168 с.
15. Старостин Е.С. Проблемное картографирование. Картографическое обеспечение региональных комплексных программ. – М.: Наука, 1990. – 134 с.
16. Сосса Р.І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи. – К.: Наукова думка, 2005. – 292 с.

Стаття надійшла 20.06.2010 р.

Географічна освіта і просвіта

УДК [911.3:1]:929 Шевченко

Олег Шаблій, Юрій Кисельов

ГЕОСОФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРОСТОРОВИХ ОБРАЗІВ У ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

З геософічних позицій розглянуто контекст і авторські мотиви вживання власних географічних назв і загальних понять геопросторового змісту в творах Тараса Шевченка. За просторово-часовими ознаками згруповано топоніми, згадувані в Шевченковому "Кобзарі". Здійснено спробу геософічного осмислення вживаних Т. Шевченком просторових образів. Особливу увагу приділено геософічному аналізу поезії „За байраком байрак”, наскрізь просякнutoї просторовими мотивами.

Ключові слова: геопростір, географічний об'єкт, топонім, просторові образи, символ.

Oleh Shablii, Yuriy Kyselyov. Geosophysical interpretation of spatial images in Taras Shevchenko's poetry. *The context and the author's motives to use proper geographical names and general notions of geo-spatial content are viewed from a geosophysical standpoint. The geographical names mentioned in Shevchenko's "Kobzar" are grouped according to space-time attributes. An attempt to make a geosophysical interpretation of spatial images in Taras Shevchenko's poetry is accomplished. Particular attention is devoted to the geosophysical analysis of the poem "Za bairakom bairak" which abounds in space motives.*

Key words: geographical space, geographical object, geographical name, spatial images, symbol.

Постановка проблеми та її актуальність. Творчість Тараса Шевченка впродовж більш ніж півтора сторіччя постійно осмислюється й досліджується українськими й зарубіжними філологами, вона повсякчасно перебуває в полі уваги істориків, філософів, культурологів, політологів та інших науковців, що вивчають ті чи інші аспекти літературної й малярської спадщини Великого Кобзаря. На наше переконання, географи також мають свій предмет дослідження його творчості, адже поезія Т. Шевченка містить численні образи, пов'язані з простором, його осягненням і осмисленням як на локальному (*Холодний Яр, Чигрин* тощо), регіональному (*Полісся, Червона Русь* та ін.), так і на загальнонаціональному рівні (*Україна*).

Географія у процесі своєї генези пережила класичний і неklasичний етапи, в ході яких набували поширення методологічні підходи й напрями традиційно-наукового характеру, спрямовані на здобуття нових наукових фактів, їх пояснення та виявлення закономірностей. Сучасний, постнекласичний, етап розвитку географії, який розпочався в 70-80-х рр. XX ст., але провісники якого з'явилися ще до

Другої світової війни, характеризується залученням до кола її інтересів не лише матеріальних об'єктів і систем, а й різноманітних явищ духовної сфери, що піддаються дослідженням у геопросторовому вимірі (від проявів Божественного на землі до культурно-мистецьких феноменів). Вихід географії за межі традиційно окреслюваного об'єкта досліджень зумовлює актуальність обраної нами проблеми. Проте, таке дослідження можливе лише за умови його виведення на достатньо високий методологічний рівень (включно з філософським). Науковою дисципліною, яка постала на межі географії та філософії, є геософія – філософія людського геопростору.

Дослідити під геософічним поглядом геопросторові образи в поезії Т. Шевченка є метою нашого дослідження. **Завданнями** роботи є виявлення таких образів у творчості Великого Кобзаря, їх систематизація (групування згадуваних поетом просторових об'єктів за охопленням території, місцерозташуванням, контекстом згадки тощо) та власне осмислення з позицій їхнього значення для українського сьогодення й майбуття.

Виклад основного матеріалу. Вже побіжне

читання “Кобзаря” одразу ж привертає увагу до частого звертання Т. Шевченка до образів *поля, степу, моря, луку, гір* тощо, які є загальними назвами геопросторових об’єктів. Згадки автора про *луки, поле, степ* є тим більш закономірними, що ці слова передають основні риси типового українського (лісостепового) ландшафту, в якому народився поет, і серед якого минали його дитячі та юнацькі роки. Поряд із вищезгаданими загальними назвами, в поезіях Т. Шевченка фігурує чимало власних назв, так само пов’язаних із його рідними місцями, – *Кирилівка, Сміла, Холодний Яр, Черкаси* тощо. Варто відзначити, що всі названі топоніми приурочені до самого центру української етнічної й теперішньої державної території (сучасна Черкаська область). На нашу думку, цей факт виглядає символічним з огляду на непересічну роль творчої й ідейної спадщини Т. Шевченка у формуванні соборної української нації та її літератури.

Як ми зазначали вище, згадувані й осмислювані великим поетом географічні об’єкти можна згрупувати, виокремивши з-поміж них, по-перше, власні й загальні назви; по-друге, пов’язані з Україною й закордонні; по-третє, сучасні (щодо часів Т. Шевченка) й історичні; по-четверте, реальні й міфічні (легендарні); по-п’яте, вживані в конкретному геопросторовому та символічному значенні тощо.

Деякі приклади згадуваних поетом власних і загальних назв, що мають геопросторовий зміст, ми наводили вище. Нерідко вони не лише вживаються в розповідному контексті, а й піддаються авторській рефлексії, в якій віддзеркалюється рецепція геопростору свідомістю української нації. Це стосується, зокрема, топонімів *Лиман* (один з осередків козацтва й гайдамаччини вище Дніпрових порогів), *Чигирин* (“*Чигрин*”; гетьманська столиця, що в творах Т. Шевченка виражає українську державність XVII ст. загалом), *Дунай* (символ далечі козацьких походів або вигнання запорожців після зруйнування Січі), *Дніпро* (своєрідна вісь території України й водночас уособлення могутності українського козацтва), *Жовті Води* (що “червонять... шляхетським трупом”) тощо. Подібне символічне смислове навантаження має й низка загальних назв геопросторового змісту (*синє море, степи широкі, гори високі, високі могили* та ін.), які, відображаючи Шевченкове сприйняття українського геопростору, перебувають у контексті провідної ідеї всього “Кобзаря” – ідеї волі, невмирущості козацтва, боротьби за незалежність України.

Більшість уживаних Т. Шевченком власних назв так чи інакше пов’язані з Україною, – це, зокрема, топоніми, що позначають місця поетового дитинства та подій Коліївщини, відомих авторові “Кобзаря” з дитячих років з розповідей його діда та інших старожилів, – *Кирилівка, Мотронівка, Канів, Сміла, Умань* тощо. Інша група топонімів, територіально інтегрована з вищезгаданою, вказує на географічні об’єкти-символи гетьманської української державності – *Чигирин, Суботів, Батурин, Глухів, Трахтемирів* та ін. Варто відзначити доволі

істотну контекстуальну відмінність у вживанні Т. Шевченком географічних назв двох зазначених груп: якщо згадки про *Кирилівку, Городище, Монастирище*, на нашу думку, тією чи іншою мірою викликані ностальгією поета за Україною (отже, мають ліричне звучання), то тема *Чигирин, Трахтемирів, Умані* тісно поєднана з осмисленням Т. Шевченком української минувшини. Згадана тема не несе ліричного змісту; на нашу думку, її висвітлення має виразно епічний характер. *Чигирин, Батурин* – це слова-символи минулої козацької слави й української державності.

Досить часто поет уживав і топоніми, не пов’язані з Україною; серед них, у свою чергу, можна виокремити географічні назви, приурочені до Російської імперії, та власне закордонні. Зокрема, серед російських топонімів Т. Шевченком згадуються *Нева* (в контексті мандрівок Санкт-Петербургом як певного роду символ російської столиці й уособлення чужини), *Москва* (найчастіше – у значенні “Росія”, “Російська імперія”, “Московщина” взагалі), трапляється найменування Петербурга (“*Петрополіс*” – “кума моя і я в *Петрополіськім лабіринті...*”). Уживанням топонімів, пов’язаних із Санкт-Петербургом, Т. Шевченко найчастіше передає в поезії почуття туги за рідною Україною; через згадку про Москву він описує імперський гніт, який запровадила над Україною Московська держава (згодом – Російська імперія). Власне закордонні назви вжиті поетом або в історичному контексті (*Царград, Скутара* тощо), або в символічному значенні, коли за іноземним топонімом приховуються вітчизняні реалії (*Вавилон, Версаль* та ін.). Такі географічні назви позначають, скоріше, культурно-релігійні та суспільно-політичні явища, ніж конкретні геопросторові реалії.

У літературних творах Т. Шевченка трапляються як сучасні географічні назви (які існували в середині XIX ст.), так і такі, що відображають певні реалії історичного минулого, але з різних причин – перейменування або зникнення самого географічного об’єкта – втратили актуальність уже в часи Шевченкового життя. Більшість згаданих нами вище топонімів – *Київ, Чигирин, Умань* тощо – належать сучасності так само, як і історії. З іншого боку, назви *Вавилон, Троя, Царград* в епоху Т. Шевченка вже були застарілими, вони вжиті поетом або в історичному контексті (*Царград* як мета воєнного походу Івана Підкови), або несуть у собі певний прихований зміст, пов’язаний насправді з українською дійсністю (*Троя* як місце дії в поемі І. Котляревського “Енеїда”). На нашу думку, наявність історичних топонімів спонукає читача до глибшого осмислення фрагменту геопростору, з яким вони пов’язані, а також проектування давно минулих подій на сьогодення (зокрема, стосовно Вавилону як певного символу тиранічної влади).

Серед численних власних назв, згадуваних Т. Шевченком, також можна виокремити реальні (такі, що відображають існуючі в природі географічні об’єкти) та міфічні (легендарні – позичені з

міфологічних джерел). Реальні об'єкти віддзеркалені в переважній більшості творів поета, міфічні згадуються ним в останньому вірші „Чи не покинуть нам, небого...”, написаному за 11-12 днів до його смерті, – це *Лета*, *Стікс* і *Флегетон*, що позначають “гідрографічні” об'єкти потойбіччя. У цілому ж, Т. Шевченко майже не вдавався до запозичень із міфології, натомість, у символічному значенні широко використовував реальні (актуальні для його часів або пов'язані з давниною) географічні об'єкти – *Вавилон*, *Єгипет*, *Китай*, *Сибір* тощо, чим певною мірою їх міфологізував.

Загалом, надання топонімам символічного змісту є доволі поширеним прийомом у поетичній творчості Т. Шевченка. Ми вже наводили вище деякі приклади, тепер наголосимо на різноманітному характері таких образів. Зокрема, *Єгипет* і *Китай* позначають у поета невігластво, “непробудну” темін (вірш “Саул”), *Нева* – чужину, *Вавилон* – тиранію, *Дніпро* – батьківщину, *Холодний Яр* – боротьбу за волю, *Чигирин* – давню славу України. Кожен образ є, на нашу думку, продуктом глибокого осмислення Т. Шевченком тих чи інших явищ, речей, які для нього були й завжди залишалися актуальними, злободенними.

Серед уживаних Т. Шевченком просторових образів помітне місце посідає “чужина”, що майже рефреном проходить через його поетичні твори, написані після арешту 1847 р. Поет дуже гостро усвідомлював і відчував своє довготривале перебування поза Україною (саме в роки заслання й після заслання; столичне життя до 1843 р., значною мірою в середовищі пітерської української діаспори, далеко меншою мірою здавалося йому чужинським). У Шевченкових рядках “чужина” (під якою поет розумів, передусім, неосяжні простори Російської імперії) з'являється вже під час перебування в петербурзькому казематі (“...чи хто згадає, чи забуде мене в снігу на чужині...”), а надалі повторюється в таких віршах: “Не гріє сонце на чужині...”, “Самому чудно...” (“Як же жити на чужині на самоті?”), “Мов за подушне, оступили оце мене на чужині нудьга і осінь”), “І виріс я на чужині...” та ін. У поезіях, написаних після заслання, з абстрактним образом чужини виразно, на нашу думку, суголосить конкретний образ *Неви* – річки в далекій холодній російській столиці, що виступає в поета уособленням тієї чужини (“Вночі і ожеледь, і мряка, і сніг і холод. І Нева...” – з вірша “О люди! люди небораки!...”).

Крім суто просторових, Т. Шевченко створив і низку просторово-часових образів. На нашу думку, просторово-часові мотиви в його творчості набувають особливого звучання в поезії “За байраком байрак...”, написаній майже одразу після арешту навесні 1847 р. в петербурзькій в'язниці. Образність цього вірша наповнена символічним, сакральним змістом. Зокрема, звертає на себе увагу топографія геооб'єктів, представлена на початку твору: най-

ближче до спостерігача (автора) – *байраки*, за ними простеляється *степ*, і десь на обрії видніється *могила* (очевидно, поховання, здійснене на природному пагорбі). Ймовірно, тут закладене таке розуміння: щось високе, велике проглядається лише здалеку, або ж воно є недосяжним для звичайних грішних людей.

Середню частину вірша займає пісня козака, який уночі (можливо, кожної ночі) встає з тієї могили та думає думу про тяжку долю України й трагедію братовбивства, якої зазнав її народ. Вражає уяву символізм описуваної поетом нібито надприродної події, а також образ самого козака, який насправді був убитий на полі бою ще молодим, а в Шевченка він – “сивий, похилий”. На нашу думку, такі епітети викликані характером перцепції козаччини в середині XIX ст., тобто тоді, коли Січ було вже давно зруйновано, а згаданий у вірші “сивий, похилий” козак був, мабуть, ще джурою напередодні її зруйнування. Але невгамовний козацький дух він проніс упродовж усього життя (навіть, якщо він реально провів його у кріпацтві), й цей дух не залишає його і після смерті.

Наступні рядки поезії повертають читача зі світу часових образів у просторові реалії: так, згадується *Дніпро*, за яким, очевидно, тужить козак, і який уособлює для нього Україну: козак “тяжко плакав, ридав”, поглядаючи на велику українську ріку й довіряючи їй свої невеселі думи. Вранці ж козака вже не було видно: “Провалився козак, стрепенувся байрак, а могила застогнала”. Ці завершальні рядки вірша наводять на думку про відокремлене існування душі й тіла після смерті: начебто тіло повернулося в могилу, а неприкаяна (саме така, якщо зважити на зміст вищезгаданої пісні) душа козака далі митарствує в глибочині байраків. Можливе й таке тлумачення останніх рядків: козак перевертається в могилі після побаченого вночі в поневоленій царатом Україні, “на нашій – не своїй землі” – так, що аж “стрепенувся байрак, а могила застогнала”.

Можна зробити висновок, що в поезії “За байраком байрак...”, як ніде більше в Шевченкових творах, поєднуються просторові й часові мотиви, що контекстуально становлять одне ціле.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ми свідомі того, що цією роботою, по суті, лише ставимо проблему географічності, просторовості Шевченкових поетичних творів, а вона, як ми пересвідчилися, доволі різнопланова й багатовимірна. Зокрема, на нашу думку, заслуговують на увагу й окремі дослідження не лише топоніми, а й загальні назви просторового змісту (*сад*, *гай*, *ліс*, *поле*, *степ* тощо) у світлі їх перцепції та контексту вживання Т. Шевченком. Вважасмо, що такого роду майбутні дослідження мають збагатити уявлення українців про їхній етнонаціональний простір та утвердити їх у переконанні щодо неосяжності генія Великого Кобзаря – Тараса Григоровича Шевченка.

Стаття надійшла 10.06.2010 р.

Ювілеї та номінації

УДК 911.3

Деонізія Ковалишин

ПРОФЕСОР МИРОСЛАВ СИВИЙ – ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ (З НАГОДИ 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Наводяться головні віхи життя, наукової і педагогічної діяльності вченого. Висвітлюються наукові здобутки в галузі геології й розвідки твердих горючих копалин, конструктивної географії (розробка методологічної бази дослідження та ефективного використання мінеральних ресурсів окремих регіонів), історичної географії, внесок у створення навчальної бази з геологічних дисциплін та підготовку фахівців з географії, біології та хімії.

Deoniziya Kovalyshyn. Professor Myroslav Syvyi is a scientist, pedagogue (on occasion of 60th birthday). *The main landmarks of life, scientific and pedagogical activity of the scientist are pointed. Scientific achievements in the field of geology, hard combustible minerals prospecting, constructional geography (methodological base development of separate regions mineral resources research and effective use), historical geography, contribution in educational base from geological disciplines creation and specialists' preparation on geography, biology and chemistry are described.*

Мирослав Якович Сивий народився 16 лютого 1950 р. в с. Клебанівка Підволочиського району Тернопільської області у селянській родині. Батько,

Сивий Яків Іванович, походив із великої, можливої в дорадянські часи та національно свідомої родини. Багато представників цієї родини брали участь у визвольних змаганнях 40-х років минулого століття, були ув'язнені у гітлерівські й сталінські концтабори чи загинули, воюючи в лавах УПА. У повоєнні роки з родини вийшла

низка представників національно-патріотичної інтелігенції, які не тільки здобули вищу освіту, а й були всебічно освіченими людьми.

Мати, Іоанна Іванівна (з родини Дідиків), теж виховувалась в освіченій сім'ї (її батько в 30-х роках очолював сільську "Просвіту"). Тому в сім'ї завжди панувала повага до книжки, навчання, яку діти змалку сприймали як належне.

Мирослав Якович у 1965 р. з похвальною грамотою закінчив Клебанівську восьмирічну школу, а в 1967 р. – Тернопільську СШ № 6. У цьому ж році поступив до Львівського державного університету ім. І. Франка на геологічний факультет, який успішно закінчив у 1972 р. за спеціальністю "геологія і розвідка родовищ корисних копалин".

Вже з другого курсу М. Сивий брав участь у експедиційних дослідженнях. Своє дослідницьке "хрещення" він прийняв від відомих учених-інтелектуалів Євгена Костянтиновича Лазаренка та Ореста Ілляровича Матковського, з якими працював у експедиції в Чивчинських горах Карпат і, головне, мав можливість спілкуватися з цими всебічно освіченими й духовно багатими Вчителями, що у значній мірі вплинуло на формування наукового й духовного кредо молодого геолога-початківця. Подальше навчання Мирослава Яковича супроводжувалося щорічними польовими навчальними та виробничими практиками, які він проходив у Карпатах, Криму, Казахстані (в горах Рудного Алтаю), Донбасі. В них він набував досвіду проведення польових геологічних досліджень.

Після закінчення університету Мирослав Сивий був скерований на роботу в трест "Уралшахтогеологія" (пізніше "Уралвуглерозвідка", м.Челя-

бінськ), де займався дорозвідкою шахтних полів Кизеловського кам'яновугільного басейну на Північному Уралі. Пройшов шлях від техника-геолога до дільничного геолога.

У 1974 р. М. Сивий поступив до аспірантури при відділі геології вугілля Інституту геології та геохімії горючих копалин АН УРСР у Львові (науковий керівник – доктор геолого-мінералогічних наук, професор В.О. Кушнірук). У 1980 р. в Дніпропетровському Гірничому інституті ім. Артема успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: “Особливості регіонального метаморфізму вугілля Львівсько-Волинського басейну”. Після захисту дисертації залишився працювати в Інституті геології та геохімії корисних копалин на посаді молодшого наукового співробітника.

З 1982 р. Мирослав Якович на розпочав викладацьку діяльність на кафедрі географії (нині кафедра фізичної географії) Тернопільського педагогічного університету ім. В. Гнатюка на посаді старшого викладача, а з 1988 р. – доцента. В листопаді 2005 р. у Львівському національному університеті імені І. Франка захистив докторську дисертацію на тему: “Теорія і практика конструктивно-географічного аналізу мінерально-сировинних ресурсів Подільського регіону”, а в листопаді 2006 р. рішенням ученої ради Тернопільського національного педуніверситету призначений на посаду професора кафедри фізичної географії, в липні 2008 р. – на посаду завідувача цієї кафедри.

Перші наукові дослідження Мирослав Якович провів під час виробничої практики у Краснодонській геологорозвідувальній експедиції тресту “Ворошиловградгеологія”, де зібрав фактологічний матеріал для написання дипломного проекту на тему: “Попередня розвідка ділянки Краснодонська Північна (Донецький басейн)”, який захистив з високою оцінкою. Науково-дослідну роботу він продовжував і під час роботи в Кизеловській ГРП на Північному Уралі, де вивчав газонасиченість вугільних пластів у діючих лавах шахт північної частини Кизеловського басейну, провів обстеження г. Білої в околицях м. Губаха з метою встановлення можливостей використання її вапнякових покладів для нейтралізації кислих шахтних вод.

Повернувшись до Львова і вступивши до аспірантури при відділі геології вугілля ІГГК АН УРСР, Мирослав Сивий змушений був переорієнтуватись на освоєння тематики, яка розроблялася співробітниками відділу й торкалася проблемних питань геології вугільних басейнів і родовищ України – Львівсько-Волинського, Донецького, Добруджинського, Ільницького буровугільного родовища та ін. У захищеній ним кандидатській дисертації, зокрема, було:

- вперше вивчено сучасне теплове поле Львівсько-Волинського басейну й встановлено головні закономірності зміни температурного режиму вугленосної товщі на території її розвитку та в розрізі; виявлено відмінності у геотермічних параметрах

відкладів карбону та юрсько-крейдового віку й доведено, що вони зумовлені теплофізичними властивостями самих порід; встановлено закономірне зростання величин геотермічних градієнтів із північного сходу на південний захід та зі сходу на захід. На підставі виявлених особливостей сучасного теплового поля басейну принципово з інших позицій інтерпретовано причини метаморфізму вугілля басейну;

- вперше для умов Львівсько-Волинського басейну детально вивчена стратиграфічна складова градієнта регіонального метаморфізму вугілля; встановлено закономірне зростання ступеня метаморфізму вугілля від верхніх горизонтів вугленосної товщі до нижніх та неоднакові темпи метаморфічних перетворень вугілля у стратиграфічному розрізі – вони вищі у пластах жирного й коксового вугілля й нижчі в пластах газового й довгополуменевого; розроблено шкалу стратиграфічного градієнту метаморфізму, на підставі якої можна прогнозувати ступінь метаморфізму (отже, й якість вугілля) в глибоких, маловивчених горизонтах басейну;

- встановлені причини метаморфічних перетворень вугілля басейну та катагенетичних змін вугленосних порід; виділено дві стадії катагенезу: початкову, що охоплює північну й центральну частини басейну та пізню, що проявляється в південній частині басейну; першій відповідає вугілля марки Д і Г, другій – Ж і К; запропонована таблиця для орієнтовного визначення стадії метаморфізму різновидованого вугілля за показником відбиття вітриніту та ін.

Після захисту дисертації й затвердження на посаді молодшого наукового співробітника М. Сивий почав працювати над колективною темою: “Вугленосні формації карбону південно-західної України Східно-Європейської платформи”. Брав участь в експедиційних дослідженнях Добруджинського, Брестського та Львівсько-Волинського басейнів. Результати проведених досліджень висвітлені в монографії “Угленосные формации карбона юго-западной окраины Восточно-Европейской платформы”, виданій у співавторстві з Є.С. Бартошиною, С.І. Биком і А.А. Муромцевою (Київ: Наукова думка, 1983).

На початку 80-х років Мирослав Якович разом із співробітниками відділу геології вугілля працював над впровадженням підземної газифікації тонких (некондиційних) вугільних пластів Львівсько-Волинського басейну, досліджував проблеми ефективного використання некондиційних покладів вугілля басейну (обґрунтовано висновки щодо продовження термінів служби шахт та забезпечення електростанцій місцевим дешевим паливом за рахунок видобування в басейні високозольного палива; запропоновано розробку покладів сапропелітів, як додаткового джерела енергетичної сировини).

У зв'язку з переїздом до Тернополя у 1982 р. йому знову довелося переорієнтуватися на іншу тематику, цього разу вже з чисто геологічної на

геолого-географічну та географічну й науково-методологічну, зорієнтовану на вивчення проблемних питань геологічної будови та природних ресурсів Подільського регіону, питань, пов'язаних з методикою викладання геолого-географічних дисциплін на географічних спеціальностях вищих навчальних закладів. Результатом досліджень мінеральних ресурсів Поділля стала публікація монографії “Мінерально-ресурсний потенціал Тернопільської області” (у співавторстві з В.Кітурою, 1998) та “Мінеральні ресурси Поділля: конструктивно-географічний аналіз та синтез” (2005), а також докторська дисертація.

В останній монографічній роботі та дисертації М.Сивим розроблена концепція конструктивно-географічних досліджень мінерально-сировинних ресурсів (МСР) та мінерально-сировинних комплексів (МСК) окремих регіонів. Суть її полягає у всебічному аналізі географічних особливостей родовищ корисних копалин та існуючої інфраструктури МСК, оцінюванні потенціалу МСР, розробці на цій основі сучасних і перспективних оптимізованих моделей територіально-господарських комплексів мінерально-сировинної орієнтації, прогнозуванні їх розвитку, обґрунтуванні шляхів оптимізації функціонування системи “мінерально-сировинні ресурси – гірничопромислові відходи”, вирішенні геоекологічних проблем, спричинених гірничо-видобувною діяльністю, а також прийнятті управлінських рішень щодо збалансованого природокористування в гірничо-видобувних регіонах.

Для практичного розв'язання завдань, пов'язаних з використанням МСР, запропоновані алгоритмічні схеми конструктивно-географічного аналізу, оцінювання МСР та розробки моделей збалансованого розвитку МСК регіону, які апробовані на прикладі Подільського регіону.

Розроблено схему районування території Поділля за мінерально-сировинними ресурсами, яке повинно сприяти оптимізації територіальної структури промисловості подільських областей на основі раціонального використання їх мінеральної бази, визначенню перспектив та напрямів розвитку мінерально-сировинного комплексу регіону.

Враховуючи депресивність Подільського регіону, густозаселеність території, високий рівень безробіття й низькі темпи промислового розвитку, запропоновано заходи, спрямовані на розширення сировинної бази будівельного комплексу, забезпечення сільського господарства дешевою сировиною для виробництва мінеральних добрив, оптимізацію функціонування місцевого МСК та підвищення рівня екологічної безпеки регіону, які є важливими кроками до перетворення Поділля у край стабільного збалансованого розвитку.

В останні роки пріоритетним у цьому напрямі досліджень професора Сивого є застосування конструктивно-географічного підходу до вивчення мінерально-сировинної бази України та проблем, які супроводжують експлуатацію родовищ корисних

копалин у гірничопромислових регіонах країни.

До сказаного хотілося б додати, що Мирослав Якович протягом своєї науково-дослідної діяльності два рази міняв напрям своїх досліджень. Багато з учених переносять це дуже боляче, часом навіть втрачають себе. Для професора Сивого ці зміни виявилися сприятливими. Перша зміна напрямку досліджень завершилася написанням монографії і захистом кандидатської дисертації; друга – написанням двох монографій і захистом докторської дисертації.

Побічно М.Сивий проводив історико-географічні дослідження. Ним проаналізовано матеріали з геологічної будови й історії в працях В.Кубійовича, досліджено вивченість проблеми фосфоритності Поділля. Разом із своїми учнями (дипломниками й аспірантами) здійснені розвідки з історії дослідження сульфатного карсту Західного Поділля, дослідження й освоєння бальнеологічного потенціалу Поділля (у співпраці з Р.Бронецьким), геолого-геоморфологічних досліджень Подільських Товтр. В окремій роботі докладно розглянута історія вивчення мінерально-сировинних ресурсів Подільського регіону. У вивченні й освоєнні мінерально-сировинної бази України М.Сивим виділено чотири етапи: етап початкового нагромадження відомостей про корисні копалини (умовно до татаро-монгольського нашествя, XIII ст.), який розділяється на вік кременю (300-100 тис. р. тому – кінець II тис. до Хр.) і залізний вік (кінець II тис. до Хр. – XIII ст.); етап будівельних матеріалів (доіндустріальний, XIV-XVIII ст.); індустріальний етап (XIX – кінець 60-х років XX ст.) із стадією формування перших індустріальних вузлів, гірничо-промислових комплексів (XIX ст.-1917 р.) і стадією нарощування промислового потенціалу (1917 р. – кінець 60-х років XX ст.); сучасний –постіндустріальний – етап (із семидесятих років XX ст. – до наших днів).

Окрім наукової, М.Я.Сивий професійно виконує викладацьку роботу. Він читає дисципліни “Геологія з основами палеонтології” та “Історична геологія” для географічних, біологічних та хімічних спеціальностей, проводить польові практики з геології. Ним вперше в Україні підготовлено низку україномовних підручників та посібників з геології для студентів вищих навчальних закладів даних спеціальностей (видані з грифом МОН України), серед яких “Геологія з основами палеонтології” (К.: Вища школа, 1995), “Лабораторний практикум з геології з основами палеонтології” (К.: Віпол, 1997), “Геологія” (К.: Либідь, 2003), “Геологія. Практикум” (К.: Либідь, 2006), “Геологія з основами геохімії” (К.: Либідь, 2010). Підручники й посібники з геології використовуються в усіх профільних вузах України. Видано також посібники: “Геологічна будова й корисні копалини України” (для вчителів середніх навчальних закладів); “Мінеральні ресурси, проблеми їх використання та охорони в Тернопільській області” (у співавторстві) та ін. На сьогодні професором М.Сивим підготовлено й опубліковано 12

підручників та посібників для ВНЗ, з них 5 з грифом Міністерства освіти й науки України.

Окрім власне геологічних дисциплін, Мирославом Яковичем розроблені й читаються нормативні курси і спецкурси для студентів і магістрантів географічного факультету: “Палеогеографія”, “Концепції сучасного природознавства”, “Основи океанології”, “Палеоландшафтознавство” та “Географія мінеральних ресурсів України”.

За роки праці на кафедрі фізичної географії М. Сивий пройшов шлях від старшого викладача до професора, завідувача кафедрою. Весь цей час він найбільше уваги приділяв роботі зі студентами, дбав не тільки про їх професійний рівень, а й про духовний. Будучи куратором групи, провадив зі студентами бесіди, диспути, організовував екскурсії, т. зв. культпоходи в музеї, театри, ділився зі студентами враженнями про побачене, прочитані ним літературні твори.

Професор М. Сивий дбає не тільки про формування навичок наукової роботи у студентів через керівництво написанням ними курсових, дипломних і магістерських робіт, а й про поповнення кафедри молодими фахівцями через підготовку ними кандидатських дисертацій. На сьогодні

він є науковим керівником шести аспірантів і пошуковувачів. На посаді завідувача кафедри проявив себе вдалим організатором, дбає про підвищення професійного рівня молодих викладачів, навчальну базу кафедри, забезпечення підручниками й науковою літературою.

Мирослав Якович постійно читає лекції в інституті підвищення кваліфікації вчителів, плідно працює із слухачами Малої академії наук, є членом Наукового товариства імені Шевченка, членом редколегій наукових часописів “Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія” та “Історія української географії”, постійно рецензує наукові роботи, опонує дисертацій тощо.

У 2007 році нагороджений Почесною грамотою Міністерства освіти й науки України.

Попри все відзначене, Мирослав Якович є комунікабельною, толерантною, високо освіченою, духовно багатою і творчою Людиною, цікавим співрозмовником, завзятим дискусантом, патріотом своєї Батьківщини й університету, взірцем для викладачів і студентів. Очікуємо від нього нових наукових та поетичних творів. То ж зроби і води Вам, Мирославе Яковичу, міцного здоров'я, творчого натхнення і многая літ.

Наші автори

- **Березяк Володимир Володимирович** – аспірант кафедри фізичної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Бурка Володимир Йосипович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної географії та екологічного менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Гамалій Ірина Петрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри прикладної екології Білоцерківського національного аграрного університету
- **Гілецький Йосип Романович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та природознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, голова Івано-Франківського обласного відділу Українського географічного товариства
- **Грех Володимир Іванович** – старший науковий співробітник інституту рибного господарства Української аграрної академії наук (УААН), пошукувач кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Дук Наталія Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- **Жупанський Ярослав Іванович** (1934-2009) – доктор географічних наук, почесний професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, багаторічний завідувач кафедр економічної географії, фізичної географії і картографії, географії і картографії України ЧНУ, дійсний член НТШ, почесний член УГТ
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, докторант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Луганського відділу УГТ
- **Ковалишин Деонізія Іванівна** – кандидат сільськогосподарських наук, професор кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Костриця Микола Юхимович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, президент Житомирського науково-кращезнавчого товариства дослідників Волині
- **Кукурудза Семен Ілліч** – кандидат географічних наук, професор, завідувач кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Мазник Лілія Василівна** – аспірантка кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Опока Володимир Миколайович** – аспірант кафедри ґрунтознавства, землеробства та агрохімії Львівського національного аграрного університету
- **Пугач Сергій Олександрович** – старший викладач кафедри географії Волинського національного університету імені Лесі Українки
- **Пушкар Степан Романович** – старший науковий співробітник музейного комплексу м. Рогатина – філіалу Івано-Франківського обласного художнього музею, пошукувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Сенейко Олена Володимирівна** – аспірантка кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Смочко Наталія Михайлівна** – учитель географії та основ економіки Мукачівської ЗОШ № 20 Закарпатської області, пошукувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Федюк Олексій Миколайович** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Шаблій Олег Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Географічної комісії НТШ, академік АН Вищої школи та Української Екологічної АН, почесний член Українського географічного товариства
- **Шубер Павло Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Юровчик Володимир Геннадійович** – кандидат географічних наук, старший викладач Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЧАСОПISY

- ❑ Тексти матеріалів до часопису подаються українською мовою.
- ❑ Обсяг статті: не менше 9 сторінок (макс. – до 22 с.) – при розмірі шрифту 14 та міжрядковому інтервалі 1,5 або ж не менше 5 сторінок (максимально – до 12 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- ❑ Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні та інші матеріали) – до 5 сторінок, повідомлення – до 1 повної сторінки, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- ❑ Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилається записаним на CD-R (не на дискеті!) або ж електронною поштою.
- ❑ Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- ❑ 2 друковані паперові примірники тексту надсилаються поштою. Один з примірників підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання. Аркуші не перегинати.
- ❑ Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- ❑ Картографічні та схематичні матеріали виконуються в чорно-білому кольорі. Вони, а також фотографії записуються в окремі файли на CD-R, їх відбитки подаються в статтях у паперовому варіанті.
- ❑ Необхідно дотримуватися вимог ВАК при оформленні статей (дана умова стосується насамперед аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- ❑ Аспіранти і магістранти надсилають лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів, підписаний ним, або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці одного з друкованих примірників.
- ❑ Перед початком тексту статті необхідно подати такі позиції (кожна з них вказується в окремому абзаці шрифтом 12):
 - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
 - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
 - заголовок статті (великими буквами, жирним шрифтом);
 - анотацію статті українською мовою з 3-4 речень, але не менш, ніж з 50 слів тексту (курсивом);
 - 5 ключових слів (курсивом);
 - ім'я та прізвище автора і назва статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
 - ті самі анотація та ключові слова англійською мовою (курсивом).
- ❑ Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подаються у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- ❑ Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- ❑ Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному із них необхідно вказати: повністю прізвище, ім'я, по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- ❑ Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:

Ігорю Дітчучу, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра економічної і соціальної географії,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2,
46027 м. Тернопіль
Тел. (0352) 43-61-54, 0935793420
e-mail: ditchuk@i.ua ditchuk@ukr.net zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>), а також розташована на сайті “Світ географії та туризму” (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 21

Комп'ютерна верстка *Тарас Заставецький*

Художнє оформлення обкладинки *Михайло Цибулько і Світлана Демчак*

Підписано до друку 30.06.2010. Формат 60х84/8.

Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.

18,2 ум. др. арк., 18,1 обл.-вид. арк. Тираж 150.

Друкарня Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка